

AKADEEMIA

- Kuidas saime läänemeresoomlasteks . . . . . Evald Tõnisson
 Bütsantsi kiiri Euroopale . . . . . Herbert Hunger
 Jõululaul . . . . . Romanos
 Religioon kui kultuurisüsteem . . . . . Clifford Geertz
 Sümbolika kujutavas kunstis . . . . . Aniela Jaffé
 Isiklik vaade Francis Crickile . . . . . Jüri Allik
 1937. aasta põhiseadus . . . . . Artur Mägi
 Sümbolid kristlikus kunstis . . . . . George Ferguson
 Teenides isamaad: Karl Soonpää päevik 1939—1940

2. AASTAKÄIK

1990

NUMBER II

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Langsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kүүtri 1, telefonid: 3 11 17,
3 13 73

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 4. IX 1990 Tallinna trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr 923. Trükkida antud 19. XI 1990 Tartu Trükikojas, Ülikooli 17/19, III. Tellimus nr 3391. 60×88 1/16. Kiri: žurnalnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 15,0. Tingtrükipoognaid 14,70. Arvestuspoognaid 12,78. Trükiaarv 7000. «Акадеэмия», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика». На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER II

Kuidas meist said läänemeresoomlased

Evald Tõnisson 2243

Bütsantsi kiiri Euroopa kultuuri- ja vaimuloole

Herbert Hunger 2264

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Jõululaul

Romanos 2291

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Religioon kui kultuurisüsteem

Clifford Geertz 2301

Tõlkinud Triinu Pakk

Sümboolika kujutavas kunstis. II

Aniela Jaffé 2330

Tõlkinud Ivar Männamaa

Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile

Jüri Allik 2363

1937. aasta põhiseadus

Artur Mägi 2380

Tõlkinud Jaan Isotamm

Teenides isamaad: Riigikontrolör Karl Soonpää päevik 1939—1940. V	2405
<i>Arvustus:</i> Jutta Zilliacus. Toisenlainen lapsuus. Hel- sinki, Tammi, 1989.	
<i>Rutt Hinrikus</i>	2428
Artur Taska. Õigusteaduslikke mõtteid. Lund, 1989.	
<i>Peeter Järvelaid</i>	2431
Editorial note. Summaries	2439
От редакции. Резюме	2444
Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. I	
<i>George Ferguson</i>	2449
<i>Tõlkinud Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto</i>	

KUIDAS MEIST SAID LÄÄNEMERESOOMLASED

Evald Tõnisson

Kui üha kuuleme või loeme, et oleme Eestis läänemeresoome hõimu(de)na elanud juba vähemalt 5000 aastat, siis peab küll arvama, et oleme oma päritolu küsimuse osanud väga hästi ära lahendada. Venelane, sakslane või mõne teise kaasaegse suurearvulise rahva esindaja peab samal ajal vaeva nägema, et välja uurida oma otsesteks esivanemateks sobivad etnilised rühmad umbes 1500—2000 aasta tagant. Küllap on tal selles suhtes tõesti raskem, sest suurrahvad on nagu keerulise koosseisuga sulamid — eks katsu selgitada, kes keda on sulatanud või kes kellesse on sulanud. Väikerahvastega on teistmoodi — nad on nagu lahustamata jäänud tükid, mis pole kellessegi suuremasse ära sulanud või kellekski teiseks saanud; nende etniline identsus võib ulatuda tõepoolest kaugemasse minevikku. Nii mõnigi nendest võib olla kunagise hoopis ulatuslikuma etnilise ühenduse jäänukiks. Meenutagem näiteks bretoone või iirlasi, kes koos mõne muu Briti saartel säilinud rahvakilluga on impeeriumieelse Rooma ajal Lääne-Euroopast Balkanile ulatunud

Artikli aluseks on ettekanne «Lisandeid läänemeresoomlaste kultuurilise ja etnilise ajaloo uurimisele» Emakeele Seltsi 70. aastapäevale pühendatud 23. Johannes Voldemar Veski päeval 27. juunil 1990. a Tartus.

Kuidas meist said läänemeresoomlased

keltide hõimuühenduse meie ajani püsinud osakesed. Või baske, kunagiste kogu Pürenee poolsaart ja osa hili-semat Prantsusmaadki asustanud ibeeride oletatavaid järeltulijaid. Mingil määral kehtib see ka tänaseni püsi-nud soome-ugri rahvaste kohta.

Pole kahtlust, et väikerahvaste suhe oma kaugema minevikuga on säilinud ehedamalt kui mõnelgi suure-arvulisel rahval. See väljendub esijoones kindlama ja põlisema sideme kaudu oma territooriumiga, mida sugugi ei saa öelda mõnegi suurrahva kohta. Kus on näiteks põlised Vene alad? Kui jätame välja Jossif Stalini, Peeter Suure, Juhan Julma, Jaroslav Targa või Rjuriku-aegsed vallutused, mis jääb järele? Kas Kiiev? Aga see on juba Ukraina. Eestlaste puhul on teine küsimus — kuidas on õnnestunud ennast ja oma isamaad säilitada slaavi, ger-maani ning balti rahvaste haardes? Mõistetavalt oleks meil kergem, kui suurvenelaste asemel oleks Peipsi taga vadja rahvas ja edasi juba isuri, karjala, vepsa, merja ning teised sugulasrahvad, kellest mõni on säilinud etni-lise killuna, mõni ainult nimena.

Muidugi pole ka väikerahvad etniliselt puhtad. Vastupidi, on saanud üha selgemaks, et nad on enamasti üllatavalt paljukihilised. Eestlaste ja teiste läänemere-soome rahvaste kujunemiskäik on selles suhtes üsna õpetlik. Arvamus, et oleme siin Läänemere ääres elanud 5000 aastat, tuleneb 1950. aastail meie humanitaartea-dustes kujunenud eestlaste ja teiste läänemeresoome rahvaste etnogeneesi kontseptsioonist. Selle aluseks oli seisukoht, et nooremal kiviajal ehk neoliitikumis, meie dateeringute järgi III aastatuhandel eKr, tulid ida poolt Baltimaadele ja **Soome need soomeugrilased**, kellest kujunesid läänemeresoomlased — eestlaste, soomlaste ning teiste meie lähimate sugulasrahvaste otsesed esi-vanemad (Moora 1956: 52—54; Jaanits 1956: 135—136). Seetõttu ongi neid 5000 aasta eest tulnud inimesi hakatud pidama meie etnilise identsuse kandjateks, kelle kohta ei tuleks ütelda enam «nemad», vaid «meie».

Väide, et läänemeresoomlased on Läänemere idakalda aladele tulnud ida poolt, on sama vana kui soomeugri keeleteadus. Selle aluseks oli oletus soome-ugri või veelgi kaugemas minevikus uraali algkeele ning selle keele kõnelejate, algrahva olemasolust. Soomeugrilaste (ka indoeurooplaste ja teiste keelkondade rahvaste) kujunemist mõisteti kui kitsamalt alalt, algkodust lähtunud laialihargnemist, umbes nagu paisuvad universumit. Enamiku uurijate arvates asetseb algkodu kusagil idas, lähemal või kaugemal. Hargnemise käigu kohta on esitatud palju teooriaid, millest suhteliselt laiema kandepinna sai soome keeleteadlase Eemil Nestor Setälä oma (1932 : 35jj). Tema arvates algas soomeugrilaste hargnemine küll juba III aastatuhandel eKr, kuid läänemeresoomlaste kujunemine ja nende jõudmine Läänemereni leidis aset alles I aastatuhande lõpul eKr, veidi rohkem kui 2000 aastat tagasi.

1950. aastail kirjutasime endale juurde küll ligi 3000 aastat minevikku E. N. Setälä pakutuga võrreldes, ent väide, et läänemeresoomlastele panid aluse ida poolt tulijad, jäi püsima. Nende edasist kujunemist Läänemereäärsetel aladel käsitati kui protsessi, mis väljendus asustuse ja kultuuri suhteliselt rahulikus ning järjepidevas arengus kiviajast kuni ajaloolise aja künniseni. Kultuuri ja asustuse katkematu arengu ning sisemise järjepidevuse idee oli 1950. aastate etnogeneesiteooria põhilisi alustalasisid. Tõsi, ei eitatud, et aeg-ajalt mõjutasid arengut välistegurid. Neist olulisemaks peeti neoliitikumi lõpu-poolel Baltimaadesse ja Soome lõuna poolt levinud venekirvekultuuri. Selle kultuuri rahvastikku peeti üheks etniliseks põhikomponendiks läänemeresoomlaste kujunemisel.

1950. aastate kontseptsiooni järgi oli läänemeresoomlaste etnilise moodustumise raskuspunkt neoliitikumis; järgnenud pronksi- ja rauaaeg võisid küll üht-teist lisada, ent mitte enam oluliselt muuta juba kiviaja lõpuks kujunenud etnilisi kontuure. Kuigi selles kontseptsioonis

Kuidas meist said läänemeresoomlased

on püütud — mingil määral õnnestunult — ühitada keeleteaduse, arheoloogia ja antropoloogia andmeid, tekitavad selle põhiseisukohad üsna mitmel põhjusel siiski vastuvaiteid.

Kahtlusi tekitab kõigepealt asustuse ja kultuuri järjepidevus alates kiviajast. Tundub, et seda on tublisti üle hinnatud. On ju hästi teada, millised kultuurimuutused ning rahvasterändamine on toimunud esiajaloo vältel Lõuna-, Kesk- ja Lääne-Euroopas. Meenutagem keltide, germaanlaste ja slaavlaste tuhandete kilomeetrite pikkusi rändeid, mis löid segi eelnevaid etnilisi olukordi. 4.—6. sajandi nn Suur rahvasterändamine on selle taustal ainult üheks, ehkki hästituntud vaatuseks. Eriti kirju ja liikumisrohke oli pilt Euroopa ning Aasia steppides. Miks peaksime arvama, et Eesti ja teised Läänemere idakalda maad jäid kõigest sellest kõrvale? Meie esiajaloo on ajajärke, kus oluliselt muutus asustus ning vahetus kultuur. Sellised on näiteks rooma rauaaja kultuuri kujunemine 1.—2. sajandil pKr või selle kadumine 4.—5. sajandil, mille vahele jääb paar rahulikuma arenguga sajandit. Väga tugev kultuuri uuenemine on jälgitav viikingiajal, 9.—11. sajandil.

Suurim kultuurimuudatus toimus aga üleminekul varasemalt püügimajanduselt (küttimine, kalapüük, korilus) viljelevale (maaharimine, karjakasvatus). Eesti arheoloogiateaduses on viljelusmajanduse kujunemine küll juba ammu meelisprobleemiks, vastavad käsitlused aga on jäänud üldsõnaliseks. Puudu jääb konkreetsetest teadmistest. Olulist lisa võiks anda paleobotaaniline uurimistöö, mis aga on alles algusjärgus. Seni tuleb tõdeda, et täit selgust pole isegi viljelusmajandusele ülemineku aja kohta. On arvatud, et üleminek algas umbes III aastatuhande lõpul ja kestis kuni I aastatuhandeni eKr. Sellist ligi 1500 aastat hõlmavat ajavahemikku on muidugi kummaline nimetada üleminekuks; küllap tuleb see meie teadmiste ebakindlusest. Kui suures osas Euroopast levis viljelusmajandus juba neoliitikumis (VI—IV aastatuhan-

del eKr) — viljelusmajandus ongi seal neoliitiliste kultuuride põhitunnuseks (neoliitiline revolutsioon) —, siis Baltimaadel, Soomes ja neist ida poole jäävatel aladel püsis kuni kiviaja lõpuni ning osalt kauemgi püügimajandus. Et eristada püügimajanduslikke neoliitilisi kultuure viljelusmajanduslikest, nimetatakse neid mõnikord subneoliitilisteks.

Baltimaad jäid ulatuslikke Kirde-Euroopa alasid hõlmavate subneoliitiliste kultuuride lääneservale. Üsna lähedal, Põhja-Saksas, Taanis ja Lõuna-Skandinaavias sai viljelusmajandus tuntuks juba IV aastatuhandel eKr, kuid ei levinud kaugemale. Läänemere piirkonnas kujunes rohkem kui tuhandeks aastaks majanduslik ja kultuuriline tõke. Olid selle põhjused looduslikud või etnilis-psühholoogilised? On ju loodusrahvaid, kellest kunagi pole saanud põlluharijat (vt Lips 1968: 102).

Euroopa teaduses on viljelusmajandusele ülemineku probleeme käsitletud üsna palju. Põhimõtteliselt võiks üleminekus eristada kahte võimalust: 1) viljelusmajanduse kogemuse omandamine kultuurilaenuna piirkonnast piirkonda, hõimult hõimule, ilma olulise rahvastiku migratsioonita; 2) viljelusmajanduse levik koos uue rahvastiku tulekuga. Nii ühe kui teise kohta võiks tuua poolt- ja vastuväiteid. Ilmselt tuleb ka Eesti ja teiste Baltimaade ning Soome puhul arvestada mõlemat. Kindlasti ei tule viljelusmajandusele üleminekut vaadelda ainult majanduse või kultuuri arengu raamides, vaid ka kui etnilisi protsesse sügavalt mõjutanud tegurit. Võiks isegi väita, et näiteks läänemeresoomlaste kujunemine on toimunud käsikäes viljeleva majanduse levikuga. Sellisel juhul tekib kohe küsimus: kas ja kui suurel määral võib Eesti ja naaberalal kiviaegsest püügimajandusest elatunud rahvastikku seostada läänemeresoomlastega? Ja mis saab meie 5000 aastast?

5000 aastat ei kao muidugi kuhugi. Ei kao ka Eesti neoliitiliste asukate jäetud jäljed kultuuriloost. Õigupoolest tuleks sellele 5000 aastale lisada veel teine 5000 aas-

Kuidas meist said läänemeresoomlased

tat. Sest on ju kindlaks tehtud, et inimene on elanud Eestis alates vähemalt VIII aastatuhandest eKr (Jaanits, Laul, Lõugas, Tõnisson 1982:33), aga võib-olla veelgi varasemast ajast. Miks siis mitte väita, et oleme siin elanud (inimesena) 10 000 aastat? Pealegi arvatakse, et Eesti ja naabermaade vanimat, keskmise kiviaja — mesoliitikumi — Kunda kultuuri esindanud asukate keelest on võinud jääda hilisematesse läänemeresoome keeltesse mõnigi (näiteks maastikuga seotud) sõna: *neem*, *oja*, *saar*, *org* jt (Ariste 1971). Võib-olla on midagi nendest meieni jõudnud ka geenides. On isegi ettevaatlikult arvatud, et Kunda kultuuri rahvastik oli soomeugrilaste esivanemateks (Äurapää 1950:41). Soomeugrilaste järgnev hargnemine oleks pidanud sel juhul toimuma — meie mõtteviisile harjumatult — läänest itta.

Üldiselt arvatakse, et Eesti vanim inimasustus pärast jääaja lõppemist moodustus peamiselt lõuna poolt tulijaist. Ent mesoliitikumi lõpul ja eriti neolootikumis on saabunud Läänemere äärde rahvastikku idastki; pole välistatud ka vastupidine liikumine. Igatahes soodustasid rahvastiku ida—lääne-suunalised kontaktid ulatusliku, Baltimaadest ja Soomest kuni Uraalide ning Lääne-Siberini ulatuva kultuuripiirkonna kujunemist. Kuigi selles on eristatud arvukalt arheoloogilisi kultuure, ühendasid neid samasugustes püügimajanduse tingimustes ja sarnastes loodusoludes kujunenud ühelaadsed elamutüübid, samuti paljud analoogilised kivist, puust või luust-sarvest esemed. Palju ühisjooni oli ka uskumustes. Ilmselt oli kogu piirkonnas ülekaalus uraali aluskeele murdeid kõnelev rahvastik, kes neoliitikumi jooksul oli siiski juba jagunemas soome-ugri ja samojeedi haruks ning need omakorda edasi hargnemas. Neoliitikumist pärinev arheoloogiline materjal kajastab ilmekalt arvukate kultuurilise-etniliste rühmituste olemasolu tulevastel soome-ugri aladel. Üks selline rühmitus on eristatav ka Baltimaadel, Soomes ja lähemal idapoolisel naaberalal. Kõige iseloomulikumalt esindab seda nn tüüpilise kammkeraamika kul-

tuur, mille rahvastikku usume kandvat meie 5000 aasta vanust läänemeresoomelist identiteeti. Polegi väga oluline, kas see rahvastik oli tulnud ida poolt või oli siinsete varasemate asukate järeltulijaks. Kiviaegse püügimajanduse tingimustes ei tarvitsenud mõistete «kohalik» ja «tulnukas» (migrant) vahe olla nii selge nagu meile tänapäeval. Põhiprobleemiks jääb selle rahvastiku osa järgnevas arengus.

Tüüpilise kammkeraamika kultuuri levikuala langeb suurelt osalt kokku territooriumiga, kus ajaloolise aja künnisel elasid läänemeresoome rahvad. Esmapilgul näib see tõepoolest pakkuvat ideaalilähedast võimalust pidada seda läänemeresoome esivanemate ühiskultuuriks (Jaanis 1974) ja seostada etniliselt algläänemeresoome keelt, hilisemate läänemeresoome keelte ühist aluskeelt kõnelnud rahvastikuga. Mis takistab siiski seda võimalust uskumast?

Keeleliselt moodustavad läänemeresoomlased omavahel lähedases suguluses oleva rühma, mis väga selgesti erineb nii idaeuroopa päritolu naabritest kui ka idapoolsematest soomeugrilastest. Läänemeresoome keeled on üksteisele niivõrd lähedal, et eri keelte kõnelejate vahel on võimalik mõningane vastastikune arusaamine. Kas ei pärine lähedase suguluse aluseks oletatav algläänemeresoome keel siiski hilisemast ajast kui neoliitikum? Pealegi on algläänemeresoome keeles nähtusi, mis kuidagi ei sobi kiviaega, vaid pigem pronksi- või rauaaega — näiteks germaani või balti laensõnad. Kuid ei pronksi- ega rauaaajast pole jälgegi sellisest ühiskultuurist, mida sobiks ühitada oletatavat algläänemeresoome keelt kõnelnud rahvastikuga. Arheoloogia andmed kinnitavad hoopis üha süvenevat kultuurilist eristumist. Kas tunnistada idee algläänemeresoome keelest kui kõigi läänemeresoome keelte ühisest aluskeelest pettekujutluseks? Või näha selles ainult teoreetiliselt tuletatud mõistet, uurimuslikku abivahendit ühisnähtuste selgitamiseks hilisemates läänemeresoome keeltes (vrd Itkonen 1983: 203jj, 349)?

Kuidas meist said läänemeresoomlased

Läänemeresoomlaste ja nende keelte kujunemise uurimisel on keeleteadusele olnud tülikaks probleemiks küsimus laplastest ehk saamidest. Millega seletada, et kultuuriliselt ja antropoloogiliselt nii erinevad laplased on läänemeresoomlaste keelesugulased ja veel üsna lähedased? Suur osa keeleteadlastest on arvanud, et laplaste esivanemad kõnelesid samojeedi keeli, ent puutudes kokku läänemeresoomlastega, olevat viimastelt üle võtnud uue keele. On oletatud, et see keelevahetus toimus hiljemalt I aastatuhande algul eKr (vrd Ariste 1956: 12, 13), s. o hilispronksiajal. Sellest ajast pärinevat arheoloogilist materjali vaadeldes on küll raske leida põhjendust, miks pidid saamid just siis loobuma oma senisest emakeelest ja hakkama kõnelema uut keelt. Tundub, et lapi—läänemeresoome suguluse selline seletuskatse viib ummikusse; lisaks on see laplaste suhtes ebaõiglane. Uuele keelele üleminek tähendab tavaliselt senise etnilise identiteedi kaotamist, kellekski teiseks saamist. Kas ei ole äkki hoopis vastupidi — just laplased ja nende keel on puhtamalt ning ehtsamalt säilitanud kaugel mineviku emakeele pärandi, kui seda võiks öelda läänemeresoome keelte kohta?

Tundub, et perspektiivikamaid võimalusi lapi—läänemeresoome keelesuguluse selgitamiseks pakub nende keeleteadlaste arvamus, kes oletavad, et lapi ja läänemeresoome keeled on lähtunud ühisest aluskeelest ning seega on laplastel ja läänemeresoomlastel ühest ning samast soome-ugri harust pärit esivanemad. Lapi—läänemeresoome arvatava ühise aluskeele nimetus — varane algläänemeresoome keel — sisaldab siiski veidi ebaõiglust, mis ilmselt tuleneb sellest, et nimepanijaiks on olnud (läänemere)soomlastest keeleteadlased. Igatahes pole hilisemad läänemeresoome keeled varasele algläänemeresoome keelele sugugi lähemal kui saami keeled. Ühist aluskeelt võiks seega sama edukalt nimetada varaseks alglapi keeleks. Tõsi, mitmed keeleteadlased on lapi—läänemeresoome ühise aluskeele tegelikku olemasolusse

suhtunud ebalevalt, eitamata aga sealjuures selle rekonstrueerimise võimalikkust (Viitso 1983:271). Oluline on siiski tõsiasi, et sellise ühiskeele olemasolu idee on kokku sobitav arheoloogia ja antropoloogia andmetega lapi—läänemeresoome suguluse selgitamiseks ning annab ka kindlama lähtekoha läänemeresoomlaste kujunemise mõistmiseks.

Selleks lähtekohaks sobiks hästi juba mainitud subneoliitiline tüüpilise kammkeraamika kultuur ja väide selle seosest lapi—läänemeresoome ühise aluskeele murdeid kõnelnud rahvastikuga. Kõnealuse kultuuri haudadest leitud inimluustike analüüsi tulemused annavad üsna hea pildi selle rahvastiku rassilistest joontest — tunnuste kompleksist, mis on saanud nimeks laponoidne või protolaponoidne tüüp (Mark 1970:101). See uraali rassi esindav antropoloogiline tüüp on tuntud esmajoones hilisemate laplaste juurest (vrd Денисова 1982:66). Uraali rass, mis ühendab endas nii mongoliidseid kui europiidseid tunnuseid, on antropoloogilises mõttes vahelülikes Euroopa ja Aasia vahel. Peale laplaste on uraali rassi erinevad tüübid tuntud ka mitme teise soome-ugri rahva juurest; laplased on sealjuures selle rassi kõige läänepoolsemateks esindajateks.

Antropoloogiliselt tuleks tüüpilise kammkeraamika kultuuri rahvastikku iseloomustada seega laplaste esiisadena. Läänemeresoomlaste seisukohalt võib sellel järeldusel olla küll negatiivne tähendus, ometi aitab see mõista tõsiasja, et veel käesoleva aastatuhande algupoolel hõlmas laplaste asumisala suurt osa Soomest ja Karjalast. Varastes kirjalikes ajalooallikates mainitakse lapi piirkondi Laadoga ääres. Miks ei võiks arvata, et kaugemas minevikus ulatusid lapi asumisalad veelgi kaugemale lõunasse?

Erinevalt laplastest kuuluvad tänapäeva läänemeresoomlased kas atlandi-balti või valgemere-balti rassi (Mark 1970:75jj). Esimene on levinud läänemeresoom-

Kuidas meist said läänemeresoomlased

laste asumisala lääneosas — Lääne- ja Edela-Soomes, Lääne- ja Kesk-Eestis, kunagistel liivi aladel Lätis; teine — Ida- ja Põhja-Soomes, Karjalas, Ida-Eestis, vadja ja vepsa aladel. Esimene on pikapealine, pikakasvuline, heledajuukseline, sinisilmne, puhteuropiidne, ilma igasuguse seoseta mongoliidsete lisanditega protolaponoidse tüübiga; selle praegune läänemeresoomlasest esindaja on äravahetamiseni sarnane skandinaavlasega. Teine on üldiselt samuti heledajuukseline ja sinisilmne, ent erineb esimesest mõnevõrra lühema kasvu ning laiema ja lame-dama näo poolest. Oluline on aga tõsiasi, et antropoloogid leiavad viimases jälgi mongoliidsusest, mis võiks olla pärandiks kunagistest kiviaegsetest esivanematest. Ometi on selle pärandi osa niivõrd väike, et võiks mainitud (esi)isaduses lausa kahelda ja kogu lapi—läänemeresoome kunagise ühtsuse ideest hoopis loobuda. Miks mitte arvata, et läänemeresoomlased tulid Läänemere äärde palju hiljem, 2000 või 1000 aastat tagasi, ja juba väljakujunenud, meietaoliste puhteuropiididena? Kui kahtlustest siiski loobuda, tuleks selgusele jõuda põhjustes, mis viisid läänemeresoomlaste rassilise arengu laplastest erinevasse suunda.

Lähtudes varase algläänemeresoome ehk lapi—läänemeresoome ühiste esivanemate ideest, on läänemeresoomlaste kujunemise järgmiseks astmeks nn hiline algläänemeresoome keel, mis pidi kujunema varasest algläänemeresoome keelest pärast seda, kui eraldus lapi algkeel. Kes kellest eraldus, on muidugi iseasi, ja vahest polegi see nii oluline. Kuidas võis kulgeda ühise aluskeele jagunemine lapi ja läänemeresoome haruks, selle kohta keeleteaduses siiski selgust ei ole; lahtiseks jäävad ka jagunemise aeg ning koht. Rohkem võimalusi vastuse leidmiseks on arheoloogidel. Tõsi, just keeleteaduslikud tõdemused pakuvad sealjuures pidepunkte. Eriti olulise tõsiasjana tuleks nimetada, et hilise algläänemeresoome keele kujunemisel olid tähtsaks teguriks indoeuroopa mõjutused.

Soome keeleteadlased on eriti rõhutanud Skandinaavia viast lähtunud keelemõjutusi, mis väljendusid nii läänemeresoome keelte sõnavaras kui ka foneetilises struktuuris (Posti 1953; Koivulehto 1983). Kahtlemata on läänemeresoome keelte arengut kujundanud ka balti mõjutused. Nii kinnitavad keeleteaduse andmed sedasama mis antropoloogiagi — meile tuntud läänemeresoomlasi poleks sündinud ilma indoeurooplastest naabrite abita. Selle tõdemusega haakuvad hästi ka arheoloogia andmed.

Kas on hilist ehk päris algläänemeresoome keelt kõnelnud rahvastiku kujunemist võimalik jälgida arheoloogiliselt? Kus ja millisest ajajärgust alates on võimalik teineteisest eristada läänemeresoomlaste ja laplaste esivanemaid? Hilisele algläänemeresoome rahvastikule vastavast võimalikust ühiskultuurist pole seni leitud jälgegi. Vastupidi, hilisneoliitikumist alates võib jälgida läänemeresoome—lapi territooriumil kultuurilist ja antropoloogilist eristumist, mis süveneb pronksi- ja rauaajal. Selles on ilmselt suur osa välismõjutustel. Nii nagu keelemõjutused, on ka kultuurimõjutused lähtunud germaani ja balti hõimudest. Kultuuriline eristumine on jälgitav kõigepealt läänemeresoome—lapi ühisterritooriumi lääneosas. Süveneva eristumise esimeseks olulisemaks astmeks oli Baltimaade ja Soome venekirvekuuur.

III aastatuhande teise poolde eKr kuuluval venekirvekuuuril, mille iseloomulikeks tunnusteks olid hästitõdeldud, sissepuuritud silmaauguga venekujulised kivi- kirved ja nõõrijälgi meenutava ornamendiga savinõud (Jaanits, Laul, Lõugas, Tõnisson 1982: 101jj), puudusid juured kohalikus subneoliitilises keskkonnas. Kõnealune kuuur oma rahvastikuga tuli Baltimaadele ning Soome tõenäoliselt Kesk- või Kagu-Euroopast. Tõsi, pole päris selge, kas levis kuuur meile otse lõunast lõunapoolsete Baltimaade kaudu või «ringiga» üle Skandinaavia poolsaare. Arheoloogilise ainese kõrval annab uue rahvastiku tulekust tunnistust Eesti ja Läti venekirvekuuuri haudadest saadud antropoloogiline materjal. Viimane osutab

Kuidas meist said läänemeresoomlased

massiivse ja pikapealise, ent ühtlasi laia- ja kõrgenõolise koljuga europiidsele tüübile (Mark 1970:102). Baltimaade ja Soome venekirvekuultuuri rahvastikus on nähtud seda indoeurooplaste haru, millest hiljem kujunesid balti hõimud ja rahvad. Vastavalt sellele on varased balti laensõnad läänemeresoome keeltes seostatud venekirvekuultuuri rahvastikuga (Ariste 1956:11; Moora 1956:60). Ühtlasi on korduvalt väidetud, et venekirvekuultuuriga levisid nii Baltimaadele kui ka Soome maaviljeluse ja karjakasvatuse alged.

Venekirvekuultuuri rahvastik on kahtlemata mõjutanud Baltimaade ja Soome elanikkonna majanduslikku, kultuurilist ja etnilist arengut. Ent pole põhjust seda mõju üle hinnata. Jäeb küsitavaks, kui kaugemale Põhja-Euroopasse ulatus venekirvekuultuuri-aegne maaviljelus. Selgem on karjakasvatuse osa. Otseseks tõendiks selle olemasolust on venekirvekuultuuri haudadest leitud koduloomade luud (Jaanits, Laul, Lõugas, Tõnisson 1982:105).

On tõenäoline, et venekirvekuultuuri rahvastiku kaasatoodud karjapidamise ja võimaliku maaviljeluse alged ei arenenud ei Eestis ega Soomes oluliselt edasi ega suutnud veel murda senist majandusbarjääri. Siin jäi domineerivamaks küttimisele ja kalastamisele tuginev püügimajandus. Venekirvekuultuuri rahvastik aga sulas kokku kohaliku elanikkonnaga, osaledes selle rassilises kujunemises. Mõned uurijad on seda mõju pidanud siiski väikeseks (Денисова 1982:72). Arvamus, et venekirvekuultuuri rahvastikus olid varased balti või protobalti hõimud, tundub sealjuures üsna küsitavana. On kahtlane, et indoeurooplaste esivanemad oleksid juba III aastatuhandel eKr jagunenud hilisemast ajast tuntud rühmitusteks, nii et võiks kõnelda balti või mõnedest teistest hõimudest. Samavõrd kahtlane on ka läänemeresoome ja lapi keeltes olevate balti laensõnade seostamine just venekirvekuultuuri rahvastikuga. Kui arvestada balti ja läänemeresoome tihedaid ning üha jätkuvaid kontakte järgnevatel perioodidel, siis on tõenäoline, et suur osa

kõnealustest laenudest pärineb hilisemast ajast, kuhu nad ka oma sisult paremini sobivad. Ei ole usutav, et sajan-dist sajandisse jätkuvad kontaktid poleks enam jätnud jälgi keelde. Siiski tuleb tõdeda, et venekirvekuultuuri levimine Baltimaadesse ja Soome soodustas siinse kultuuri eristumist. Võimalik, et sellel kultuuril oli tõepoolest mingi osa varase algläänemeresoome keele jagunemisel lapi ja läänemeresoome haruks, nagu mõni uurija on arvanud (Huurre 1979: 148; Carpelan 1984: 101), või löi see vähemalt teatava eelsoodumuse. Soomes võib igatahes alates venekirvekuultuurist jälgida Edela- ja Lääne-Soome rannikualade eraldumist ülejäänud maast. Süveneva eristumise järgmise astmena võib selles vaadelda neoliitikumi lõpu ja pronksiaja alguse Kiukaiste kultuuri, mis on dateeritud umbes 2000.—1300. a-ga eKr (Meinander 1954) ning on venekirvekuultuuri ja varasema kammkeraamika-kultuuri omapäraseks sünteesiks. Kultuuri levikuala langeb üldjoontes kokku Soome venekirvekuultuuri omaga. Kiukaiste kultuur osutab ühendustele Skandinaaviaga, olles otsekui sissejuhatuseks järgnevale pronksiaegsele arengule.

Oluliseks ilminguks Soomes pronksiajal on nn rannikukultuuri kujunemine nii Põhjalahe kui Soome lahe äärsetel aladel — piirkonnas, mille eristumine algas juba venekirvekuultuuri ajal. Kultuur on tuntud eelkõige kivikuhelikkalmete, aga samuti hoonepõhjade (majadest, mille seinad olid määratud saviga), metallesemete ja omalaadse keraamika järgi (Salo 1984: 111jj). Kõik see viitab seostele Skandinaaviaga, ja tegelikult võib kogu ranniku-kultuuri vaadelda Skandinaavia pronksikultuuri jätkuna. Kultuuri piirides oli levinud viljelusmajandus, kuid ka püügimajandus oli endiselt olulisel kohal, eriti hülgeküt-timine. Eestis ja Põhja-Lätis ilmnesid skandinaaviapärase pronksikultuuri mõjud esialgu nõrgemini, piirdudes peamiselt metallesemetega. Skandinaaviapäraseid hoonepõhju siin ei tunta; kivikalmed ilmuvad alles alates hilispronksi-ajast I aastatuhande algupoolel eKr, kui uue nähtusena

Kuidas meist said läänemeresoomlased

tekivad ka kindlustatud asulad. Viimastes on märkimisväärselt lõuna- ja idapoolsetele ühendustele viitavaid nähtusi.

Ent pronksiajal ja rauaaja algul hõlmasid Skandiinaaviast mõjustatud kultuuriilmingud ainult suhteliselt väikest osa territooriumist, mida hiljem tuntakse läänemeresoomlaste asumisalana. Põhiosa Soomest, Laadoga—Äänisjärve piirkond, suur osa Eestist-Lätist ja viimaste idapoolsest naaberalast jäi nendest väljapoole. Sellel ulatuslikul territooriumil oli üleminek metalliajale peaaegu märkamatu. Asustus ja kultuuripidevus kiviajaga on eriti hästi jälgitav Põhja- ning Ida-Soome asbestkeraamika levikualal, kus pronksiaja asulad asetsevad endiselt jõgedejärvede kallastel ning kus jätkus kiviriistade kasutamine (Salo 1984:181). Soome sisemaa pronksiaegse kultuuri oluliseks tunnuseks on idapoolsed ühendused, eriti Kaama pronksikultuuriga (Huurre 1986).

Ka Eestis võib jälgida rannikualade kultuurist erinevat sisemaakultuuri, mida esindavad mitmed kiviajast edasi püsinud asulakohad Ida-Eestis (Янитс 1959:292jj). Kahjuks on sedalaadi muististe väljaselgitamisele ja uurimisele pööratud vähe tähelepanu. Nii nende paiknemine kui ka leiuväline osutavad püügimajanduse jätkuvale domineerimisele.

Väga levinud arheoloogiliseks nähtuseks Kirde-Euroopas I aastatuhandel eKr olid riidekoe jäljenditega savinõud — tekstiilkeraamika, mille levikuala ulatus Volga ülemjooksult ja Volga-Okaa vaheliselt alalt Baltimaale, Karjalasse ning Lõuna-Soome. Kas ei võiks tekstiilkeraamika hõime seostada keeleteadlaste eristatud nn soome—volga ajastuga, nähes neis sellekohaselt volga-soomlaste ja läänemeresoomlaste ühiseid esivanemaid? Tekstiilkeraamika levikuala ei olnud enam ühtne kultuuriline või etniline piirkond, kuigi selle eri osad olid kahtlemata omavahelises ühenduses. Tekstiilkeraamikaga kaasnenud muud kultuuriilmingud on selle levikualal üsna erinevad ja tekstiilkeraamika endagi esinemissage-

dus varieeruv. Kõige järjekindlama kultuuritunnusena esineb tekstiilkeraamika Djakovo tüüpi muististe levikualal Volga—Okaa piirkonnas. Eesti ja Läti kindlustatud asulate leiumaterjalis moodustab tekstiilkeraamika aga riibitud pinnaga ja muu keraamika hulgas üsna väikese osa. On arvatud, et riibitud keraamika levikus ilmnev balti etnilise elemendi osa läänemeresoome aladel ongi olnud oluliseks teguriks, mis läänemeresoomlased eristas volgasoomlastest (vrd Финно-угры и балты... 1987: 13). Baltide mõju läänemeresoomlaste kujunemisele on seejuures taas — nii nagu venekirvekultuurigi puhul — tugevasti liialdatud. Küll aga võiks näiteks läänemeresoome keeltes olevaid balti laensõnu, vähemalt osa neist, seostada riibitud keraamika levikuga; nad ei sobiks siia igatahes sugugi halvemini kui venekirveste juurde.

I aastatuhandel eKr kujunenud kultuurisituatsioon püsib üldjoontes ka järgnenud ajal. Eestis kujuneb alates 1.—2. sajandist pKr omanäoline tarandkalmete kultuur, mille ilmingud on jälgitavad ka Põhja-Lätis ja Soomes (Jaanits, Laul, Lõugas, Tõnisson 1982: 207). Tarandkalmete levikuala on Eestis sealjuures tunduvalt laiem kui varasemate kivikalmete oma. Üksikuid selle ajajärgu kivikalmeid on teada ka Eesti idapoolset naaberalalt. Mõningat kivikalmete levikuala laienemist võib vanemal rauaajal jälgida ka Soomes, eriti Hämes (Salo 1984: 229).

Valdavas osas Soomest, Laadoga—Äänisjärve ümbruskonnas, Eesti äärmistes idapoolsetes osades ja siit ida poole jätkuval territooriumil ei näi ka vanemal rauaajal olevat toimunud olulisemaid muudatusi. Jääb mulje, et asustus nendel aladel on jätkunud hõredana ja et selle aluseks on endiselt olnud peamiselt püügimajandus.

Kuidas tõlgendada pronksiajal ja rauaaja algupoolel Eestis, Põhja-Lätis, Soomes ja idapoolset naaberalal kujunenud kultuurilist situatsiooni etniliselt? Soome arheoloogid on Soome varase metalliaja kultuuriolusid, esijoones läänepoolse rannikukultuuri ja idapoolsema sisemaa kultuuri kujunemist vaadelnud läbi läänemeresoome—lapi

hargnemise prisma. On arvatud, et läänemeresoomlaste-laplaste eristumine jõudis põhiliselt lõpule I aastatuhande alguseks eKr (Carpelan 1984: 102). Eesti arheoloogid on läänemeresoome—lapi vahekordade asemel aga esiplaanile tõstnud läänemeresoomlaste endi sisemise diferentseerumise, nende jagunemise lääne- ja idarühmaks (Moora 1956: 89; Лайл 1975; Laul 1982: 20). Vahekord lapiga pole meil erilist huvi pakkunud. Ometi ei pääse sellest mööda. Kui läänemeresoome territooriumi läänepoolne osa — nimetagem teda läänerühma alaks, kus järgnevalt kujunesid pärissoome, häme, eesti ja liivi hõimud — eraldus selgemate kultuuritunnustega, sealhulgas kivistmetega, juba hiljemalt rauaaja algupooleks, siis läänemeresoome idarühma moodustamine ja selle vahekord lapiga jääb hoopis ebamääraseks.

Varase metalliaja kultuuripildis on laplastega üldiselt seostatud Ida- ja Põhja-Soomes ning Karjalas levinud asbestkeraamikat (nii nimetatakse seda asbestisegu järgi savis), mille valmistamistehnikas on jälgitav seos kohaliku varasema keraamikaga (Carpelan 1979). Tuleb tõdeda, et lõuna ja kagu suunas ei lõpe asbestkeraamika levikuala selge kultuuripiirina, laialdasel alal Soomes esineb asbestkeraamika näiteks läbisegi ülalmainitud tekstiilkeraamikaga. Viimase leiukohti on teada niihästi kaugelt põhjast kui Oulujõe piirkonnast, kuna asbestkeraamika leiud ulatuvad Soome lõunarannikuni (vt kaart Huurre 1986: 54). Kui Harri Moora arvates võisid sellel alal, siirdevööndis, läänemeresoome ja saami hõimud elada segamini (1956: 77), siis tekib küsimus, kas seda segarahvast tuleb mõista kahe keeleliselt juba eristunud rahva seguna või teineteisest veel selgemini eraldumata lapi-läänemere, s. o veel varast algläänemeresoome keeleühtsust esindava rahvastikuna. Tõenäolisem on teine võimalus. Veelgi enam, võib oletada, et lapi-läänemeresoome aluskeele murdeid kõnelnud rahvastiku ala hõlmas tegelikult suurt osa nii asbest- kui ka tekstiilkeraamika levikupiirkonnast, sealhulgas ka läänemeresoome nn ida-

rühma territooriumi. Tegelikult seda rühma rauaaja algupoolel veel polnudki. Teiste sõnadega — oletatava idarühma piirides jäid läänemeresoomlased sellal veel seotuks saamidega, osalt ka volgasoomlastega. Võib-olla just selle, veel mitte pärisläänemeresoomlasteks saanud rahvastiku kohta käibki *fennide* nimetus Rooma ajaloolase ja kirjaniku Tacituse aastast 98 pKr pärinevas teoses «Germania» (*fennide* kohta käiva Tacituse-lõigu tõlget vt Moora, Laid, Mägiste, Kruus 1935 : 90).

Tacitus ei iseloomusta lähemalt *fennide* asumisala. Tema kirjelduses on äratuntav püügikultuuri tasemel elava loodusrahva eluolu, nii nagu ta võis paista antiiktsivilisatsiooni esindajale. Tavaliselt on Tacituse *fennide*-nimetus omistatud laplastele, ent sama hästi võis ta sobida Karjalat ja Baltimaadest ida poole ulatuvat territooriumi asustanud läänemeresoome—lapi ühisrahvastiku kohta. Seda seisukohta toetab mitme uurija arvamus, et Tacituse *fennide* asumisala ulatus lõuna suunas Lovati, Velikaja ja Lääne-Dvinaa ülemjooksu piirkonda, puutudes seal kokku *veneetide* omaga (Мачинский 1986 : 4). Ehk on just sealtkaudu tulnud hilisematesse läänemeresoome keeltesse sõna *vene*, *venelane*? *Fennid-finnid* — eri teisendites leidub see nimetus ka paljudes teistes varastes ajalooallikates — pole enamikus germaani ja slaavi keeltest saanud mitte laplaste, vaid soomlaste nimetuseks. Sealjuures on *fenni*-nimetus osutunud äärmiselt püsivaks, mida ei saa öelda paljude teiste Põhja-Euroopa vanade etnonüümide kohta.

Mõistetavalt ei jäänud see idapoolne varase algläänemeresoome ehk lapi—läänemeresoome ühisrahvastik puutumata läänemeresoomlaste territooriumi lääneosas toimunud keelelistest, antropoloogilistest ja kultuurilistest muudatustest. Ent vahest veelgi tähtsam oli siitpoolt lähtuv vastumõju, mis aitas palju kaasa sellele, et Eesti ja Lääne-Soome rahvastik, vaatamata kõigile välismõjutustele, ei germaanistunud ega baltistunud, vaid jäi oma keelelt ikkagi soomeugrilasteks. Ka kultuurierinevusi

Kuidas meist said läänemeresoomlased

läänemeresoome lääne- ja idapoolse ala vahel, näiteks kalmevormides, ei tuleks üle tähtsustada. Lääne pool levinud kivilalmeid võiks arvatavasti vähemalt ideetasandil võrrelda surnute palkmajadega, mis on tuntud ida pool.

Hilisema läänemeresoome territooriumi idapoolse osa läänemeresoomestumine (hilise läänemeresoome keele mõttes), mida vaatleme artikli teises osas, toimub põhiliselt alles I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande algusajanditel pKr. Seda mõjustasid oluliselt juba varem eristunud läänepoolsed läänemeresoomlased. Märkimisväärseks teguriks oli siingi viljelusmajanduse kinnistumine juhtiva elatusalana. Esmakordselt pärast kiviaega võib läänemeresoome alal jälgida ühiste kultuuriilmingute arengut ja süvenemist. Suures osas Soomest ja põhjapoolses Karjalas aga püsis veel II aastatuhande algupoolel etnilises mõttes varase algläänemeresoome traditsioone jätkav püügimajandusega tegelev rahvastik, keda erinevalt soomlastest, karjalastest ja teistest hilisematest läänemeresoome rahvastest nimetatakse nüüd laplasteks. Laadoga lõunakaldal ja mõnel pool mujal laplaste hilisemast põhilisest asumisalast kaugemal lõuna pool püsivad lapi etnilisi rühmi võib vaadelda sama varase algläänemeresoome jäänukitena.

Kokkuvõtteks võib teha järelduse, et hilisemate läänemeresoome rahvaste esivanemad ei ole kunagisest varasest algläänemeresoomest (lapi—läänemeresoome keele- ja kultuuriühitsuse tasand) eraldunud mitte üheaegse ja ühtse algrahvana, vaid pikema aja jooksul eri osade kaupa. Eraldumise varasem järk, mis hõlmab kiviaja lõppu, pronksiaega ja rauaaja algupoolt, on jälgitav hilisema läänemeresoome territooriumi lääneosas, kus kujunesid varaajaloolistes kirjalikes allikates mainitud liivi, eesti, (päris)soome (*suomi*) ja häme hõimurühmad. Hilisem järk langeb nooremasse rauaagea, millal nii arheoloogiliste kui kirjalike allikate järgi astuvad ajalooareenile karjala, isuri, vepsa ja vadja hõimud. Kui see läänemeresoome hõimude ning rahvaste kujunemise

rekonstruktsioonikatse on tõepärane, peaksid idapoolsed läänemeresoomlased olema keeleliselt lähemal kunagisele varasele algläänemeresoome keelele kui nende läänepoolsed hõimlased. Samas tuleb tõdeda, et nn hilise algläänemeresoome keele kui eesti, soome ja kõigi teiste hilisemate läänemeresoome keelte ühise aluskeele mõiste kipub käest pudunema. Suguluse aluseks paistab jäävat pigem varane algläänemeresoome; sugulust on aidanud oluliselt hoida ja süvendada territoriaalne lähedus ning tihedad vastastikused sidemed kuni muinasaja lõpuni.

Kirjandus

Ariste, Paul 1956. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. — Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik. Toim. Harri Moora. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5—23

Ariste, Paul 1971. Die ältesten Substraten in den ostseefinnischen Sprachen. — Советская финно-угроведение, № 4, S 251—258

Carpelan, Christian 1979. Om asbestkeramikens historia i Fennoskandien. — Finskt Museum 1978. 85. årg. Helsinki, s 5—25

Carpelan, Christian 1984. Katsaus saamelaiden esihistoriaan. — Suomen väestön esihistorialliset juuret. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av finska Vetenskaps-Societeten; H 131.) Helsinki, s 97—108

Huurre, Matti 1979. 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. 2. pain. Helsinki, Otava

Huurre, Matti 1986. The eastern contacts of northern Fennoscandia in the Bronze Age. — Fennoskandia archaeologica III. Helsinki, pp 51—88

Itkonen, Terho 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. — Virittäjä, n:o 2, s 190—229; n:o 3, s 349—386

Jaaniits, Lembit 1956. Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust. — Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik. Toim. Harri Moora. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 120—146

Jaaniits, Lembit 1974. Über die gemeinsame archäologische Kultur der ostseefinnischen Stämme. — Советское финно-угроведение, № 4, S 225—237

Jaaniits, Lembit, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson 1982. Eesti esiajalugu: Koguteos. Tallinn, Eesti Raamat

Koivulehto, Jorma 1984. Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset. — Suomen väestön esihistorialliset juuret. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten; H 131.) Helsinki, s 191—205

Kuidas meist said läänemeresoomlased

Laul, Silvia 1982. Forschungsprobleme der ethnischen Zugehörigkeit der Träger der Tarandgräberkultur. — Suomen Museo 1982. 89. vsk Helsinki, S 13—22

Lips, Julius E. 1968. Asjade algusest: Inimese kultuuriajalugu. Tallinn, Valgus

Mark, Karin 1970. Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie. Tallinn, Eesti Raamat

Meinander, C. F. 1954. Die Kiukaiskultur. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja; 53). Helsinki

Moora, Harri 1956. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmel. — Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik. Toim. Harri Moora. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 41—119

Moora, Harri, Erik Laid, Julius Mägiste, Hans Kruus 1935. Eesti ajalugu I: Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts

Posti, Lauri 1953. From Pre-Finnic to late Proto-Finnic: Studies of the development to the consonant system. — Finnisch-Ugrische Forschungen XXXI. Helsinki, pp 1—91

Salo, Unto 1984. Pronssikausi ja rautakauden alku. — Suomen historia I: Kivikausi. Pronssikausi ja rautakauden alku. Keski- ja myöhäisrautakausi. Toim. E. Laaksonen et al. Espoo, Weilin+Göös, s 101—249

Setälä, Eemil Nestor 1932. Soome sugu rahvaste eelajalugu. Tartu, Loodus

Viitso, Tiit-Rein 1983. Läänemeresoomlased: Maahõive ja varasemad kontaktid. — Symposium saeculare societatis fennougricae. (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia; 185.) Toim. Juha Janhunen et al. Helsinki, lk 265—281

Åyräpää, Aarne 1950. Die ältesten steinzeitlichen Funde aus Finnland. — Acta Archaeologica XXI. København, Ejnar Munksgaard, S 1—43

Денисова, Раиса 1982. О генезисе прибалтийских финнов. — Известия Академии наук Латвийской ССР, № 7, с 65—81

Лаул, Сильвия 1975. Погребальные памятники прибалтийских финнов в I тыс. н. э. — Вопросы финно-угроведения VI. Саранск, с 378—384

Мачинский, Дмитрий 1986. Этносоциальные и этнокультурные процессы в северной Руси. — Русский север: Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. Ленинград, Наука. Ленинградское отделение, с 3—29

Финно-угры и балты в эпоху средневековья. 1987. Археология СССР. Москва, Наука

Янитс, Лембит 1959. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР). Таллин, Академия наук Эстонской ССР. Институт истории

BÜTSANTSI KIIRI EUROOPA KULTUURI- JA VAIMULOOLE

Herbert Hunger

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Uue pealinna valik Bosporuse äärde otsustas enam kui aastatuhandeks Ida-Rooma riigi saatuse. Bütsantsi olemasoluvõitlus käis põhiliselt alati pealinna säilitamise ja kindlustamise pärast; see paiknes kahe määrava tähtsusega poolsaare, Väike-Aasia ja Balkani vahel. Seejuures paistab riigile eluliselt tähtis tuumikala olevat Väike-Aasia ning mitte Euroopas olev Balkan. Peaaegu kogu Euroopa-osa praktilisest kaotusest slaavlaste invasiooni tõttu VII ja VIII sajandil suutis Bütsants üle olla ning seejärel uuele võimutasemele tõusta. Ladina keisririigi ajal peaaegu kustunud riikluse taassünd ei lähtunud Balkanilt, vaid Nikaia riigist. Alles siis, kui Väike-Aasia lõplikult hõivasid türklased, polnud Bütsantsi riigil enam pääsu. Niisiis oli selle riigi saatuslikuks piiriks alati idapiir, ning võitlus sealtpoolt pealetungivate vaenlastega kujunes ikka võitluseks olemasolu eest.

Bütsants suutis oma kasuks lahendada maailma-ajalooliselt kõige tähtsama kokkupõrke islami algajal. Harva

Byzantinische Ausstrahlungen auf die europäische Kultur- und Geistesgeschichte. — Herbert Hunger. Reich der neuen Mitte. Graz-Wien-Köln, Verlag Styria, 1965, Kap. VI, S 371—389.

on mõnda rünnakut suurriigi vastu nõnda plaanipäraselt ette valmistatud ja teoks tehtud kui araablaste oma Bütsantsi vastu VII sajandi keskpaiku ja teisel poolel. Pärast seda, kui Süüria ja Mesopotaamia, seejärel ka Egiptus (a 642, lõplikult 646) olid täiesti nende käes, tungisid araabia vallutajad Armeeniasse ja sügavale Väike-Aasiasse. Kapadookia Kaisarea langes nende kätte ning Früügia provints laastati röövretkedega. Süüria asevalitseja Mu^cawija taipas esimesena araabia laevastiku vajadust võitluseks Bütsantsi merejõudude vastu. Hästi läbimõeldud etappide kaupa vallutas Mu^cawija kõigepealt Küprose (649), seejärel pärast laevastiku täiendamist Rhodose (654) ja Kosi. Kreeta saar rüüstati, Bütsantsi laevastik keiser Konstans II juhtimisel sai Lüükia ranniku lähedal hävitavalt lüüa (655). Kodusõja tõttu Mediina kaliifi Aliga ei saanud Mu^cawija jätkata sõjategevust Bütsantsi vastu (rahuleping a 659). Ent juba 663, kui Bütsantsi keiser viibis Sitsiilias, tungisid araablased uuesti Väike-Aasiasse. Viieteist aasta vältel jätkasid nad laastavaid rüüsteretki, mille käigus nad mitmel korral jõudsid poolsaare looderannikule. Mu^cawija, kes a 661 kaliifiks oli saanud, vallutas kõigepealt Chiose saare ning üks tema väepealikutest tungis 670 kuni Propontiseni. Kyzikose hõivamisega löid araablased endale sillapea vastaskaldal oleva Konstantinoopoli ründamiseks. Lahinguoperatsioonide ning varustamise tagamiseks vallutati ka Väike-Aasia lõuna- ja edelarannik ning oluline sadamalinna Smürna (672). Kevadel a 674 ründas Kyzikosest vägev araabia laevastik Bütsantsi pealinna. Kui võitlused terve suve tagajärjetult olid toimunud, tõmbus laevastik sügisel oma lähtekohta tagasi. Viis aastat kestis selline vaatemäng, mis oli Bütsantsile üks rängemaid võitlusi oma olemasolu või hävingu nimel. Linna sangarlikud kaitsjad ei tuginenud raskete rünnakute edukal tagasilöömisel mitte üksnes vägevatele kindlustustele, vaid said rakendada ka üht moodsat tehnilist leiutist. Süüria kreeklaste Kallinikose poolt leiutatud süüteaine, nn

kreeka tuli, paisati torude kaudu vaenlase laevadele, kus see põhjustas raskesti kustutatavaid tulekahjusid. Nõnda pidi araabia laevastik raskete kaotustega tõmbuma Marmara merelt tagasi, ning lisaks said veel paljud laevad tormi läbi hukka. Araablased olid sunnitud Bütsantsiga rahu sõlmima: Konstantinoopol ja koos sellega riik oli päästetud. Samasugune rünnak merelt kordus nelikümne aastat hiljem keiser Leon III valitsusajal (717/718). Tol korral abistasid bütsantslasi ründajate tagasilöömisel bulgaarlased, talvekülm ning taud vaenlase leeris. Nende kahe rünnaku edukas tagasilöömine bütsantslaste poolt oli pöördpunktiks araablaste agressiivses poliitikas. Nad muutsid oma löögisuunda, tungisid Põhja-Aafrika rannikut pidi Gibraltari väinani ning Hispaaniasse. Alles Lõuna-Prantsusmaal tõrjuti nad a 732 Karl Martelli poolt Tours'i ja Poitiers' lahingus tagasi. Et Konstantinoopol a 674—678 kõiki jõude pingutades araablaste ränga pealetungi tagasi löi, see on ikka veel liiga vähe tuntud ja liiga vähe tähelepanud teene, mille bütsantslased kristlikule Euroopale osutasid. Bütsants täitis tol ajal hiilgavalt kristliku tõkkesammiga osa islami ekspansiooni vastu.

Sellal kui tõrjesõda Bütsantsi piiril tegi võimalikuks Euroopa kristliku kultuuri arenemise, võimaldasid sajanäitepikkused kokkupõrked bütsantslaste ning nende araablastest naabrite vahel Idas üksteise järkjärgulist tundmaõppimist ning vastastikust kultuurivahetust. Keiser Theophilos (829—842) omandas «araablase sõbra» kuulsuse, kuigi ta oli sunnitud alaliselt araablaste vastu sõdima. Valitsemisstiilis jäljendas ta kuulsa kaliifi Harun ar-Rašidi eeskujul. Theophilosest jutustatakse, et ta ilmunud *incognito* rahva hulka, kontrollinud hindu turul ning võtnud kuulda väikeste inimeste kaebusi, selleks et vajaduse korral radikaalselt sekkuda. Nii lasknud ta ühe kõrge ohvitseri, kes olid ehitanud endale suure maja, mis röövis valguse vaese naise armetult hurtsikult, läbi piitsutada ning tema maja maha kiskuda (Konstantinos Manasses, Chron. V, 4831—4853: PG 127, 401B—402A). Keiser

pidas lugu ka araabia kunstist. Araablased omalt poolt õppisid nende valitsuse alla jäänute, kuid ka paljudel sõjakäikudel saadud tuhandete bütsantsi sõjavangide kaudu oma läänenaabrit tundma. Kuulus bütsantsi teoloog Damaskuse Johannes pärines sealsest kristlikust perekonnast liignimega Mansur, kelle liikmete hulgast pärines palju kõrgeid kaliifi ametnikke. Edessast pärinev Theodoros Abu Qurra, Johannes Damaskenose õpilasi, kirjutas ketserite vastu sihitud teoseid kreeka ja araabia keeles. Ühe sõjavangi käest sai kaliif al-Ma'mun (813—833) kuulda, et Bütsantsis elab kõrgesti haritud matemaatik Leon, kelle oskusi valitsus ei hinda. Alles pärast seda, kui kaliif oli püüdnud tuntud õpetlast oma õukonda meelitada, andis keiser Theophilos talle ameti patriarhaadikooli juures.

On teada, et bütsantslased võitlesid araablatega niihästi enese säilitamiseks kui ka ristisõdalastena uskmatute vastu. Ent rassivaen oli neile tundmatu. Parimaks tõestuseks sellele on bütsantsi rahvuseepose «Digenis Akritas» kõigis versioonides ilmnev suund, mis selgitab seda, kuidas bütsantslased araablasi hindasid. Peategelase isaks on araabia emiir Musur, kes sõjaretkel Bütsantsi aladele röövib ühe väepealiku tütre ja võtab ta endale naiseks. Et ta laskis end veenda ristiusu üleolekus ning kristlaseks hakkas, siis ei olnud bütsantslastel mingit kõhklust seda abielu heaks kiita ning sellest sündinud segaverelist oma rahvuskangelaseks pidada. Me võime oletada, et selliseid usuvahetusi ja segaabielusid tuli ka tegelikkuses ette, ehkki vist vaevalt küll sagedasti.

Püsiva sõjalise konfliktolukorra juures, mis on huvi keskpunktis niihästi bütsantsi kui araabia allikates, ei tohi kaotada silmist kultuurilist, majanduslikku ja sotsiaalset läbikäimist Bütsantsi ning araabia maailma vahel. Saatkondade vahetamise, vangide ja orjade, põgenike ja renegaatide kaudu oli vaenulikel naabritel mitmesuguseid suhtlemisvõimalusi. Muidugi on allikate andmed Bütsantsi ja araablaste vahekorra selle külje kohta napid

Bütsantsi kiiri Euroopale

ja väga hajusad (M. Canard, Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes: Dumberton Oaks Pap. 18 (1964) 33—56).

Omaijaadide lossid Süürias annavad tunnistust araabia kunsti eripärast, kuid tõendavad ka mitmete roomahilisantiigi *resp.* bütsantsi elementide püsimist (O. Grabar, Islamic Art and Byzantium, *loc. cit.*, 67—88). Et Omari mošee Jeruusalemmas, muistse Saalomoni templi alusel olev nn kaljukirik, sisaldab kristlike kirikute laadis mosaiike, kõneleb sama palju bütsantsi kunstivormide ülevõtmisest (O. Grabar, The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem: *Ars Orientalis* 3 (1959) 33—62) kui viimastel aastatel restaureeritud mosaiigid Omaijaadide mošees Damaskuses, mis annavad meile ettekujutuse Bütsantsi aladel peaaegu täielikult hävinud figuurideta mosaiikunstist ikonoklastilisel [pildirüüstajate] ajal. Stiliseeritud puud, väätide põimikud, villad ja pargitaolised rajatised mosaiikkunstis kaunistavad sammaskäike ümber mošee õue. Peale selle on araablased aeg-ajalt kasutanud ka bütsantsi käsitööliste oskusi, nt Damaskuse ja Mediina mošeede kaunistamisel (H. A. Gibb, Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate: *Dumb. Oaks Pap.*, 12 (1958), 219—223). Vastupidi on võimalik täheldada mitmetes bütsantsi käsikirjades, *émail-cloisonné*-teostes ning teistes tarbekunstitoodetes ilmset araabia ornamentika mõju. Mitmesugused bareljeefidega plaadid bütsantsi kirikutes ning Ateena nn väikeses metropolis on tulnud araabia maade kaudu Bütsantsi. Arvukates bütsantsi kirikutes tänapäevases Kreekas on säilinud rohkem või vähem jälgi tellisornamentikast, mille päritolu araabiakeelsest kufa kirjast silma hakkab (G. C. Miles, Byzantium and the Arabs. Relations in Crete and the Aegean Area: *Dumb. Oaks Pap.*, 18 (1964), 1—32, arvukate piltidega).

Raskem on püüda täpselt kujutada bütsantsi ja araabia maailma analoogiaid ja vastastikuseid mõjutusi vaimuajaloo vallas. G. E. von Grunebaum on hiljuti võt-

nud ette sellekohase huvitava katse ning seejuures muuseas viidanud araabia «haritlaskihi» tähtsusele; see oli omasuguseks humanistliku orientatsiooniga haritlasrühma vasteks Bütsantsis (G. E. von Grunebaum, *Parallelism, Convergence, and Influence in the Relations of Arab and Byzantine Philosophy, Literature and Piety*; op. cit. 89—111).

Erilise tähtsusega üldise vaimuajaloo seisukohalt oli antiikteaduse omaksvõtt islami kultuuris. Ilma vahendavate bütsantslasteta, kes oskasid muistsete hellenite vaimset pärandit suurepäraselt säilitada ja edasi anda, oleks see omaksvõtt olnud võimatu. Selle kõige viljakam aeg langeb IX ja X sajandisse, seega aega, mil Bütsants kosus pilditülide vapustustest ning elas läbi uut poliitilist ja kultuurilist õitsengut. Vanimad kreeka teoste tõlked araabia keelde pärinevad kaliifide Harun ar-Rašidi (786—809), al-Ma'muni (813—833) ja al-Mu'tasimi (833—842) ajast ning need on seotud endisel Sassaniidide alal Bagdadi läheduses paikneva Gondi-Šapuriga. Suurejoonelise tõlketegevuse uue laine algatajaks oli Hunain ibn Ishaq (surn. 873), kes omandas selleks vajalikud teadmised Bütsantsi aladel, võib-olla juba IX sajandi kahekümnendail aastail. Ta õppis kreeka keele niivõrd selgeks, et suutis tõlkida ka raskeid teaduslikke tekste, ning ta oskas teha vahet ka hea ja halva tekstipärimuse vahel. On võimalik kindlaks teha, et tema poolt, resp. tema ergutusel valmistatud tõlked on varasematest kõrgemal tasemel ka seepärast, et nad tuginevad parematele käsikirjadele, mida araablaste volinikud kogu Bütsantsi riigis otsisid ja kõrge hinna eest omandada püüdsid (De Lacy O'Leary, *How Greek Science passed to the Arabs*, London, 1949, 166).

Aristoteles oli alguses araablastele tuttav ainult loogikuna. Araabia keelde tõlgiti tema «Organon», s. t «Kategooriad», «Hermeneutika», kaks «Analüütikat», «Toopika» ning «Sofistide vastuväited». Seejuures arvasid araablased Aristoteelse «Retoorika» ja «Poliitika» loo-

gika alla. Araablaste Aristotelese-käsitlusele oli mõõduandev ühelt poolt süürlaste vahetalitus — V sajandist peale õpetati Aristotelest Edessa koolis —, teiselt poolt aga kreeka Aristotelese-kommentaatorite hoiak. Et need kommentaatorid ise olid neoplatoonikud, nt Porphyrios oma levinud «Sissejuhatusesga» (*Eisagōgē*), avaldas neoplatonistlik õpetus suurt mõju Aristotelese tõlgendamisele. Plotinose «Enneaadide» 4.—6. raamatu ümberjutustus käibis araablaste juures «Aristotelese teoloogia» pähel! Alles kuulus filosoof al-Kindi (surn. pärast 873) kummutas araablaste kitsa käsitluse Aristotelesest kui loogikaõpetajast ning avas neile Aristotelese kogu filosoofilise pärandi. Arusaadavalt pörkas Aristotelese filosoofia retseptioon teatavatele raskustele, sest mitmed Aristotelese vaated, nagu maailma igavikulisus, ettenägevuse eitamine ning ülestõusmisusu puudumine olid ilmses vastuolus Koraaniga. Mitmed araabia «neoplatoonikud» (nagu al-Farabi, surn. 950) püüdsid vastavate tõlgendustega neis asjus lepitavalt mõjuda (O'Leary, *op. cit.*, 178; H. L. Gottschalk, *Die Rezeption der antiken Wissenschaft durch den Islam: Anzeiger d. Öst. Ak. Wiss. phil.-hist. Kl.* 102, (1965) 111—134).

Paralleelselt Aristotelese tõlkimisega tõlgiti IX sajandi algusest peale kreekakeelseid matemaatilisi ja astronoomilisi tekste. Siin tuleb esmajoones nimetada Eukleidese ja astronoom Ptolemaiiose töid. Viimase teos reedab kuni uusajani käibel olnud pealkirja «Almagest» näol selle levikut araabia keele kaudu (kreeka keeles *megalē syntaxis*, araabia keeles artikliga varustatult ning *megistē*'ks muudetuna: *Kitab al-Magisti*). Pisut hiljem kui matemaatilisi-astronoomilisi teoseid, hakati tõlkima teoseid kreeka meditsiinilisest kirjandusest, mis enam kui ühel korral toimus süüria keele vahendusel. Palju Galenose ning Hippokratese korpuse teoseid tõlkisid araabia keelde Hunain ibn Ishaq või tema kaastöölised. G. Bergsträsseri avaldatud loetelu sisaldab vähemalt 129 nime- tust ehtsaid ja pseudepigraafilisi Galenose teoseid, mille

tõlkimise või töötlemisega Hunain kuidagimoodi oli seotud, ning huvitavaid andmeid tollal teadaolevate käsikirjade ja nende kvaliteedi kohta (G. Bergsträsser, *Hunain ibn Ishaq. Über die syrischen und arabischen Galenübersetzungen: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* 17,2. Leipzig, 1925). Tema õpilased pühendusid peamiselt Dioskuridese taimeraamatule. Neist tõlgetest kujunes hiljem esimene araabia farmakopöa (O'Leary, *op. cit.*, 169). Kuigi IX sajand on kõrgajaks Bütsantsi vahendusel toimunud kreeka teaduse retseptisioonile araablaste poolt, valmistati ka X sajandil araabiakeelseid tõlkeid Aristotelese kommentaaridest ning mitmesugustest matemaatilis-loodusteaduslikest teostest.

Bütsants pakkus selleks eeskujulikke käsikirju, mis eriti esimeste makedoonlastest keisrite ajal süstemaatiliselt kõigi kreeka kirjanduse tähtsamate teoste kohta valmistati ja kopeeriti (A. Dain, *Les Manuscrits*, Paris, 1964, 124jj). Et Bütsantsi õukonnas kultuurivarade ekspordi propagandistlikku tähtsust hinnata osati, seda on näha ka nendest küllalt rohketest kunstiteostest, mis saatkondade vahetamise teel Läände sattusid ning mis osalt tänase päevani on säilinud muuseumides ja kiriklikes aaretekogudes. Sellele vihjab ka anekdoot, mille kohaselt Konstantinos VII olevat Córdoba kaliifile 'Abd ar-Rahman III-le kinkinud illumineeritud Dioskuridese-käsikirja ning selle soovil saatnud järele keeleosava tõlkija munk Nikolaose (a 951) (O'Leary, *op. cit.*, 171).

Kreeka autorite araabiakeelsete tõlgete teaduslik tähtsus on teatavasti osalt selles, et mitmesugused tekstid sattusid sel moel juba keskajal Lääne-Euroopasse ning said seal tuttavaks araabia keelest tehtud ladinakeelsete tõlgetena. See käib mitmete Aristotelese ja Galenose teoste kohta. Erilist huvi pakuvad araabiakeelsed tõlked aga siis, kui kreekakeelsed algupärandid on kaduma läinud, nagu Galenose moraalifilosoofiline teos *Peri ēthōn* (R. Walzer, *New Light on Galen's Moral Philosophy: The*

Class. Quart. 43 (1949), 82—96; S. M. Stern, Some Fragments of Galen's On dispositions (peri ēthōn) in Arabic; The Class. Quart. N. S. 6 (1956), 91—101), tema kommentaar Platoni «Timaiosele» (välja antud P. Krausi ja R. Walzeri poolt, London, 1951) ning tema teos meditsiinilisest kogemusest (*Peri tēs iatrikēs empeirias*, säilinud ainult kreekakeelsete fragmentidena, suunatud empiirikute vastu), Aphrodisiase Alexandrose mõningad teosed või Damaskuse Nikolaose pseudo-aristoteleslik taimefüsioloogia (*Peri phytōn*).

Kokkuvõttes võib öelda, et idanaabri sõjaline tagasitõrjumine, nagu ka kultuuriline läbikäimine temaga, kuulub bütsantslaste suursaavutuste hulka.

Vähem oluline polnud Bütsantsi riigi võitlus oma põhjapiiri säilitamise eest. Kuigi sõjaõnn ei olnud bütsantslastele alati soodne ning sageli nägid nad Põhjast tulnud vastaseid seismas pealinna väravate ees, õnnestus Bütsantsil siiski absorbeerida kõik need Aasia stepirahvad, kes Mustast merest põhja pool asuvalt alalt üle Doonau riigivaldustesse olid tunginud. Jääva tähtsusega on ajaloo jaoks aga Bütsantsi vahekord lõuna- ja idaslaavlastega, kes osalt kinnitasid kanda Balkanil ning moodustasid ajapikku siin oma riigid, osalt aga — nagu venelased — pärast mõnda aega kestnud vaenulik-sõbralikke suhteid astusid Bütsantsiga tihedamasse kultuurilisse, eelkõige kirikupoliitilisse vahekorda. Slaavlaste masside suhtes, kes VI sajandi viimasest aastakümnest kuni VIII sajandini Makedoonia ja muistse Hellase üle ujutasid, rakendas Bütsantsi valitsus osalt äraootavat, osalt karmi ümberasustamise ja deportatsioonide poliitikat, ning saavutas sel teel IX sajandist alates sisserännanute järkjärgulise assimileerumise ja alistumise. Venelaste esimesele rünnakule Konstantinoopoli vastu (860) reageeris Bütsants patriarh Photiose eestvedamisel otsekohe misjoneerimiskatsetega. Patriarhi kavatsuste kohta niisugustel juhtudel on iseloomulik slaavlaste õpetaja Konstantinose (Kyrillose) misjonitöö kasaaride maal.

See, mis venelaste juures ei õnnestunud energilisel kirikuvürstil ja osaval organisaatoril IX sajandil, sai teoks X sajandi lõpul pärast Kiievi vürsti Vladislavi abiellumist makedoonlasest keisri Basileios II õe Annaga. Tol ajal sai Bütsantsi toimet Venemaast kristlik maa. Kahe aastasaja vältel püsis Vene-Bütsantsi sõprus, mille nähtavaks kujuks oli venelastest sõjaväeosa ning keisri varjaagidest ihukaitse aastani 1204. Veel kauem kestnud kirikupoliitilise sõltuvuse Bütsantsist lõpetas Vene pool radikaalselt pärast seda, kui Kiievi peapiiskop Isidor koos teiste ortodokssete kirikuvürstidega Ferrara-Firenze kontsiilil 1439 oli alla kirjutanud unioonilepingule roomakatoliku kirikuga. Isidor vangistati Kiievis ning sidemed bütsantsi kirikuga tühistati. Kui tsaar Ivan III nais Konstantinoopoli kaitsel 1453 langenud viimase Bütsantsi keisri Konstantinose järeltulija Zoe, oli see dünastilise poliitika teadlik malekäik, mille eesmärgiks oli koos Palaiologoste keiserliku kaksikkotka ning õukonna tsereemoniaali väliste vormide ülevõtmisega kuulutada Moskva Konstantinoopoli ametlikuks järeltulijaks ehk teisisõnu Kolmandaks Roomaks ning Bosporuse-äärse Teise Rooma õigusjärglaseks. Vene tsaarid võtsid koos Bütsantsi pärandiga üle ka eespool kirjeldatud riigiidee, universaalsuse taotluse ning keisrimüstika. Sajandite vältel pidasid nad end Bütsantsi keisrite eeskujul ortodoksse kiriku patroonideks.

Pärast Oktoobrirevolutsiooni muutusid Venemaal sotsiaalsed ja kultuurilised eeldused hoopis teistsuguseks, maailmavaateline kristliku ortodoksia pluss asendus ateistliku miinusega. Sellegipoolest ei ole bütsantsi vaim surnud. See elab avaliku elu mitmesugustes üksiknähtustes ning kommunistliku mõtte- ja talitusviisi kaasnähetes edasi niihästi Venemaal kui ka Euroopa Idabloki riikides, kus partei poolt kindlaks määratud eluvormid suures ulatuses vastavad Nõukogude riigi eeskujudele.

Üks mõjukamaid poliitilisi traditsioone, mis antiikajast ulatus keskaegsesse Bütsantsi, oli keisri ebatava-

Bütsantsi kiiri Euroopale

line, inimlikust mõõdust kõrgemal seisev asend. Oleme püüdnud selle raamatu ühes peatükis näidata, kuidas hellenistliku valitsejakultuse jälgedes kujunes Rooma jumaliku keisri idee ning kuidas see omakorda Konstantinos Suurest peale asendus keisriametiga Jumala armust; selle kandja tundis end Kristuse asemikuna maa peal ning selleks teda ka üldiselt tunnistati. See Bütsantsis lõpuni säilinud traditsioon võeti üle Vene tsaaride poolt, ulatus aga üllataval kombel ka moodsa bolševistliku diktaatori Stalinini. Isikukultus, mis diktaatorist jumalini-mest teha püüdis ning mis Venemaal aastakümneid õitsenud oli, mõisteti hukka alles pärast aastat 1961 (NLKP 22. kongress).

Üldkristliku patuteadvuse liialdusest kasvas Bütsantsis välja tava mitmesugustel põhjustel avalikult pattu ja eksimusi kahetseda. Nõnda kui patutunnistus ja kahetsemine Jumala ees tõi kaasa pattude andeksandmise, nii võis ka kahetsev süüdlane kohtuprotsessil loota armuandmisele. Tuntud näiteks selle kohta on filosoof Johannes Italos, Michael Psellose õpilane, kellele 1077 esitati süüdistus ketserluses ning kes mõni aasta hiljem hukka mõisteti, kuid pärast avalikku kahetsust armuandmist leidis. Enesekriitika ning enesesüüdistamine on moodsate kommunistlike parteide poliitilises elus hästituntud nähtus. Kes oma vigu või ametialaseid eksimusi avalikult tunnistab, partei joonest kõrvale kaldumist või muid selliseid «patte» kahetseb, tohib loota armuandmisele.

Poliitiline retoorika Bütsantsis ning kommunistliku valitsuskorraga maades kasutab iseloomulikke vorme, mille ühtelangevus ei tohiks olla juhuslik. Üldiselt on selles täheldatav teadlik eemaldumine üldkasutatavast, argipäevasest, mis jätab mulje, otsekui tahetaks ebatavalisi asjaolusid väljendada ja rõhutada silmahakkava, ebatavalise keelelise vormistusega. On üldiselt teada, kuidas bütsantslased oskasid ohtrate liialdustega modifitseerida antiikset enkoomioni, keisrile või teistele kõrgelseisvatele

isikutele adresseeritud kiidukõnet. Järgnevad näited pärinevad suuremalt jaolt «SÜP Dokumentidest» (Sotsialistlik Ühtsuspartei, DDR).

Kõigepealt hakkab silma tänapäeva keelepruugi seisukohalt antikveerunud paatos, kui öeldakse, et SÜP juhib «rahvast sotsialismi helgetele kõrgustele» või «inimkonna rahvastekevade suunas» (Dokumente der SED 6 (1958), 50j). Partei vaenlasi ähvardatakse «põlastusväärse reeturitejõugu purustamisega» (N. S. Churschtschew, Rechenschaftsbericht des ZK der KP der Sowjet-Union an den 20. Parteitag. Moskau, 1956, 132). Stalinit tervitati ametlikel vastuvõttudel ning parteikongressidel üksikute delegatsioonide poolt pika metafooride reaga. Teda nimetati muu hulgas «rahu lipukandjaks» (Begrüssung der KP der UdSSR auf dem 19. Parteitag durch ausländische Kommunistische und Arbeiter-Parteien. Moskau, 1952, 92) — meile tuleb silme ette keisri nimetamine «rahutegijaks» (*eirēnopoios*) bütsantsi akklamatsoonides (*De caeremoniis* 650, 20j; 683, 2j) — või «meie lootuste allikaks» (Begrüssung..., 102), vrd «pühitsuse allikas» ning «meie lootus» kreeka liturgilistes tekstides.

Stereotüüpselt kasutatakse teatavaid *epitheta ornantia*: «kuulsusrikas», «auväärne», «kangelaslik», «võitmatu», «hävimatu» — siin hakkab eriti silma paralleelne kreekakeelne *aētētōs*, ladina *invictus*. Bütsantsis iseloomustati keisrit või ortodoksiat võitmatuna, kommunistlikus terminoloogias on seda enamasti ortodoksia kohale asunud «Marxi ja Engelsi õpetus». Ühe levinud metafoori kohaselt on kommunistlikud riigid «võitmatu rahuleer», «ülemaailmne rahuleer» jms (Dokumente der SED 5 (1956), 67; 89; 128; 265 jm). Lähedusele liturgilise keelepruugiga osutab nt *kontakion* 14. septembriks, kus Kristusega ühenduses olemist nimetatakse «rahu relvaks» ning «võitmatuks trofeeks» (*tropaion*).

Isevalitsuslikus riigis nagu Bütsants ei olnud rahval mingit praktilist mõju poliitika kujundamisele. Sellegipoolest või just sellepärast oli olemas populaarne ning

põhimõtteliselt ohutu ventiil rahvamassi poliitilise tahte väljendamiseks. Ma pean silmas deemide, Bütsantsi poliitiliste parteide akklamatsioonide, mida sageli juhatasid nende juhid ning mis kanti ette kõnekooridena. Allikad, eelkõige keiser Konstantinos VII tseremooniaramat, kuid samuti teatud lõigud ajaloolaste teostest nagu Theophanes, annavad meile hea ettekujutuse selliste akklamatsioonide laadist. Paul Maas oma tuntud uurimuses enam kui poole sajandi eest tegi vahet bütsantslaste meetriliste ja rütmiliste akklamatsioonide vahel ning osutas sellele, et keiser Konstantinos VII võis kasutada tseremooniaramatute tekstide koostamiseks märkmeid parteiarhiividest ning parteipoeetide toodangut (Byzantinische Zeitschrift, 21 (1912), 30). Ühest Theophanese kohast on selgesti näha, et rahva nõudeid võidi küll selliste akklamatsioonide kombel esitada, kuid et praktiliselt polnud selline üritus midagi muud kui farss. Roheliste partei esitab ränku kaebusi kellegi Kalopodiose nimelise õukonnaametniku peale ning mitmesuguste pahategude kohta. Keisri esindaja (*mandator*) aga ei kuula kaebusi kuigi kaua rahu-meelselt, vaid lükkab nad bürokraatliku kõrkusega tagasi. Rohelistel ei jää muud üle kui ähvardades, kuid edutult hipodroomilt laiali minna (Theophanes 181, 30—184, 1; P. Maas, *op. cit.* 31—33).

Sisu poolest kujutavad bütsantsi akklamatsioonid tervituste, õnnesoovide ja nõudluste segu, vormiliselt iseloomustab neid sageli telegrammistiiilis lühidus. Sama käib ka moodsate kommunistlike hüüdlauseste kohta 1. maiks või parteikongressideks, nagu taas «SÜP Dokumentidest» hõlpsasti näha võib. Bütsantsi akklamatsioonide ja 1. mai kommunistlike hüüdlauseste laiaulatuslik vormiline ühtelangevus olgu kujutatud ühe näite varal bütsantsi tseremooniaramatust. Keiser Anastasios I valitsema asudes (491) hüüdis rahvas: «Kaunis Ülestõusmispüha maailmale! Kord ja rahu linnale! Palju aastaid keisritarile! Maha korruptne linnapea!» (De caeremoniis 420, 11jj). SÜP 1954: «Maha aatomirelvad ja muud hävi-

tusrelvad Lääne-Saksamaal! Elagu DDR valitsus! Tervist ja pikka iga meie DDR presidendile Wilhelm Pieckile!» (Dokumente der SED 5 (1956) 268). Mitmed bütsantsi akklamatsioonidest oma piduliku paatose ning iseloomuliku metafoorikaga tuletavad meile meelde, et neil ja paljudel teistel õukonna tseremoniaali vormidel ja avaldustel on oma analoogid jumalateenistuses. Mõeldagu vaid akklamatsioonidele Leon I keisriksvalimisel või keiser Nikephoros II Phokase võidukal tagasipöördumisel või muude võidupühade puhul. Võime võrrelda neid vastavate kommunistlike hüüdlauseetega: «Au ja kuulsus sotsialistlike riikide võitmatutele sõjajõududele!» (op. cit., 267) või «Au töörahvale, progressi ja heaolu loojale — tema päralt on au, talle kuulub kogu võim!» (Dokumente der SED 6 (1958), 50). Siin on liturgilise stiili jäljendamine käegakatsutav. Võrreldagu kreeka liturgiliste lausetega: «Sest Sinu päralt on kogu au, kuulsus ja ülistus» või «Sest Sinu päralt on võim ja Sulle kuulub valitsus, vägi ja au».

Neist näidetest on näha, kui üllataval kombel on osanud kreeka-bütsantsi retoorika hoida end elus tänase päevani. Palju tähtsamad kui sellised vormilised reliktid, on bütsantslaste suursaavutused, mis ammu on läinud slaavi rahvaste kultuurilukku. Bütsantsist saadetud slaavlaste õpetajad, vennad Konstantinos (Kyrillos) ja Methodios töid slaavlastele liturgia nende emakeeles, mis oli oluliseks momendiks nende edukas misjonitöös. Konstantinos lõi glagolitsa-tähestiku, milles on kirjutatud vanimad käsikirjad slaavi keeltes; mõneti üsna veenvalt kõlab E. E. Granstremi teooria, et Konstantinos lõi glagolitsa kreeka salakirjade baasil, kuid et see kirjatüüp ei suutnud kūrillitsa kõrval läbi lüüa (Trudy otdela drevnerusskoj literatury, 11 (1955), 300—313). Vennad Konstantinos ja Methodios oma misjonitööga mitte üksnes ei kinnitanud kanda ortodoksiale nende rahvaste juures, vaid panid aluse ka kirikuslaavi keelest arenenud slaavi rahvuskirjandustele. Pärast seda kui Konstantinos ja Methodios

Bütsantsi kiiri Euroopale

Määrimaal edukalt misjonitööd olid teinud, ristiusustati Bütsantsi poolt bulgaarlased (864) ja üsna varsti ka serblased.

Kultuuriline läbikäimine slaavi rahvastega oli eri ajajärkudel erineva intensiivsusega. Serblased seisid kõige tugevamini bütsantsi kultuuri mõju all neil aastakümneil, kui nende riik Stefan Dušani juhtimisel (1331—1355) hõlmas ulatuslikke Bütsantsi riigi alasid. Vallutaja tsaar nimetas end «Serbia ja Romania (= Bütsantsi) keisriks». Tema kantselei andis välja kreekakeelseid ürikuid, mis ei erinenud põrmugi Bütsantsi keisrite kuldbulladest (A. Solovjev—V. Molin, Grčke povelje srpskih vladars, Beograd 1936; F. Dölger, Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei: XII Congrès internat. des études byz. Ochride, 1961, Rapports IV, 83—103). Bütsantsi mõjust õiguslikus elus annab tunnistust sama valitseja kehtestatud seaduseraamat, mis avaldati 1349 (töödelduna 1354) ning mis andis Serbia riigile Bütsantsiga ühesuguse õigusliku vundamendi. Serbia õukonna ametinimetused ja tiitlid vastasid Bütsantsi eeskujule, samuti kogu haldussüsteem ning kirikukord.

Mutatis mutandis käib see ka keskaegse Bulgaaria kohta. Juba väga varakult alanud Bütsantsi kultuuriline mõju juurdus alles Bulgaaria riigi moodustamisega. Esialgse Bulgaaria riigi ametlikud raidkirjad on teatavasti koostatud kreeka keeles; neist kostab muu hulgas Bütsantsi eeskujul toonitatud Bulgaaria valitseja amet Jumala armust koos kõigi sellega seotud pretensioonidega (V. Beševliev, Souveränitätsansprüche eines bulgarischen Herrschers im 9. Jh.: Byzantinische Zeitschrift 55 (1962) 11—20; *ibid.*, Die protobulgarischen Inschriften, Berliner Byz. Arbeiten 23, Berlin, 1963). Bulgaarlaste esimese kristliku valitseja Boris-Michaeli poeg Symeon, kes rajas esimese Bulgaaria riigi, seadis oma õukonna Preslavis sisse täiesti Konstantinoopoli eeskujuga järgi, mida ta isikliku kogemuse põhjal väga hästi tundis. Kolme lainena avaldus bütsantsi mõju keskaegse Bulgaaria kunstile ja

kirjandusele: esimeses riigis Symeoni valitsuse all (893—927), teises riigis Ivan Asen II valitsuse all (1218—1241) ning lõpuks tsaar Ivan Aleksandri ajal (1331—1371). Tema ajast, kes nimetas end «Kõigi bulgaarlaste ja kreeklaste keisriks», pärinevad kuulsad illumineeritud vanaslaavi Psaltri käsikirjad Londonis ja Manasse-kroonika vanaslaavi tõlke käsikiri Vatikanis, milles tsaari koos perekonnaga kujutatakse bütsantsi käsikirjade miniatuuride stiilis. Arvukad on Bütsantsi ja Bulgaaria paralleelid ja kokkulangevused ürikute ja müntide alal. Serbiaga võrreldes oli Bulgaaria õiguslikus elus Bütsantsi mõju varasem ja tugevam. Bulgaarlased võtsid *Kormčaja Kniga* näol üle Bütsantsi *Nomokanoni* (kiriku- ja riigiõiguslike aktide kogu) ning ilmalikus elus keiser Leon III ekloogi. Nende kaudu läks bütsantsi õigusekäsitlus üsna muutu- matuna venelastele ja rumeenlastele (F. Dölger, *Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan als byzantinisches Erbe*, teoses *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1964, 261—281).

Bütsantslaste ja nende slaavi naabrite kultuurilist ühtsust aitas tugevdada turkokraatia ränk ike. Türklaste valitsuse all tugevnes iseäranis nende ühine usk, mida väljapoole esindas ortodoksne kirik ning selle kleerus. Ent juba varakult levis slaavi rahvaste seas ka ortodoksiaga seotud idakiriklik askeesi ja munkluse vorm. Mis võiks olla iseloomulikum kui serblaste riikliku iseseisvuse künnisel seisev püha Sava kuju? See Nemanjiidide-dünastia rajaja poeg rändas 1192 Athosele, sai Batopedi kloostriks mungaks ning rajas hiljem koos isaga mõne tunni tee kaugusel oleva ja veel praegugi püsiva serblaste kloostri Chilandari, mis kuningate rajatud kirikute, nende suurejooneliste freskode ja kuulsate ikoonide tõttu on oma moodi serbia rahvuspühamuks.

Bütsantsi kiriklik kunst, arhitektuur ja maal õitsesid Palaioloogoste ajast peale Valahhia ja Moldaavia arvukates kloostrites. Veel praegugi on need kunstimälestised, bulgaaria ja serbia kultuuripärand, tugevasti bütsantini-

seeritud kujul, rumeenia rahva uhkusajaks (I. D. Stefanescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au 19e siècle*, Paris, 1932). Et bütsantsi müstika just Venemaa munkluse juures viljakale pinnasele sattus, olgu siin möödamattes öeldud. Iseloomulik Palamase teologia levikule Venemaal on XV—XVI sajandi vahetusel elanud Athose munk Maximus Triboles, kes Maksim Greki nime all Venemaa kiriklikule elule olulist mõju avaldas (B. Schultze, Maksim Grek als Theologe, *Orientalia Christiana Analecta* 167, Roma 1963). Suurepärase jääva väärtusega väljenduse leidis vene rahva ortodoksne religioositeet suures hulgas tänapäevani säilinud ikoonides. Mitmedki ikoonimaalide kogud maailmas pakuksid külastajaile üsna vähe, kui nad piirduksid ainult mittevene ikoonidega. Mõne ikoonikogu rajamine meie päevil oleks võimatu ilma vene ikoonideta (H. Škrobucha, *Kunstsammlungen der Stadt Recklinghausen, Ikonen-Museum, Erweiterter Katalog*, 1960).

Mitmes piirkonnas, mis kunagi ajutiselt on kuulunud Bütsantsi riigile või vähemalt selle huvisfääri, kohtab tänapäevalgi paljusid Bütsantsist üle võetud ja üsna vähe modifitseeritud kunstiteoste silmapaistvaid esindajaid. See käib nt Gruusia suurepärase emailtoodete kohta.

Kõik need visandlikud märkused ühtekokku tahavad anda tunnistust laiahaardelisest ja mitmekülgsest Bütsantsi kultuurimõjust slaavi rahvastele. Seejuures ei ole olnud juttu keelte vastastikustest mõjutustest, vanasõnade, rahvalaulude ja rahvakommete ühisvarast. Et moodsas ajalooteaduses, iseäranis käesoleval sajandil, Ida-Euroopa ei ole mitte üksnes poliitiline, vaid ka kultuuriline mõiste ning tänuväärne uurimisobjekt, seda võlgneb see piirkond esmajoones Bütsantsile.

Hoopis teistsugune on bütsantsi kultuuri kiirgus Kesk- ja Lääne-Euroopale. Ka siin on täheldatavad mitmesugused mõjutused, iseäranis kunsti vallas. Ent kusagil ei saavutanud Bütsantsi kultuuriline mõju sellist ulatust ja püsi kui Ida-Euroopa maades. Ei ole kahtlust selles, et

Bütsantsi õukond ja selle tseremoniaalsus, suurlinn Konstantinoopol koos oma toredate ehitiste ja igat liiki kõrgeltarenenud kunstiteostega jäid ka ülejäänud Euroopale kogu keskaja vältel saavutamatuks eeskujuks. Sellegipoolest piirdus Lääne maailma valitsejate *imitatio* ürikute vormelikeelega, üksikasjadega pitsatite kasutamisel jms. Kellel eales oli õnn külastada muinasjutulinna Bospo- ruse ääres või läkitada sinna saadikuid, see püüdis sealt hankida hinnalisi suveniire nagu siidriideid, emailtooteid või ikoone. Bütsantsi saatkonnad omakorda töid Läände väärtuslikke kingitusi relikviaariumide, kallite kangaste või illumineeritud käsikirjade näol. Ka Lääne-Euroopa riikide tulemusteta saatkonnad said koduteele kaasa sel- liseid kingitusi.

Bütsantsi kultuuri vahendamisel oli silmapaistev osa Itaaliaal koos oma bütsantsi eksarhaadiga Ravennas, mis püsis VIII sajandi keskpaigani; kuni araabia vallutuseni Bütsantsile kuulunud Sitsiiliaga; kreeklaste asustatud Lõuna-Itaalia provintside Kalaabria ja Apuuliaga ning kreeka kogudustega Roomas ja teistes Itaalia linnades. Ravenna kirikud, kuigi arvatavasti itaallaste ehitatud, annavad tänapäevalgi ilmeka pildi bütsantsi mosaiikkunstist Justinianuse ajal. Ravennas oleva San Vitale arhi- tektuuri mõjul ehitati Karl Suure lossikabel Aachenis. Ravenna suured sarkofaagid jälgendasid Konstantinoopoli eeskujusid, nagu selgub hiljaaegu avaldatud Sofia hõbe- relikviaariumi ikonograafiast ja dateeringust (H. Busch- hausen—H.Lenzen, Ein neues Silberreliquiar aus Sofia, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesell- schaft 14 (1965), 157—206). XI sajandil alustatud San Marco ümberehitamine toimus Bütsantsi pealinna justin- iaanliku Apostlite-kiriku eeskujul. Bütsantsi kunstnik kaunistas Torcello katedraali suurepärase mosaiikidega, mida tänapäevalgi võime imetleda; mitmed ühendusjoo- ned viivad nende juurest San Marco rikkalike mosaiik- kaunistusteni. Selles Euroopa kunsti ainulaadses mäles- tusemärgis elavad edasi Bütsantsi algupärandid käsikäes

Bütsantsi kiiri Euroopale

kohalike Veneetsia imitatsioonidega, nii nt läänefassaadi reljeefplastikas, või siis on nad ühinenud uueks tervikuks nagu *Pala d'oro* emailtoodetes. XII sajandi bütsantsi kunstnikud kaunistasid normanni vürstide tellimusel Cefalù ja Palermo katedraale ortodokssete kirikute eeskujude järgi. Justinianuse majesteetlik Hagia Sophia Konstantinoopolis aga sai eeskujuks paljude mošeede rajamisel islamiusuliste vallutajate poolt.

Palju ülistatud ja palju sajatatud keiser Justinianuse vaim elab tänase päevani tema poolt loodud seadustekoodeksis *Corpus iuris civilis*. XII sajandist algas glossaatorite loengutegevusega Bologna ülikoolis rooma õiguse retseptatsioon, mis ulatus enamikku Euroopa riikidesse, täielikult XVI ja XVII sajandil. Kuigi tänapäeval rahvuslike seadusteraamatute kehtestamisega (Austrias 1812, Saksamaal 1900) ei ole rooma õigusel enam ammu praktilist kehtivust, on selle tähendus niisasti õiguse ajaloo seisukohalt kui ka juristide koolitamisel endiselt hindamatu.

Kõik eurooplased, kes parimate humanistlike traditsioonide põhjal on veendunud, et selle maailmajao kultuuri juured peituvad muistses Hellases, kalduvad nägema bütsantslaste peamist ja püsiva väärtusega saavutust selle vaimse pärandi säilitamises. Ilma Bütsantsita, selle kõrgkoolide ja raamatukogudeta, ilma haritlaste üpris tugeva kihita kõigil sajanditel ning nende tõsise huvita kirjakeele ja klassikalise aja kirjandusteoste vastu oleks meil tänapäeval teada Homerosesest ja Hesiodosesest, traagikutest ja Aristophanesest, Platonist ja Aristotelesest, Herodotosesest, Thukydidesest ja Polybiosesest peale nimede heal juhul vaid nende teoste napid sisukokkuvõtted. See, mis kreeka keele arengu seisukohalt oli teatud mõttes suur õnnetus, viies vähemalt tänase päevani lahendamatu kreeka haridusloo probleemile, soodustas teiselt poolt hellenistliku vaimu suursaavutuste edastamist. Varasest hellenismiajast peale arenes kreeka keel mitme murde vastastikuse kohanemise ning segunemise

tulemusena Vahemere idaosas avardunud kreeka kultuuriala vajadustele vastavaks ühiskeeleks, nn koineeks. Ajaarvamise vahetuse paiku erines see keel hääliku- ja vormiloo, samuti süntaksi poolest mitmeti muistsetest klassikalise aja dialektidest; sellest võib saada aimu Uue Testamendi kreeka keele najal. Varajase keisrite-aja grammatikud ja filoloogid alustasid vanade atika keelendite tagajärjekat propageerimist, mida filoloogia ajaloos tavatsetakse nimetada atikismiks. Noorsoo koolitamise vajaduste tõttu ning klassikaliste eeskujude austamise pärast omandas see suund ruttu suure elujõu. Sellega seotud keeleline purism ei iseloomusta mitte üksnes suuremat osa hilisantiiksest retoorikast, vaid ka enamikku bütsantsi autoritest, kui nad tahtsid paista haritud inimestena. Keele elava arengu tõttu paljude sajandite jooksul tekkis kunstlikult konserveeritud kirjakeele ning kreeka kõnekeele vahele hääliku- ja vormiõpetuse osas üha suurem lõhe, mis lõpuks viis praktiliselt kakskeelsuse kujunemisele: tänapäevaste kreeklaste «puhastatud keel» (*katharevusa*) ja rahvakeel (*dimotiki*).

Kui kahetsusväärne see nähtus ka olla võib kreeklastele endile, kes on sunnitud õppima klassikalist kreeka keelt nagu mingit võõrkeelt, oli Bütsantsis vältimatu muistse atika keele ja teiste kreeka murrete tundmine antiigist pärinevate tekstide tradeerimiseks. Bütsantsi elementaarõpetus, nn grammatika, oli algusest peale seotud Homerose lugemisega — suurte osade kaupa või isegi täielikult, õpiti teda pähe. Koolides loeti ka teisi klassikuid. Loomulikult ei suudetud kõiki draamakirjanike teoseid läbi võtta. Nõnda kujunes välja kaanon, mis koosnes kolmest teosest igalt traagikult ning Aristophaneselt — Aischyloselt: «Prometheus», «Seitse Teeba vastu», «Pärslased»; Sophokleselt: «Aias», «Elektra», «Kuningas Oidipus»; Euripideselt: «Hekabe», «Orestes», «Foiniiklannad»; Aristophaneselt: «Plutos», «Pilved», «Konnad». Sellise kaanoni kujunemisel oli see puudus, et sellesse lülitamata draamad on käsikirjalises pärimu-

ses palju halvemini säilinud. Koolikaanonist välja jäänud teoste käsikirjade eest oleme tänu võlgu filoloogide või teiste kõrgharidusega bütsantslaste huvile. Elavaks tunnistuseks juba Bütsantsis valitsenud kakskeelsusest on nood arvukad käsikirjad, tegelikult kooliraamatud, milles luuletajate tekstid on varustatud kõnekeelsete joonealuste märkustega. Tegemist on kuni uuema ajani Kreekas harrastatud skedograafiaga. Nõnda nagu filoloogid nägid vaeva luuletajate tekstide kallal, nii tegelesid reetorid muistse aja kõnemeeste ja filosoofidega, akadeemia, peripateetikute ja hellenistliku aja filosoofiakoolkondade tekstidega, eelkõige aga neoplatonismiga. Kalligraafilise minuskelkirja leiutamise VIII sajandi teisel poolel tekkis pilditüli lõppjärgus ülesanne kõik tähtsamad tekstid vanast untsiaalkirjast ümber kirjutada uude kirja viisi (A. Dain, *Les manuscrits*. Paris, 1964, 126jj; H. Hunger, *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen*, Zürich, 1961, 90jj). Parematest käsikirjadest hoolika ümberkirjutuse ning musterkoopiade loomise teel pandi alus vastavate tekstide edasisele tradeerimisele ja säilimisele. X sajandil hoolitses intellektuaalsete ringkondade laialt levinud entsüklopeediline huvi, mis leidis väljenduse keiser Konstantinos VII kirjanduslikus tegevuses ning selle aja leksikonides ja käsiraamatutes, ka erialakirjanduse säilimise eest; muidu oleks see ehk kaduma läinud. Siinjuures võib meenutada nt bütsantsi teost põllumajanduse kohta (*Geoponika*).

On imetlusväärne, et bütsantslased, vaatamata järele katkele ladinlaste valitsemise ajal XIII sajandil ning hoolimata pealinna kaotusest koos selle suurte raamatukogudega, suutsid Nikaia riigi kaudu päästa antiikse kirjanduspärandi. Eespool on näidatud, et selles on suuri teeneid sellistel meestel nagu Nikephoros Blemmydes ning keisrid Johannes III Dukas Batatzes ja Theodoros II Dukas Laskaris. Ilma nende eeldusteta oleks olnud võimatu bütsantsi filologia õitseng Palaiologoste valitsusaja alguses, kui avaldati uuesti mõnigi klassikaline tekst.

Kuid needki suured pingutused antiikkirjanduse säilitamiseks oleksid olnud asjatud, kui sajandeid enne ja pärast Konstantinoopoli langust türklaste kätte poleks olnud võimalik viia arvukalt käsikirju Läände.

Pärast osmani-türklaste tungimist Bütsantsi Euroopa-aladele (Tzympe vallutamine a 1352, Kallipolise vallutamine 1354) rändasid bütsantslased põgenikena või vabatahtlikena Itaaliasse, et otsida seal uut eluaset. Mida kitsamaks Bütsantsi riigi jäänuste eluruum muutus — lõplikult kadus see pealinna langemisel a 1453 —, seda arvukamaks kasvas emigratsioon Läände. Paljude põgenike elulised huvid olid õnnekombel seotud hellenistliku kultuuripärandi edasiandmise ja säilimisega. Kreeka käsikirjade kopeerimine, XV sajandi lõpust alates ka kreeka keelsete tekstide ladumine ja trükkimine oli tollaegses Itaalias tasuv töö. Kes selleks võimeline oli ning kellel oli õnne ja vajalikke sidemeid, võis saada ka kreeka keele õpetajaks. Nii näiteks on teada Manuel Chrysolorase kohta, et ta esimese bütsantslasena Itaalias oli 1397—1400 kreeka keele professoriks Firenzes. Samas linnas ning teisteski linnades andis Mistrast tulnud filosoof Georgios Gemistos Plethon oma platonismiga ergutusi teaduslike ringide (akadeemiate) rajamiseks, milles tema ja ta õpilane Johannes Argyropulos, kardinal Bessarion ning Michael Apostoles said astuda viljakasse mõttevahetusse itaallaste Marsilio Ficino, Leonardo Bruni, Francesco Filelfo, Bartolomeo Platina ja paljude teistega (F. Masai, Pléthon et le Platonisme de Mistra, Paris 1956, 342jj). Mediciite õukond oli kreeka humanistide taotlustele isearanis aldis ning soodustas kreeka käsikirjade säilitamist ning toomist Itaaliasse. Nii näiteks reisis humanist Janos Laskaris Lorenzo de' Medici ülesandel 1491 Konstantinoopolisse, kus ta peatus mitu nädalat, et seejärel koos Siena arsti Nikolaosega Kreetale purjetada. Tema poolt Kreetal omandatud käsikirjade ostuleping on säilinud; samal eesmärgil külastas Laskaris ka püha mäge Athost (B. Knös, Un ambassadeur de l'hellénisme, Janus Lasca-

ris, et la tradition gréco—byzantine dans l'humanisme français. Stockholm—Paris, 1945, 30jj; H. Hunger, Ein griechischer Brief Sultan Bajezids II an Lorenzo de' Medici, Jahrb. Öst. Byz. Ges. 11/12 (1962/1963) 115jj). Kuid juba palju aega enne seda (1424) tõi Giovanni Aurispa, kreeka keele professor Firenzes, Konstantinoopolist Itaaliasse 232 kreeka käsikirja. Francesco Filelfo, kes 1420—1427 viibis Veneetsia saatkonna koosseisus Bütsantsi õukonnas, tõi endaga samuti suure hulga käsikirju Veneetsiasse, kust ta siirdus aga Firenzesse ning sai Aurispa järeltulijaks õppetoolil. Guarino da Verona juhatas 1414—1418 Veneetsias humanistlikku õppeasutust ning hiljem Ferraras kreeka keele kooli. Guarino õpilane Francesco Barbaro tõi endaga Kreetalt Veneetsiasse kaasa Trapezunti Georgiose. Ei või alahinnata ka neid impulsse, mida õidepuhkev itaalia humanism sai keiser Manuel II külaskäigust Veneetsiasse 1423, iseäranis aga Bütsantsi delegatsiooni pikaajalisest viibimisest Itaalias: keiser Johannes VIII juhtimisel võttis see osa uniooni sõlmimisest Ferrara-Firenze kontsiilil 1438/39.

Võtmekujuks vanakreeka pärandi päästmise protsessis oli kardinal Bessarion, kes sündis Trapezuntis, kasvas üles Konstantinoopolis ning Nikaia metropoliidina Ferrara-Firenze kontsiilist osa võttis. Siin kujunes ta peagi uniooni pooldajate juhiks, sai paavsti käest kardinalikübara ning oli sellest peale mõjukaks eestkostjaks kreeka põgenikele Läänes ning samal ajal oma kaasmaalaste humanistlike vaimsete püüdluste innukaks soosijaks. Alles hiljaaegu avaldatud Michael Apostolese kirjust kardinalile teame, et Bessarion asutas Itaalias mitu kooli, kus õpetati kreeklastele itaalia keelt ning itaallastele kreeka keelt (Ch. G. Patrinelis, Michaël Apostolē prophōnēma anekdoton eis ton Kardinalion Bēssariōna: Athēna 65 (1961) 131—137). Kui selgesti kardinal taipas vaimuajaloole ähvardavat olukorda, mis oli saabunud Konstantinoopoli vallutamisega türklaste poolt, seda näitab kõige paremini üks tema kirju Michael Apostolesele. Pärast

liigutavat kaebust langenud pealinna saatuse üle jätkab Bessarion:

«Kuid Jumal pööraku see heaks! Mul puudub aga ikka veel küllalt palju paganlike ja kristlike autorite töid. Senikaua kui püsis kreekluse ainulaadne ühine keskus, ei tundnud ma muret, teades, et seal on kõik heades kätes olemas. Et see keskus nüüd kahjuks langenud on, olen ma suuresti huvitatud kõige selle hankimisest, ei mitte iseenda pärast, sest oma vajadusteks on mul küllalt olemas, vaid et tuua kasu praegu allesjäänud kreeklastele ning hilisemate põlvede rahvale. Pika aja jooksul võib juhtuda mõndagi; siis oleks neil kindel paik, kus nad kogu oma kirjanduse — niipalju kui praegu olemas on — terviklikult säilitatuna eest leiaksid ning seda paljundada saaksid. Siis nad ei kaotaks lisaks nonde jumalike meeste paljudele kaunitele teostele, millest me juba ammu oleme ilma jäänud, ka vähest praegu veel olemasolevat, ega oleks täiesti kirjaoskamatud, kes ei erine enam üldse barbaritest ja orjadest.

Ma saadan Sulle nõnda siis sellekohase nimekirja; samasuguse saadan ma Ateena [piiskopile] Thephanesele. Ma palun Sind iseenda ja oma kava pärast, mis arvatavasti ka Sind huvitab, et Sa teeksid kõik võimaliku selleks, et kõik üles leida ja ära osta. Kui Sa otsid Adrianoopolis, Ateenas, Tessaloonikas, Ainoses ning meie kunagise pealinna ümbruse teistes paikades ja linnades, samuti Kallipolises, leiad Sa kõik. Et Sa saaksid selleks vajalikud abivahendid, selle eest hoolitseb Hieronymos Balarezos. Kui Ateena piiskop peaks midagi ostma, siis ära osta sedasama, vaid muud! Meile on küllalt iga teose ühest eksemplarist. Ela hästi!» (30. kiri, L. Mohler, Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Paderborn, 1942, 478j. Samal teemal on kirjad 31—35 Apostolesele, lk 479—484).

Selle kirja juures avaldab kõigepealt muljet Bessarioni ettenägelik ja suveräänne hoiak: ta ei taha omandada kreeka käsikirju mitte *ad maiorem gloriam sui ipsius* (iseenda suureks auks), vaid hävingust pääsenud kaas-

maalaste huvides ning iseäranis silmas pidades kreekluse vaimset asendit tulevikus. Täpselt samas vaimus talitas kardinal poolteist aastakümnet hiljem, kui ta oma suurejoonelise raamatukogu (ligi 800 käsikirja, neist 543 kreekakeelsed) Veneetsia Vabariigile kinkis (a 1468) (Zanetti ja Bongiovanni poolt koostatud (1740) Biblioteca Marciana kataloog sisaldab 533 kreeka käsikirja; 10 on kirjeldatud E. Mioni, Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci manuscripti, vol. II, Roma 1960). See moodustab veel tänapäeval *Biblioteca Marciana* hinnalise põhifondi. Kui palju käsikirju enne 1468 ning pärast Marciana rajamist kardinali kreekakeelsetest koodeksitest ära kirjutati, seda võib selgitada ainult eriuurimus.

XV sajandi lõpu poole hakkas Veneetsia Bütsantsi emigrantide keskusena ning humanistlike taotluste tsentrumina Firenzet varju jätma. Vaatamata mitmesugustele keelekoolidele ning kreeka keele professuuridele paljudes Itaalia linnades, paistavad vilunud kreeka keele tundjad neil aastakümnetel üha haruldasemaks jäävat. Kreeka keele edasisele levikule Läänes sai määravaks trükikunsti areng. Uuel kunstil oli esialgu palju tegemist kreeka kirja edasiandmisega. 20 aastat pärast Gutenbergi Piibli ilmumist (1454) ei olnud veel täielikult kreeka tähtedega trükitud raamatut. Siin aitas aga mõnede meeste vaimustusest, kes said jagu tehnilistest ja majanduslikest raskustest ning kes arvukate kreekakeelsete tekstide üllitamisega andsid olulise panuse humanistlike uuringute edendamisse.

Esimese täielikult kreeka keeles trükitud raamatu, Dionysios Paravisinose poolt välja antud Konstantinos Laskarise grammatika (Milano, 1476) tähetüübid ei leidnud järgimist. Ikka veel eelistati originaaltekstidele kreeka autorite ladinakeelseid tõlkeid; alles 1488 ilmus esimene kreekakeelne trükitud Homeros (Demetrios Chalkokondylese poolt Firenzes). Murrangu saavutasid kaks kreetalast, Zacharias Kallierges ja Nikolaos Blastos, kes tahtsid kõik kreeka keele õppijad varustada kasutuskõlb-

liku leksikoniga *Etymologicum Magnum*. Oma väljaande eessõnas jutustavad meistrid, kuidas nad viie aasta vältel katsetasid trükitähtede lõikamise ning eriti keerukate aktsentide ja *spiritus*'te kallal. 1499 Veneetsias ilmunud *Etymologicum*, oma punaste ehisliistude ja initsiaalidega kreeka käsikirjade moodi, osutab juba «rhomealase» Kalliergese signeedis Palaiologoste kahepäise kotka kasutamisele uhkelt oma vaimsele päritolumaale. Trükitehniliselt ja esteetiliselt võib seda pidada ilusaimaks kreeka-keelseks inkunaabliks. Sellegipoolest said lõpuks võidu Aldus Manutiuse kreeka trükitähed: üheksakümnendate aastate keskel oli tema alustanud kreeka tekstide väljaandmist. Käsikirju valmistas ette ning teksti töötles tema juures Kreetalt pärinev, Firenzest Veneetsiasse tulnud Markos Musuros. Vaatamata õppeülesannetele Carpis, Paduas ja Veneetsias ning Manutiuse trükikoja ajutisele sulgemisele, jäi Musuros ka veel Neakademia liikmena trükkaliga pidevasse ühendusse. Maitsekad tähetüübid ning aldiinide mugav formaat tegid neist tekstiväljaannetest tõelised bestsellerid ning innustasid trükkalit oma tegevust veelgi hoogustama. Asjaolu, et Musuros 1514. a ühel kuul üllitas Hesychiose ning Athenaiose tekstiväljaanded, peaks jätma varju kõik moodsate trükikodade selletaolised saavutused (Markos Musurose kohta vt D. J. Geneakoplos, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambr., Mass., 1962, 111—166).

Suurem osa kreeka käsikirjadest, mis tänapäevani säilinud ning mis edastavad antiikse ja bütsantsi kirjanduse tekstuaalset külge üheskoos, pärineb XV ja XVI sajandist. Kuigi paljud neist on koostatud õhtumaiste kirjutajate poolt, võib ometi tekstipärimuse lõviosa sellel ajajärgul omistada Kreetale ja Läände põgenenud bütsantslastele. Nii mõnigi neist emigrantidest ei elatunud mitte üksnes kirjutamisest, vaid ka käsikirjadega kauplemisest. Selleks et Bütsantsi aladelt päästetud või kusa-gilt mujalt välja tuhnitud koodekseid ahvatlevamaks

Bütsantsi kiiri Euroopale

teha, täiendasid nad neid vajaduse korral puuduvate algus- või lõpulehekülgedega, mõtlesid välja pealkirju ja ehisridu, võltsisid autorite nimesid ning püüdsid mõnikord ka omaenda toodangut antiikautorite teoste pähe pakkuda. Hoolimata sellistest vähe kiiduväärsetest omadustest, ei tohi humanistide aja kreeka kirjameeste töö tulemusi alahinnata. Nad andsid tubli panuse selleks, et bütsantslaste poolt tuhande aasta jooksul hoolikalt valvatud muistse Hellase vaimne pärand ei langeks ohvriks ebasoodsatele aegadele, vaid võiks humanismi võidukäigu ajal viljastada kogu Euroopat (Bütsantsi impulsside kohta Itaalia renessansile vt Kenneth M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 100 (1956), 1—76).

IÕULULAUL

Romanos

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Neitsi täna üleloomuliku sünnitab
ning ligipääsmatule pakub maa oma koopa;
inglid karjastega kiidulaulu laulavad,
maagid aga käivad tähega koos oma teed;
sest meie pärast on sündinud
väikese lapsena igavene Jumal.

Petlemm avas Eedeni, tulge, vaatame;
salatoreduse leidsime, tulge, saame osa
paradiisist koopas;
kastmata tärkas seal juur, mis kasvatab andeksandmist,
seal leiti see kaev, mis pole kaevatud,
kust Taavet muiste ihaldas juua;
seal neitsi, kes sünnitas lapse,
kohemaid vaigistas Aadama ja Taaveti janu:
sestap tõttame sinna, kus sündis
väikese lapsena igavene Jumal.

Omal tahtel isa sai ema pojaks;
laste lunastaja heitis sõime kui laps;
seda mõistis sünnitaja ja sõnas:
«Ütle, laps, kuidas sa minusse külvasid või istutasid enda?
Näen sind, oma liha ja verd, ja jahmun,
sest imetan ja ise mehest ei tea;
sind ju mähkmeis silman,
mu neitsus on aga pitseri all;
sest su nõu oli varjata oma sündimist nõnda —
väikese lapsena, igavene Jumal.

Kõrge kuningas, miks hoolid sa vaestest?
Taeva looja, miks tulid sa maiste juurde?
Kas koobast ihkasid või sõimest tundsid rõõmu?
Näe, pole paika su ümmardajale võorastemajas,
ei paika ega koobastki,
sest seegi on võõras;
isegi Saarale, kes sünnitas lapse,
suur maatükk anti, kuid mulle ei koobastki;
siis kasutan urgugu, kus nõuks võttis elada
väikese lapsena igavene Jumal.»

Kui ta vargsi oli öelnud need sõnad,
sala-asjade teadjat anunud,
kuulis maage ta otsimas last;
kohemaid neile hüüdis neitsi: «Kes te olete?»
Need aga talle: «Kes on sünnitanud sinu,
et sina säärase poja ilmale tõid?
Kes on su isa? Kes on sünnitanud sinu,
et said isata pojale emaks ja toitjaks,
kelle tähte nähes märkasime, et ilmsiks on saanud
väikese lapsena igavene Jumal.

Bileam ju täpselt on edasi andnud
 sõnade mõtte, mida ta ennustas,
 öeldes, et tõuseb täht,
 täht, mis kustutab kõik ended ja märgid;
 täht, mis lahendab tarkade mõistukõned,
 nende kõned ja mõistatused;
 täht, mis on senistest tähtedest
 palju säravam — kui kõigi tähtede looja —;
 temast on kirjutatud: Jaakobist tõuseb
 väikese lapsena igavene Jumal.»

Kui Maarja iseäralist juttu oli kuulnud,
 ta põlvili kummardas oma ihu vilja
 ja nuttes sõnas: «Suur, mu laps,
 suur on see, mis sina mu armetusest tegid;
 näe, võõramaa maagidki, Idamaade valdjad
 otsivad sind;
 su palet ihkavad ja paluvad näha
 su oma rahva rikkad;
 sest sinu rahvas oli see, kellele sa andsid end tunda
 väikese lapsena, igavene Jumal.

Kui nüüd rahvas on sinu, laps, siis kutsu
 nad oma varju alla, et nad näeksid
 rikast vaesust, aulist armetust;
 sina oled mu au ja uhkus, sestap mul pole häbi;
 sina oled armas ja kaunis mu eluasemele ja mulle;
 viipa nad astuma sisse;
 ei hooli ma oma tühisusest,
 sest mu hüüs oled sina, keda valdjad vaatama tulid,
 siis kui valdjad ja maagid teada olid saanud, et ilmutasid
 end
 väikese lapsena, igavene Jumal.»

Jeesus Kristus, kes on meie Jumal,
ema mõtteid puudutas sala
ja ütles: «Tulge sisse, kes te tulite Sõna peale;
sest Sõna andis minu otsijaile valgust;
silmadele on ta täht,
vaimule vägi;
ta tuli koos maagidega, kes on teeninud mind,
ja aina seisis ta oma teenistust täites,
kiirtega näidates paika, kus sündis
väikese lapsena igavene Jumal.

Nüüd, auline neitsi, võta vastu need, kes minu vastu
võtsid;
nende sees mina olen nõndasama kui sinu kätel;
sind ei jätnud mina maha, kui nendega tulin.»
Neitsi avab ukse ja võtab vastu maagide salga;
ukse avab värav avamatu,
millest üksnes Kristus on läbi tulnud;
ukse avab avatu,
kes ei kaotanud karskuse hüüt;
ukse avab see, kellest sündis lunastuse uks
väikese lapsena — igavene Jumal.

Maagid siis kohemaid tõttasid kambrisse
ja Kristust nähes värisesid, sest nad nägid
ka ta ema ja tema peigmeest;
hirmuga nad sõnasid: «Su laps on tundmatut sugu;
ent kuidas, neitsi, kosilast
näeme praegu su kojas?
Kas polnud teotav su viljakandmine?
Või tundus sulle laiduväärt elu koos Joosepiga?
Paljud, kes pahased sulle, otsivad paika, kus sündis
väikese lapsena igavene Jumal.»

«Tuletan teile meelde,» sõnas maagidele Maarja,
 «miks pean Joosepit oma kijas:
 kõigi laimajate vääramiseks;
 sest tema ütleb, mida ta mu lapse kohta kuulnud;
 unes nägi ta püha inglit,
 kes ütles talle, kust on minu laps;
 hõõguv nägemus kõrvetas teda öösi,
 kinnitas teda kesk muret;
 sestap on Joosep mu juures ja näitab, et siin on
 väikese lapsena igavene Jumal.

Selgesti kõneleb ta kõigest, mida ta on kuulnud;
 avalalt jutustab, mida näinud
 taevaste ja maiste juures:
 karjastest, kuidas mulla ja tule olevused laulsid koos;
 teist, maagidest, kuidas te käisite
 valgust ja teed näitava tähe järel;
 sestap jätke kõrvale ettekuulutused
 ja jutustage meile, mis on teiega sündinud:
 kust te tulete, kuidas märkasite, et on teinud end ilmsiks
 väikese lapsena igavene Jumal.»

Kui särav neitsi oli kõnelnud,
 sõnasid Idamaa valgused talle:
 «Soovid teada, kust tulime siia?
 Kaldea maalt, kus ei öelda: Jumal on jumalate Issand,
 Baabülonist, kus ei teata,
 kes on nende asjade looja, mida nad kummardavad;
 sinna tuli ja tõi meid ära
 pärslaste tulede juurest sinu poja säde;
 apla tule me jätsime maha, me silmade ees on kosutav
 tuli —
 väikene laps, igavene Jumal.

Kõik on üks tühi töö,
ent keegi meist ei taipa seda mõtete varal,
sest eksivad ühed, teised aetakse eksi;
sestap, neitsi, toome tänu su lapsele, kelle läbi me pääsime
niihästi eksitusest kui ka
kõigi läbirännatud maade,
võõraste rahvaste, tundmatute keelte vaevadest,
uites maad pidi ja otsides paika,
tähe valgel otsides paika, kus sündis
väikese lapsena igavene Jumal.

Ent kui meil juba oli see valgus,
läbi käisime kogu Jeruusalemma,
sündsalt ettekuulutuse sõnu täites,
sest olime kuulnud, et Jumal teda otsida käskis;
ning valgusega koos me rändasime ringi,
ihates leida suurt õigeksmõistmist;
kuid ei leidunud seda, sest olid hukas
seaduselaegas ja muistsed hüüed;
iidsed asjad said otsa, sest kõik tegi uueks
väikese lapsena igavene Jumal.»

«Kas tõesti,» sõnas Maarja ustavaile maagidele,
«läbi käisite kogu Jeruusalemma,
selle prohvetitapmise linna?
Kuidas saite nii lihtsalt läbi sest kõikevihkavast kohast?
Ja kuidas end varjasite Herodese eest,
kes tavasid põlates õhutab tapmist?»
Need aga ütlesid talle: «Neitsi,
me ei varjanud end tema eest, vaid pilasime teda;
kõikide käest me küsisime, kus on sündinud
väikese lapsena igavene Jumal.»

Kui Jumalaema seda neilt kuulis,
 ütles ta neile: «Mida küsisid teilt
 vürst Herodes ja variserid?»
 «Enne Herodes ja siis, nagu ütlesid, sinu rahva ülemad
 selle vastilmunud tähe
 aega uurisid meie käest täpselt;
 ning ära tundes, et nad midagi ei taipa,
 ei ihanud näha seda, keda nad taibata olid püüdnud,
 otsida ega silma alla saada
 väikest last, igavest Jumalat.

Need arutud meid meeletuks pidasid
 ja küsisid meilt: Kust ja kunas te olete tulnud?
 Kuidas kõnnite neid salaradu pidi?»
 Nende kallalekippumise peale me küsisime vastu:
 «Kuidas teie kõndisite muiste
 selles üksildases kõrbes, millest te tulite läbi?»
 See, kes juhtis neid Egiptusest välja,
 nüüd juhtis ka Kaldea mehi teel enese juurde —
 muiste kui tulesammas, nüüd aga kui täht, ja näitas
 väikese lapsena igavest Jumalat.

Täht käis meie ees igal pool
 nagu teie ees sauaga Mooses,
 täht oli meie jumalatundmise särav valgus;
 toitis manna teid muiste ja jootis kalju,
 meid lootus temale täitis;
 tema rõõmust toidetud,
 — ei mitte et taganeda Pärsiasse —
 vaimus pidime kõndima käidamatut teed,
 ihates vaadata, kummardada ja austada
 väikese lapsena igavest Jumalat.»

Jõululaul

Eksimatud maagid kõnelesid nõnda;
    auline neitsi kiitis kõik heaks;
    kõigi sõnu kinnitas laps;
ta sündis ja rüvetamata temast jäi üsk,
    ta tegi, et neil, kes olid tulnud,
    ei väsinud meel ega sammud;
ja neist ükski ei tundnud vaeva,
    nagu ei väsinud Habakuk Taanieli juurde tulles.
Sest see, kes ilmus prohveteile, ka maagidele ilmus:
    väikene laps, igavene Jumal.

Pärast kõike seda kõnet
    võtsid maagid kätte oma annid ja kummardasid
    andide andi, mürride mürrid;
tõid Kristusele kulda ja mürrid ja viirukit,
    hüüdes: «Võta vastu kolmesugune and
    nagu seeravite kolm korda püha kiituselaul;
ära lükka seda tagasi nagu Kaini ohvrit,
    vaid võta see sülle nagu Aabeli oma
enda sünnitaja läbi, kellest sa ilma meile tulid
    väikese lapsena, igavene Jumal.»

Ülipuhas neitsi, kes näeb uusi ja säravaid ande,
    mida maagid kannavad käes ja panevad maha,
    teenäitajat tähte ja laulvaid karjaseid,
palub kõigi nende loojat ja Issandat ja sõnab:
    «Vastu võtnud need kolm andi, laps,
    kolm palvet luba oma sünnitajale:
õhu olevuste eest palun sind
    ja maa viljade eest ja maa sees elavate eest;
ole armuline kõigile minu pärast sina, kes sa sündisid
    väikese lapsena, igavene Jumal.

Sest, õilis lunastaja, ma ei ole üksnes su ema
 ega asjata imeta ma seda, kes annab piima,
 kõikide eest ma anun sind:
 sina tegid minu kogu mu soole suuks ja auks;
 sest sinu maailmale ma olen
 kindel kaitse, müür ja tugi;
 minu peale vaatavad need, kes on paradiisirõõmust
 välja aetud, et ma pööraksin nad tagasi, saama
 kõigi asjade tundmist minu läbi, kes ma sünnitasin sinu
 väikese lapsena, igavene Jumal.

Lunastaja, päästa maailm, sest selleks sa oled tulnud;
 sea jalule kõik enda omad, sest selleks sa särad
 minule ja maagidele ja kogu loodule;
 sest näe, maagid, kellele sa ilmutasid oma palge valguse,
 su ette langedes toovad ande
 ilusaid, häid ja üpris ihatuid;
 neid ma ju vajan, sest ma võtan nõuks
 Egiptusse minna ja koos sinuga sinu pärast pageda,
 minu teejuht, minu poeg, minu looja, minu lunastaja,
 väikene laps, igavene Jumal.»

Romanos

ROMANOS, hüüdnimega *ho melódós* 'laulik', elas arvatavasti VI sajandil. Ta kuulub bütsantsi kiriku suurimate luuletajate hulka. Ta olevat loonud ja viisistanud ligi 1000 laulu, millest umbes 80 on säilinud. Jõululaul *Hē parthénos sēmeron* 'Neitsi täna' kuulub tuntuimate hulka; seda lauldi ka keisriperekonna jõululauas. Paljude teiste kaasaegsete omadega võrreldes on Romanose laulud elavamad, dramaatilisemad, samuti lihtsamad ja lühemad. Kreeta Andreade (u 660—740) paastuajaks määratud «Suur kaanon» sisaldab näiteks 250 salmi (mida lauldakse tänapäevani). Ent ka Romanose laulud on küllastatud poeetilistest ja retoorilistest kujunditest, mida käesolevas proosatõlkes on mõnevõrra püütud edasi anda. Veel kunstipärasemad ja kaunimad bütsantsi kirikulaulud, nagu näiteks kuulus *Akathistos hymnos*, on keeleliste kunsttükide pärast tõlkes vaevalt edastatavad.

K. K.

RELIGIOON KUI KULTUURISÜSTEEM

Clifford Geertz

Tõlkinud Triinu Pakk

Katse rääkida, ilma et räägitaks ühtegi konkreetset keelt, ei ole lootusetum kui katse uskuda, ilma et tunnistataks ühtegi konkreetset religiooni... Nii on igal elaval ja tervel religioonil oma silmatorkav eripära; religiooni jõud on tema erilises ja üllatavas sõnumis ning suunitluses, mille see ilmutus annab elule. Vaateväljad, mida ta avab ja saladused, mida ta esitab, on teine maailm, kus elada; ja teine maailm elamiseks — ükskõik, kas me loodame sinna kunagi täielikult pääseda või mitte — on see, mida peame silmas religiooni tunnistamise all.

Santayana «Mõistus ja religioon» (1906).

Kuivõrd meil tuleb tegelda tähendusega, alustagem ühest paradigmat: nimelt, et pühade sümbolite funktsioon on sünteesida ühe rahva eetost — tema elu üldtooni, iseloomu ja kvaliteeti, selle kõlbelist ja esteetilist laadi ja meeoleolu, samuti maailmavaadet —, kujutlust olemise pelgast reaalsusest, kõige üldisemaid arusaamu maailma-

Religion as a cultural system. — Reader in comparative religion: An anthropological approach. Ed. by William A. Lessa, Evon Z. Vogt, with the assistance of John M. Watanabe. 4th ed. New York—Philadelphia—San Francisco—London, Harper & Row, 1979, pp 78—88. © by William A. Lessa and Evon Z. Vogt. Täies pikkuses on artikkel ilmunud kogumikus «Anthropological approaches to the study of religion» (Association of Social Anthropologists monographs. No. 3.) (London, Tavistock Publications, 1965.)

korrast. Religioosuses usus ja tegevuses muudetakse mingi grupi eetos mõistuslikult vastuvõetavaks, esitades seda kui maailmavaates kajastatud asjadekäigule ideaalselt kohandunud eluviisi, kuna maailmavaadet esitatakse tegeliku asjadekäigu kujutisena, mis on erakordselt sobilik säärase eluviisi hõlmamiseks ja seetõttu emotsionaalselt veenev. Sellisel vastandamisel ja vastastikusel kinnitamisel on kaks põhilist tagajärge. Ühelt poolt objektiveerib see moraalseid ja esteetilisi eelistusi, kujutades neid endastmõistetava, etteantud eluviisina teatud struktuuriga maailmas, lihtsalt terve mõistuse avaldusena muutmatus tegelikkuses. Teisalt toetab see üldtunnustatud arusaamu maailma olemusest, tuues nende tõesuse kogemuslikuks kinnituseks sügavad kõlbelised ja esteetilised tundmused. Religioossed sümbolid formuleerivad põhimõttelise ühildumise mingi kindla elulaadi ja sellele eriomase (kuigi enamasti enesele teadvustamata) metafüüsika vahel, tugevdades sel viisil kumbagi neist teiselt laenatud autoriteediga.

Sõnastusele vaatamata võib eelnenud arutlust vahest enesestmõistetavaks pidada. Arvamus, et religioon viib inimtegevuse vastavusse mingi kujuteldava kosmilise korraga ja projitseerib inimliku kogemuse pinnale kosmilise korralduse kujutisi, on vaevalt küll uudne. Kuid seda on ka vaevalt uuritud, mistõttu meil pole eriti aimu, kuidas see ime tegelikult teostub. Me lihtsalt teame, et see toimub, iga aasta, iga nädal, iga päev, mõnel inimesel peaaegu iga tund, ja meil on selle tõestamiseks olemas tohutult mahukas etnograafiline kirjandus. Aga teoreetilist raamistikku, mis võimaldaks meil anda sellest analüütilist ülevaadet, säärast ülevaadet, nagu me võime anda sugupuulise hargnemise, poliitilise võimujärgluse, töøbörsi või lapse sotsialiseerimise kohta — seda pole olemas.

Kujundame seetõttu oma paradigmast definitsiooni, sest olgugi definitsioonid kurikuulsad selle poolest, et nad iseenesest midagi ei tõesta, annavad nad, kui nad on

piisava hoolega kokku pandud, mõttele kasuliku suunitluse või ümbersuunitluse, nii et nende laiendatud lahtimõtestamine võib osutada tulemusrikkaks teeks uudse uurimissuuna arendamisel ja kontrollimisel. Neil on selgesõnalisuse suur voores: erinevalt jutustavast proosast, mis võib alati kalduda asendama argumente ilukõnega — eriti sel erialal —, seavad definitsioonid ise endale piirid. Niisiis, ilma pikema jututa, *religioon* on: (1) sümbolite süsteem, mis võimaldab (2) tekitada inimestes tugevaid, täielikult haaravaid ja kauakestvaid meeoleolusid ja motivatsioone, (3) formuleerides arusaamu eksistentsi üldise korralduse kohta ja (4) ümbritsedes need arusaamad säärase tegelikkuseauraga, et (5) need meeoleolud ja motivatsioonid näivad ainulaadselt elulähedased.

1. ...SÜMBOLITE SÜSTEEM, MIS VÕIMALDAB...

Sõna «sümbol» omandab siinkohal nii tohutu kaalu, et meie esimene samm peab olema mõningase täpsusega otsustada, mida me selle all silmas peame. See ei ole kerge ülesanne, sest nagu sõna «kultuur», nii on ka «sümbolit» kasutatud väga erinevate asjade kohta, kusjuures tihti on mõeldud mitut asja korraga. Mõni kasutab seda kõige puhul, mis tähistab kellelegi midagi muud: tumedad pilved on peatselt algava vihma sümboolsed eelkäijad. Teised kasutavad seda ainult nii- või teistsuguste selgelt konventsionaalsete märkide kohta: punane lipp on hädaohu, valge lipp alistumise sümbol. Kolmandad piiritlevad «sümboli» millekski, mis kaudselt ja kujundlikult väljendab seda, mida ei saa öelda otse ja sõnasõnaliselt, nii et sümbolid võivad eksisteerida küll poeesias, aga mitte teaduses, ja selgub, et sümboolsele loogikale on pandud vale nimi. Neljandad aga kasutavad seda suvalise objekti, teo, sündmuse, väärtuse või suhte tähistamiseks, mis on mingi arusaama kandjaks — see

arusaam ongi sümboli «täendus» — ja seda tõlgendust ma siinkohal järgingi. Number 6, olgu kirjutatuna, kujutletuna, kividest laotuna või isegi perforeerituna kompuutri programmlindil, on sümbol. Kuid samuti on sümbol rist, ükskõik kas sellest räägitakse, seda kujutletakse, õrnalt sõrmitsetakse kaelaskantavat risti või lüüakse murelikult risti ette; maalitud kangatükk nimega «Guernica» või värvitud kivikild nimega «churinga»¹, sõna «reaalsus» või isegi morfeem «-mine». Need kõik on sümbolid või vähemalt sümboolsed elemendid, sest need on selged kujundid ja mõisted, kogemusest pärinevad ja tajutavasse vormi valatud abstraktsioonid, ideede, suhtumiste, otsuste, igatsuste või uskumuste konkreetseid kehastused. Seetõttu ei tähenda kultuuritegevuse uurimine — tegevuse uurimine, mille tõelise sisu moodustab sümbolism — veel sotsiaalse analüüsi hülgamist ja Platoni varjudekoopasse sisenemist, astumist introspektiivse psühholoogia mentalistlikku maailma või — mis veel hullem — spekulatiivsesse filosoofiasse ja igavest hulkumist selle «tunnetuste», «kiindumuste», «tungide» ja muude tabamatute suuruste rägastikus. Kultuuritoimingud — sümboolsete vormide konstrueerimine, mõistmine ja kasutamine on sotsiaalsed sündmused nagu kõik teisedki; nad on sama avalikud kui abielu ja sama jälgitavad kui põllumajandus.

Siiski ei ole nad päris üks ja seesama asi; või täpsemalt, sotsiaalsete sündmuste sümboolset mõõdet — nagu psühholoogilistki — on võimalik neist tervikuna kogetud sündmustest teoreetiliselt abstraheerida. Üht Kenneth Burke'i märkust ümber sõnastades võib öelda, et on ikkagi olemas vahe maja ehitamise enese ja plaani joonestamise vahel ehitamise tarvis, ja lugeda luuletust abiellumisest ja lastesaamisest ei ole just päris seesama, mis abielluda ja lapsi saada. Isegi kui maja ehitamine võib

¹ *churinga* — suguharu tootemi kujutisega puutükk või kivikild Austraalia aborigeenidel, pühaks peetud riituseese. *Tlk.*

toimuda plaani järgi või — mis on küll vähem tõenäoline — lastesaamist võib ajendada loetud luuletus, ei tohiks sümboloid siiski ära vahetada asjade või inimesetega, sest viimased iseenesest ju ei ole sümbolid, kui tihti nad nendena ka funktsioneeriksid. Ükskõik kui tiheidalt kultuuriline, sotsiaalne ja psühholoogiline element majade, talude, luuletuste ja abielude argipäevas ka põimuksid, analüüsi puhul on otstarbekas neid eristada, tuues välja igaühe iseloomulikud omadused ülejäänud kahe taustal.

Kultuurimallide, s. t sümbolite süsteemide või kogumite puhul on meile siin esmatähtis nende osa väliste informatsiooniallikatena. «Välise» all pean ma silmas ainult seda, et — erinevalt näiteks geenidest — nad jäävad väljapoole üksikorganismi kui niisuguse piire selles jagatud arusaamade ühises maailmas, kuhu sünnivad, kus käivad omaenese radu ja kust, seda maailma kestma jättes, lahkuvad surres kõik inimesed. «Informatsiooniallikate» all pean ma silmas ainult seda, et — nagu geenidki — nad loovad plaani või šablooni, mille järgi neist väljaspool toimuvatele protsessidele antakse kindel kuju. Nii nagu lämmastikaluste järjekord DNA ahelas moodustab kodeeritud programmi, juhtnööride kogumi või retsepti keeruka struktuuriga proteiinide sünteesiks, mis korraldavad organismi funktsioneerimist, nii annavad kultuurimallid programmi sotsiaalsete ja psühholoogiliste protsesside jaoks, mis kujundavad avalikku käitumist. Kuigi informatsiooni laad ja selle edasiandmise viis on neil kahel puhul ääretult erinevad, peitub selles geeni ja sümboli võrdluses siiski rohkem kui lihtsalt üldtuntud «sotsiaalse pärilikkuse» taoline pingutatud analoogia. Tegelikult on see seos väga lähedane. Madalamate loomadega võrreldes on inimese geneetiliselt kodeeritud protsessid äärmiselt üldised, mistõttu kultuuriliselt kodeeritud protsessid võivadki omandada nii suure tähtsuse; ainult selle tõttu, et seesmised informatsiooniallikad inimese käitumist nii vähe mõjutavad, võivad välised

allikad olla nii olulised. Kobras vajab tammi ehitamiseks ainult kohast paika ja sobivat materjali — tema tegutsemisviisi määrab tema füsioloogia. Aga inimene, kelle geenid ehitustegevuse koha pealt vaikivad, vajab lisaks veel ettekujutust, mis see tammiehitamine on, ettekujutust, mille ta võib saada ainult mingist sümboolsest allikast — ehitusplaanist, õpikust või kellegi jutust, kes juba teab, kuidas tammi ehitatakse; loomulikult ka graafiliste või keeleliste elementide säärase kasutamisega, et tal kujuneb oma arusaam sellest, mis on tammid ja kuidas neid ehitada.

Seda probleemi esitatakse mõnikord väitena, et kultuurimallid on «mudelid», et need on sümbolite kogumid, mille omavahelised suhted «modelleerivad» füüsilistes, orgaanilistes, sotsiaalsetes või psühholoogilistes süsteemides toimivaid suhteid olemusvormide, protsesside või mis tahes nähtuste vahel — nendega «sarnanedes», neid «imiteerides» või «simuleerides». Terminil «mudel» on aga kaks tähendust — mudel «millestki» /*model of*/ ja mudel «millegi jaoks» /*model for*/ — ja neid, ühe ja sama põhiprintsiibi kahte aspekti, on analüüsi huvides vägagi otstarbekas lahus hoida. Esimesel juhul rõhutatatakse sümboolsete struktuuride käsitlemist nii, et nad enam-vähem vastaksid etteantud mitesümboolsele süsteemile, nagu siis, kui me taipame tammide tööpõhimõtet hüdraulikateooria või voolugraafikute abil. Teooria või graafik modelleerib füüsilisi suhteid, s. t väljendab ülevaaticult nende struktuuri, tehes nad niimoodi arusaadavaks: see on mudel «reaalsusest». Teisel juhul rõhutatatakse mitesümboolsete süsteemide käsitlemist sümboolsetes süsteemides avalduvate suhete järgi, näiteks nagu tammi ehitamine hüdraulikateoorias antud täpsete tehniliste tingimuste või voolugraafikust tehtud järelduste põhjal. Siin on teooria mudeliks, mille alusel korraldatakse füüsilisi suhteid: see on mudel «reaalsuse» jaoks. Psühholoogiliste ja sotsiaalsete süsteemide puhul, nagu ka nende kultuurimudelite puhul, mida tavaliselt ei

käsitata kui «teooriaid», vaid kui «doktriine», «meloodiaid» või «riitusi» /*doctrines, melodies, rites*/ ei ole olukord sugugi teistsugune. Erinevalt geenidest ja teistest mitesümboolsetest informatsiooniallikatest, mis on ainult mudelid *millegi jaoks*, mitte mudelid *millestki*, on kultuurimallidel olemuslikult kahetine iseloom: nad annavad sotsiaalsele ja psühholoogilisele tegelikkusele tähenduse, s. t objektiivse mõistelse vormi, ühtaegu iseennast selle järgi kujundades ja kohandades seda enesele.

See kahetine iseloom õigupoolest eristabki tõelisi sümboleid teistest tähenduslike vormide liikidest. Mudelid *millegi jaoks*, nagu on näha geenide näitest, leidub kogu looduses, sest kus iganes malli edastatakse, seal on — lihtsa loogika järgi — niisugused programmid hädavajalikud. Loomade hulgas on kõige rabavamaks näiteks vahest vermimine, kui näiteloom õppiva looma juuresolekul automaatselt esitab teatud soovitava tegevusjärjestuse, mis sama automaatselt kutsub esile ja kinnitab teatud hulga reaktsioone, mis on olemas õppiva looma geneetilises koodis. Kahe mesilase kommunikatiivne tants, kellest üks on leidnud nektari ja teine otsib seda, on pisut teistsugune, keerukamalt kodeeritud näide. Craik on koguni märkinud, et tilluke veenire, mis esimesena leiab tee mägiallika juurest mereni ja uuristab väikese kanali talle järgneva suurema veehulga tarvis, tegutseb omamoodi mudelina *millegi jaoks*. Aga mudelid *millestki* — lingvistilised, graafilised, mehaanilised, looduslikud jne, protsessid, mis ei funktsioneerid mitte informatsiooniallikatena, mille järgi võib kujundada teisi protsesse, vaid esindavad neid kujundatud protsesse kui niisuguseid, väljendavad nende struktuuri teiste vahenditega — on palju haruldasemad ja nende levik praegu elavate loomade seas piirdub ilmselt inimesega. On kaks kogumit: ühelt poolt protsesside, tegevuste, suhete, olemusvormide jne kogum ja teiselt poolt kogum, mille jaoks esimene toimib programmina, nii et seda programmi võib käsitada kui midagi, mis esindab või mõtestab pro-

grammeeritut, on selle sümboliks. Struktuurilise ühildumise tajumine nende kahe kogumi vahel ongi mõtlemise olemus. Meie vaimulaadi iseloomulikuks eripäraks on mudelite *millegi jaoks* ja mudelite *millestki* omavahe-line vahetatavus, mille teeb võimalikuks sümboolne formulatsioon.

2. ... TEKITADA INIMESTES TUGEVAID, TÄIELIKULT HAARAVAI JA KAUAKESTVAID MEELEOLUSID JA MOTIVATSIOONE...

Religioossete sümbolite ja sümbolisüsteemide puhul on see omavaheline vahetatavus selge. Vastupidavus, julgus, sõltumatus, visadus ja kirklik kangekaelsus, millega preeriaindiaanlane sooritab nägemuseotsingu rituaali, on needsamad silmatorkavad väärtomadused, mille abil ta loodab ka elada: saavutades ilmutusliku elamuse, kindlustab ta endale ka sihitaju. Teadmine täitmata kohustustest, salajane süü ja avalik häbistamine pärast ülestunnistust — tunded, mida Manuse saare päriselanikule sisendab tema religioon — on samad tunded, millel põhineb tema omandimeelse ühiskonna kohuse-eetika: pattude andeksandmine eeldab südametunnistuse karastamist. Ja seesama enesedistsipliin, mis annab ainiti lampi vahtivale Jaava müstikule selle, mida müstik peab läheduseks jumalusega, treenib teda ka rangelt kontrollima oma tunnete väljendamist, mis on hädavajalik kvietistlikku elulaadi järgida soovivale inimesele. See, kas isikliku või perekondliku kaitsevaimu või immanentse Jumala mõisteid vaadeldakse kui tegelikkust iseloomustavaid ülevaatlikke formuleeringuid või kui šabloone säärase iseloomuga tegelikkuse loomiseks, on suuresti meelevaldne ja sõltub sellest, kumba aspekti — mudelit *millestki* või mudelit *millegi jaoks* — hetkel soovitakse esile tõsta. Sellesse küsimusse puutuvad konkreetsete sümbolid — üks või teine mütoloogiline kuju, kes kõnnu-

maal uitab; lahkunud perekonnapea kolp, mis süüdistavalt sarikate vahel põrnitab; või kehatu «vaikne, tasane sahin», mis hääletult toob meieni salapärast klassikalist luulet, — osutavad mõlemale võimalusele. Nad ühtaegu väljendavad maailmaasjade seisu ja kujundavad seda.

Kujundavad nad seda sel teel, et sisendavad usklike teatud erilise kogumi kalduvusi, mis annavad tema tegevusele ja tema kogemuste sisule korduva iseloomu. Kalduvus */disposition/* ei kirjelda mitte tegevust või juhtumust, vaid tõenäosust, et midagi tehakse või et mingi sündmus leiab aset teatavate tingimuste korral: «Kui lehma nimetatakse mäletsejaks või inimest suitsetajaks, siis ei tähenda see, et lehm praegu mäletseb või et inimene praegu sigaretti suitsetab. Olla mäletseja tähendab kalduvust aeg-ajalt mäletseada, ja olla suitsetaja tähendab harjumust aeg-ajalt suitsu teha.» Samuti ei tähenda ka vagadus mingi usurituaali sooritamist, vaid kalduvust sääraseid rituaale sooritada. Sama kehtib preeriaindianlase uljuse, Manuse elaniku süümeepiinate või jaavalase kvietismi kohta, mis moodustavadki vagaduse olemuse, igäüks oma kontekstis. Tavaliselt «mentaalseteks omadusteks», või kui niisugune kartesiaanlus on lubamatu, siis «psühholoogilisteks jõududeks» (mõlemad iseenesest üsna laitmatud terminid) nimetatavate nähtuste sellise tõlgenduse heaks omaduseks on see, et nii tuuakse need välja individuaalse tunnetuse ähmasest ja juurdepääsmatust vallast vaadeldavate esemete hästivalgustatud maailma, kus tuntakse klaasi haprust, paberi süttivust ja — kasutades metafoori — Inglismaa rõskust.

Mis puutub religioossesse tegevusse (ja müüdi päheõppimine on niisama religioosne tegevus kui sõrmede mahalöömine), siis sisendab see kaht mõnevõrra erinevat kalduvuste liiki: meeleolusid */moods/* ja motivatsioone */motivations/*.

Peamiseks erinevuseks meeleolude ja motivatsioonide vahel on see, et motivatsioonid on nii-öelda vektoriaalsed

suurused, meeleolud aga skalaarsed. Motiividel on olemas suunitlus, nad esitavad teatavat üldist kurssi, liiguvad mingi kindla, tavaliselt ajutise sihi poole. Aga meeleolud ainult varieeruvad oma intensiivsuse poolest ega liigu kuhugi. Nad tekivad teatud tingimustel, aga ei ole vastavuses ühegi eesmärgiga. Nad ainult tõusevad ja langevad nagu udud, nad ainult levivad ja hajuvad nagu lõhnad. Kui nad on kohal, siis on nad absoluutsed: kui inimene on kurb, siis näib kõik talle süngena; kui inimene on lõbus, siis näib kõik talle suurepärase. Nii võib inimene küll olla samaaegselt edev, vapper, kangekaelne ja sõltumatu, kuid ei saa kuigi hästi olla korraga mänglev ja loid või juubeldav ja melanhoolne. Veel enam, kui motiivid püsivad pikema või lühema ajavahemiku, siis meeleolud ainult korduvad suurema või väiksema sagedusega, tulles ja minnes tihti täiesti mõistetamatutel põhjustel. Ent meie jaoks vahest kõige tähtsam erinevus meeleolude ja motivatsioonide vahel on see, et motivatsioonidele «omistatakse tähendus» vastavalt eesmärgile, milleni nende abil loodetakse jõuda, kuna meeleoludele «omistatakse tähendus» neid tekitanud tingimuste järgi. Me tõlgendame motiive nende sihtide, meeleolusid aga nende allikate kaudu. Me ütleme, et inimene on töökas, sest ta soovib saavutada edu; me ütleme, et inimene on murelik, sest ta on teadvustanud tuumakatastroofi ohu. Ja probleem ei ole sugugi teistsugune ka lõplike tõlgenduste korral. Halastusest saab kristlik halastus, kui see rüütatakse teatavasse arusaama Jumala eesmärkidest; optimism on kristlik optimism, kui see tärkab teatavast arusaamast Jumala olemuse kohta. Navahode püsivuse aluseks on uskumine, et kuna «tegelikkus» toimib mehaaniliselt, siis on see vaoshoitav; navahode krooniline hirm põhineb veendumusel, et kuidas iganes «tegelikkus» ka toimib, on see niihästi lõputult võimas kui kohutavalt ohtlik.

3. ... FORMULEERIDES ARUSAAMU EKSISTENTSI ÜLDISE KORRALDUSE KOHTA JA ...

Asjaolu, et sümbolid ja sümbolisüsteemid, mis sisendavad ja määratlevad kalduvusi, mida me nimetasime religioosseks, ja sümbolid, mis asetavad need kalduvused kosmilisse raamistikku, on ühed ja samad, ei tohiks kedagi üllatada. Sest mida muud võib silmas pidada öeldes, et üks kindel aukartusetunne on religioosne ega ole ilmalik, kui mitte seda, et see tärkab kõikeläbiva elujõu — näiteks «mana» — mõistest ja mitte käigust Suure Kanjoni juurde? Või et üks kindel asketismijuhtum on religioosse motivatsiooni näiteks, kui mitte seda, et see on suunatud absoluutse eesmärgi — näiteks nirvaana — ja mitte tingitud eesmärgi, näiteks kaalus allavõtmise saavutamisele? Kui pühad sümbolid ei sisendaks samaaegselt inimestele kalduvusi ega formuleeriks — ükskõik kui vildakalt, ebaselgelt või ebasüsteemaatiliselt — üldisi arusaamu maailmakorrast, siis ei oleks ka olemas religioosse tegevuse ja religioosse kogemuse empiirilisi erinevusi. Tõepoolest võib golf olla mõne inimese jaoks «religioon», aga mitte siis, kui ta seda lihtsalt kirglikult harrastab ja pühapäeviti mängib; ta peab ka suhtuma sellesse kui mingite transtsendentsete tõdede sümbolisse. Ja murdeikka jõudnud poiss, kes William Steigi multifilmis samaealisele tütarlapsel hingestatult silma vaatab ja pomiseb: «Ethel, sinus on midagi, mis tekitab minus lausa religioosset hardust,» on eksiteel nagu enamik noorukeid. See, mida mingi kindel religioon kinnitab tege-
likkuse tõelise olemuse kohta, võib olla ähmane, pinna-
pealne või, liigagi tihti, loomuvastane, aga kui ta ei taha koosneda üksnes üldtunnustatud kombetäitmiste ja kon-
ventsionaalsete arvamuste kogumist, millele tavaliselt viidatakse kui moraliseerimisele, siis peab ta midagi siiski kinnitama. Kui keegi üritaks praegu formuleerida reli-
giooni miinimumdefiniitsiooni, siis ei oleks see ilmselt mitte Tylori kuulus «usk spirituaalsetesse olenditesse»,

mille juurde Goody, väsinud teoreetilisest peensustest, on meid viimasel ajal õhutanud tagasi pöörduma; pigem oleks see «suhteliselt tagasihoidlik dogma, et Jumal ei ole hull» — Salvador de Madariaga sõnastuses.

• Tavaliselt kinnitavad religioonid muidugi palju enamat; nagu James on märkinud, me usume kõike, mida suudame, ja kui me ainult suudaksime, usuksime kõike. Asi, mida me kõige vähem näime taluvat, on meie mõistmisvõime seadmine kahtluse alla, vihje, et meie suutlikkus luua, mõista ja kasutada sümboleid võib meid alt vedada, sest kui see peaks juhtuma, siis me oleksime, nagu olen juba öelnud, abitumad kui koprad. Inimese kaasasündinud, s. t geneetiliselt programmeeritud reaktsioonivõimete äärmise üldistatuse, hajutatuse ja muutlikkuse tõttu oleks ta ilma kultuurimallide abita funktsionaalselt ebatäiuslik; ta poleks isegi mitte mõni andekas ahv, keda on õnnetul kombel takistatud oma võimeid täielikult realiseerimast nagu privilegeerimatut last, vaid lausa vormitu monstrum ilma sihitaju ja enesekontrollivõimeta, krambiliste impulsside ja ähmaste emotsioonide kaos. Inimene sõltub nii suurel määral sümbolitest ja sümbolisüsteemidest, et need on tema enesealalhoiu jaoks lausa otsustava tähtsusega, ning seetõttu tekitab temas kõige sügavamat rahutust ka õrn vihje, et need võiksid mingi olukorra lahendamisel küündimatud olla.

On vähemalt kolm võimalust, kus kaos — sündmuste segadik, millel ei puudu mitte ainult tõlgendus, vaid ka *tõlgendatavus*, — ähvardab inimest haarata: tema analüütiliste võimete piiril, tema taluvusvõime piiril, tema kõlbelise eristusvõime piiril. Võimetus mõista, kannatus, keeruka eetilise paradoksi tunnetamine — need kõik, kui nad muutuvad piisavalt intensiivseks ja kestavad küllalt kaua, on tõsiseks vastuhakuks eeldusele, et elu on mõistetav ja et järele mõeldes me suudame selles edukalt orienteeruda — vastuhakuks, millega iga primitiivsemgi religioon, mis loodab püsida, peab mingil viisil toime tulema.

Neist kolmest probleemist on kaasaja sotsiaalanthropoloogid kõige vähem uurinud esimest (kuigi Evans-Pritchard'i klassikaline uurimus teemal, miks viljaaidad kukuvad kaela mõnele *azande*'le ja mitte teisele, on märkimisväärseks erandiks). Kujutlus inimeste religioossetest veendumustest kui katsest sobitada anomaalseid sündmusi või kogemusi — surma, unenägusid, mälukaotust, vulkaanipurseid või abielutruuduse murdmist — vähemalt potentsiaalselt seletatavate nähtustega lõhnab tylorismi või millegi veel hullema järele. Aga näib olevat õige seegi, et vähemalt mõned inimesed — suure töönaosusega enamik inimesi — ei suuda jätta ebaselgeid probleeme lihtsalt ebaselgeks, ei suuda vaadelda elu kummalisi maastikuvorme lihtsalt tummas hämmingus või leebes apaatias, üritamata neid ükskõik kui fantastiliselt, ebajärjekindlalt või lihtsameelselt sobitada harjumuspärasemate kogemustega. Igasugune parandamatu rike inimese «tõlgendusaparaadis» — selles õpitud kultuurimallide kompleksis, mis on tema käsutuses empiirilise maailma kaardistamiseks, selgitust nõudvate asjade seletamiseks (praktiline mõistus, teadus, filosoofiline spekulatsioon, müüt), — kipub tekitama inimeses sügavat rahutust — tendents, mis on märksa levinum, ja rahutus, mis on märksa sügavam, kui me oleme vahel osanud arvatagi; sestpeale kui pseudoteaduslik käsitlus religioosseist veendumusist õigustatult ümber lükati. Lõppude lõpuks märkis isegi heroilise ateismi ülempreester lord Russell kunagi, et kuigi küsimus Jumala olemasolust ei ole tekitanud talle kunagi peavalu, ähvardab teatavate matemaatiliste aksioomide kahemõttelisus ta hulluks ajada. Ja Einsteini sügav rahulolematuse kvantmehaanikaga põhines — kahtlemata religioosel — võimetusel uskuda, et, tema enese sõnadega, «Jumal mängib universumiga täringuid».

Aga sedasama püüdlemist selguse poole ja abstraktselt ängistuslainet, mis tekib siis, kui kogetud nähtused kipuvad järjekindlalt arusaamatuks jääma, võib kohata

ka märksa madalamatel intellektuaalsetel tasanditel. Minu oma töös rabas mind märksa enam, kui olin osanud oodatagi, see, kui suurel määral minu animistlikuma kalakuga informandid käitusid ehtsate tyloristidena. Tundus, et pidevalt kasutasid nad oma uskumusi nähtuste «äraseletamiseks»; või pigem iseenese veenmiseks, et neid nähtusi on võimalik ära seletada üldtunnustatud maailmapildi raames, sest enamasti tundsid nad ise ainult nõrka poolehoidu mingi konkreetse emotsionaalse tasakaalutuse, kurjast vaimust vaevatuse, taburikkumise või nõidusjuhtumi selgituse vastu, mida nad esitasid; ja olid kohe valmis sellest mõne teise huvides loobuma, kui see teine antud faktidega paremini sobis. Ainus, milleks nad ei olnud valmis, oli loobuda oma seletusest ilma ühtegi teist vastu saamata, jätta sündmused omapead.

Teist kogemuslikku katsumust, millega kokku põrgates teatava elurütmi tähendusrikkus ähvardab lahustuda nimetute asjade ja asjatute nimede kaoseks, — kannatuse probleemi — on uuritud tunduvalt paremini, vähemalt kirjeldatud, peamiselt tänu rohkele tähelepanule, mida hõimureligiooni käsitlevates töödes on pühendatud selle kahele tõenäoliselt kesksele teemale: haigusele ja leinale. Kuid vaatamata kogu kütkestatud huvile emotsionaalse aura vastu, mis ümbritseb neid äärmuslikke olukordi, on selles vallas — väheste eranditega, nagu Lienhardti hiljutine töö dinkade ennustamisest — tehtud vähe olulisi edusamme pärast Malinowski poolt esitatud turvalisusetüübi teooriat (*crude confidence type theory*). Selle järgi aitab inimesel «emotsionaalse stressi perioode» taluda religioon, «avades rituaalide ja üleloomulikesse nähtustesse uskumise läbi väljapääsu sellisest seisundist ja ummikutest, mis ei võimalda kogemusel põhinevaid lahendusi». Sellise, nagu Nadel üsna sirgjoonelisel väljendus, «optimismiteoloogia» küündimatus on loomulikult olemuslik. Oma ajaloo vältel on religioon inimesi tõenäoliselt samapalju seganud kui lohutanud; ta on neid sundinud otsekoheselt, ilma pette-

kujutelmadeta vaatama silma tõe, et nad on sündinud vaevlema, niisama tihti kui võimaldanud neil seda tõdemust vältida, kandes nad mingisse lapsikusse muinasjutumaailma, kus — taas Malinowski järgi — «lootus ei saa kustuda ega soovid petta». Kui vahest kristlik õpetus /*Christian Science*/ välja arvata, siis leidub vähe (kui üldse) niisuguseid religioosseid traditsioone, olgu siis «suuri» või «väikesi», mis ei kinnitaks innukalt või koguni ülistaks väidet, et elu on valu.

Religioosses mõttes pole kannatamise probleem paradoksaalsel moel mitte selles, kuidas kannatusi vältida, vaid selles, kuidas kannatada, kuidas muuta füüsilise valu, isiklik kaotus, elule allajäämine või teiste agoonia abitu pealtvaatamine millekski talutavaks, millekski nii-öelda väljakannatatavaks.

Kannatamise probleem läheb sujuvalt üle kurjuse probleemiks, sest kui kannatused on küllalt teravad, tunduvad nad tavaliselt, kuigi mitte alati, ka moraalselt teenimatutena, vähemalt kannatajale endale. Ometi ei saa neid kaht probleemi päriselt samastada — oma ülevaates kristliku teodiike dilemmast Idas ei hinnanud Weber minu arvates seda asjaolu vääriliselt; ta oli liiga tugevasti mõjustatud monoteistlikust traditsioonist, mille järgi tuleb inimliku kogemuse eri aspekte vaadelda kui ühest, ainulisest ja voluntaristlikust allikast lähtuvaid, mistõttu inimese vaevlemine heidab halba varju Jumala headusele. Sest kuna kannatuse probleem on seotud ohuga, et me ei suuda seada oma «emotsioonide distsiplineerimata väehulki» mingisse sõduririvvi, siis seondub kurjuse probleem ohuga, et me ei suuda langetada paikapidavaid kõlbelisi otsuseid. Kurjuseprobleemi puhul ei ole oluline mitte meie sümbolsete vahendite võime meie tundeelu valitseda, vaid nende võime luua kasutuskõlblikke eetilisi kriteeriume ja norme, mis valitseksid meie tegevust. Häda on siin ainult selles, et on suur vahe asjade vahel, nii nagu nad on ja nagu nad peaksid olema, kui meie arusaamad heast ja kurjast midagi väärt on;

Religioon kui kultuurisüsteem

vahe selle vahel, mida erinevad inividid meie arusaamist mööda ära on teeninud ja mis neile tegelikult osaks langeb, — nähtus, mille võtab kokku järgmine sügavamõtteline nelikvärss:

*Nii õiget kui ka õelat vihm
teeb märjaks samas jõus ja väes,
kuid rohkem õiget, sest et on
ta vihmavari õela käes.²*

Või kui see tundub liiga kerglase väljendusviisina teema jaoks, mis mõnevõrra erinevas vormis hingestab Hiioi raamatut ja «Bhagavadgita't», siis järgnev klassikaline jaava luuletus, mida Jaava saarel teab, laulab ja tsiteerib peaaegu iga üle kuue aasta vanune kodanik, väljendab probleemi — vahet kõlblusreeglite ja materiaalse tasu vahel, näivat vastuolu selle vahel, mis on, ja selle vahel, mis peaks olema, — märksa kaunimalt:

*Meie elu on jõudnud aega, kus pole korda,
kus igaihe hinges valitseb segadus.
Ei suuda taluda kaasalöömist selles hulluses,
aga kes ei löö kaasa,
ei saa osa ka saagist
ja peab nälqima.
Jah, Jumal; ülekohus on ülekohus:
õnnelikud on need, kes unustavad,
õnnelikumad need, kes mäletavad ja saavad nägijaks.*

Kurjuse probleem on olemuselt samasugune probleem nagu võimetus mõista või kannatamine. Nii teatud kogemuslike nähtuste kummaline selgusetus, terava või järelejätmatu valu painav mõttetetus kui ka jõhkra ülekohtu salapärane seletamatus tekitavad ebamugava kahtluse, et maailmas, ja sellest johtuvalt ka inimese elus siin ilmas, ei olegi tõelist korda — ei kogemuslikku korrapära, ei emotsionaalset vormi, ei kõlbelist järjepidevust.

² Tlk Ain Kaalep.

Ja religiooni vastus sellele kahtlusele on kõigil kolmel juhul ühesugune: sümbolite abil luuakse endale kujutlus säärasest tõelisest maailmakorraldusest, mis mitte ainult ei selgita, vaid lausa ülistab inimlikus kogemuses ette-tulevaid kahemõttelisi, mõistatusi ja paradokse. Keegi ei püüagi eitada seda, mida on võimatu eitada, — et on olemas seletamatuid sündmusi, et elu on valu või et vihma käes saab märjaks õige mees — eitatakse seda, et sündmused võivad olla seletamatud, et elu on talumatu ja et õiglus on vaid terendus. Kõlblusprintsiibid võivad tõepoolest inimeste eest tihti varjule jääda samamoodi nagu anomaalsete nähtuste täielikult rahuldavad seletused või mõjuvad eneseväljenduse viisid nende eest sageli varjule jäävad. Tähtis on aga, vähemalt uskliku inimese jaoks, et see varjatus oleks ära seletatud ega johtuks lihtsalt asjaolust, et niisuguseid printsiipe, seletusi või viise ei olegi olemas, et elu on absurdne ja et katse kogemusi kõlbliselt, intellektuaalselt või emotsionaalselt mõista on mõttetu.

Tähenduse probleem kõigis temaga seonduvates aspektides (see, kuidas need aspektid tegelikult igal erijuhtumil seonduvad, missugused vastastikused mõjutused eksisteerivad analüütilise, emotsionaalse ja kõlblise võimetuse mõistete vahel, minu arvates üks võrdleva uurimise tähtsamaid probleeme — ja kui Weber välja arvata, siis ka siamaani käsitlemata — kogu selles vallas) seisneb võhikluse, valu ja õiglusetause möödapääsmatuse kinnitamises või vähemalt tunnistamises inimlikul tasandil, eitades ühtaegu, et need mõistusevastased nähtused iseloomustavad maailma kui tervikut. Ja nii kinnitus kui eitus esitatakse religioosse sümbolismi kaudu, mis suhestab inimese eksistentsisfääri laiema sfääriga, milles see eeldatavasti paikneb.

4. ... JA ÜMBRITSEDES NEED ARUSAAMAD
SÄÄRASE TÖSIASJADELE VASTAVUSE AURAGA,
ET...

Siinkohal tuleb kummatigi esile sügavam küsimus: kuidas on võimalik, et seda eitust usutakse? kuidas toimub uskliku inimese kulgemine kogetud korratuse mureliku tõdemise juurest enam või vähem kindla veendumuse juurde, et eksisteerib fundamentaalne maailmakorrastatus? mida täpselt tähendab «uskumine» religiooses kontekstis? Kõigist probleemidest, mis ümbritsevad katseid religiooni antropoloogiliselt analüüsida, on see tõenäoliselt kõige tülilikam, ja seetõttu on seda ka kõige sagedamini välditud, tavaliselt on ta pagendatud psühholoogia, selle halva kuulsusega, väljatõugatud teadusharu valda, millele sotsiaalanthropoloogid pidevalt ette söödavad nähtusi, millega nad ise denatureeritud durkheimiaanluse raames on võimetud tegelema. Aga see küsimus ei kao kuhugi, see ei ole «pelgalt» psühholoogiline (nagu mitte ükski sotsiaalne nähtus), ja ükski antropoloogiline religiooniteooria, mis seda küsimust väldib, ei ole oma nime väärt. Me oleme juba küllalt kaua üritanud lavastada «Hamletit» ilma Printsi endata.

Mulle näib, et parim viis seda küsimust lahkama asuda on siiralt tunnistada, et usk religiooses mõttes ei tähenda mitte baconlikku indutseerimist igapäevastest kogemustest — sest siis peaksime kõik olema agnostikud —, vaid pigem seda kogemust ümber kujundava autoriteedi eelnevat tunnustamist. Mõistmisvõimetuse, valu ja kõlbelise paradoksi — tähenduse probleemi — olemasolu on üks põhjusi, mis võib panna inimese uskuma jumalatesse, kuraditesse, vaimudesse, tootemprintsipi-desse või kannibalismi spirituaalsesse tõhususse (kõikehõlmav ilutaju või pimestav võimutunne kuuluvad samuti nende hulka), aga see ei ole alus, millel need uskumused põhinevad, vaid pigem usu tähtsaim rakendusvaldkond.

Hõimureligioonide puhul peitub autoriteet traditsiooniliste kujutluste veenvuses; müstitsismi puhul ülemeelise kogemuse vastuvaidlematus jõus; karismaatiliste religioonide puhul erakordse isiksuse hüpnootilises külgetõmbes. Aga autoriteedi kriteeriumi esimuse tunnustamine ilmutuse suhtes, mis arvatakse sellest tunnustusest tekkivat, ei ole religioossetes küsimustes vähem täielik kui pühakirja- või hieraatilistes küsimustes. Põhiline aksioom selle niinimetatud «religioosse perspektiivi» taga on kõikjal seesama: see, kes tahab teada, peab kõigepealt uskuma.

Ent rääkides «religioosest perspektiivist», räägime sisuliselt ainult ühest perspektiivist paljude seas. Perspektiiv on nägemisviis selles laiemas tähenduses, kus «nägema» tähendab «eristama», «taipama», «mõistma», «tajuma». See on eriline viis elu vaadata, eriline viis maailma tõlgendada, samaväärne ajaloolise, teadusliku, esteetilise, rakendusliku perspektiiviga või ka selle perspektiiviga, mida kehastavad meie unenäod ja hallutsinatsioonid. Lõppkokkuvõttes taandub siis küsimus esiteks sellele, mis on «religioosne perspektiiv» oma olemuselt, kuivõrd ta erineb teistest perspektiividest, ja teiseks sellele, kuidas inimesed jõuavad selle omaksvõtmiseni.

Kui me asetame religioosse perspektiivi kolme ülejäänud põhiperspektiivi taustale, mille abil inimesed maailma tõlgendavad, — rakendusliku, teadusliku ja esteetilise —, ilmneb selle eriline iseloom selgemini. Nagu Schutz (1962) on näidanud, iseloomustab praktilist mõistust (rakenduslikkust) kui «nägemise» viisi maailma, selle objektide ja protsesside lihtne aktsepteerimine sellisena, nagu nad näivad olevat — nähtus, mida mõnikord nimetatakse naiivseks realismiks, ja samuti pragmaatiline ajend — soov mõjutada maailma, nii et see alluks inimese praktilistele eesmärkidele, soov seda valitseda või kui see osutub võimatuks, siis sellele kohanduda. Igapäevaelu maailm — iseenesest loomulikult kultuuri

saadus, sest ta on üles ehitatud «teooriale allumatute faktide», sümboolsete kontseptsioonide järgi, mis on põlvkonnalt põlvkonnale edasi antud — on meie põline tegevuspaik ja ühtlasi selle tegevuse ettemääratud objekt. Ta on lihtsalt olemas nagu Mount Everest ja ainus, mis temaga ette saab võtta — kui keegi üldse tunneb vajadust temaga midagi ette võtta —, on tema tippu ronida. Teaduslikus perspektiivis kaob just see ettemääratuse tunne (Schutz 1962). Püüet maailma teaduslikult mõista märgistavad sihilik kahtlemine ja süstemaatiline uurimistöö, pragmaatilise ajendi hülgamine erapooletu vaatluse kasuks, katse analüüsida maailma formaalsete mõistete abil, mille seos praktilise mõistuse mitteformaalsete arusaamadega muutub järjest küsitavamaks. Ja mis puutub esteetilisse perspektiivi, mida «esteetilise hoiaku» nimetuse all on vahest kõige põhjalikumalt uuritud, siis esindab see naiivse realismi ja praktilise huvi teistlaadi hülgamist — selle asemel et igapäevakogemuse usaldatavust kahtluse alla seada, seda lihtsalt eiratakse ning süvenetakse agaralt hoopis näivustesse ja mõtiskletakse asjade välisküljest või, nagu öeldakse, «asjadest iseeneses»: «Kunstilise illusiooni ülesanne ei ole luua «usutavuse» muljet... otse vastupidi, vabanemine usust — tunnetatavate objektide vaatlemine lahus nende tavalistest tähendustest, nagu «see on tool», «see on minu telefon»... jne. Teadmine, et meie ees olevail esemeil ei ole maailma jaoks mingit praktilist väärtust, ongi see, mis võimaldab meil tähele panna nende välimust kui niisugust.» (Langer 1953:49.) Ja see perspektiiv, see «nägemisviis», nii nagu ka rakenduslik ja teaduslik (või ajalooline, filosoofiline või autistlik perspektiiv), ei ole mitte mingi kartesiaanliku keemia salapärane produkt, vaid seda kutsuvad esile, vahendavad ja sõna otseses mõttes loovad sümboolid. Ainult kunstniku osavus võib luua neid veidraid *quasi*-objekte — luuletusi, draamasid, skulptuure, sümfooniaid —, mis on lahus praktilise mõistuse toekast maailmast ja omandavad seeläbi erilise

kõnekuse, mida võivad saavutada ainult pelgad näivused.

Religioosne perspektiiv erineb rakenduslikust selle poolest, et ta, nagu me nägime, küünib igapäevaelu tege-
likkusest kaugemale, avaramate tõdedeni, mis seda tege-
likkust korrigeerivad ja täiendavad, ja tema määratlev
omadus ei ole mitte selle avarama reaalsuse mõjustamine,
vaid selle aktsepteerimine, sellesse uskumine. Ta erineb
teaduslikust perspektiivist selle poolest, et ei sea iga-
päevaelu tege-likkust küsimärgi alla mitte reeglits võetud
skeptitsismist, mis lahustab maailma enesestmõistetavuse
tõenäosuslike hüpoteeside keeriseks, vaid tõdedest läh-
tudes, mida ta peab avaramateks ja mittehüpoteetilis-
teks. Erapooletuse asemel on tema märgusõnaks sekku-
mine; analüüsi asemel kokkupuude. Ja kunstist erineb ta
selle poolest, et ta ei irdu teadlikult kogu tõsiasjadele
vastavuse küsimusest ega tekita sihilikult näivuse ja
illusioonide õhkkonda, vaid süvendab huvi faktide vastu,
üritades luua äärmiselt tõsiolulist aurat. Selle «tõe-
liselt tõelise» tunnetamisel rajanebki religioosne pers-
pektiiv, ja sellele tunnetusele on pühendatud religiooni
kui kultuurisüsteemi sümboolsed toimingud, teda luues,
intensiivistades ja, niipalju kui võimalik, muutes ta
haavamatuks ilmaliku kogemuse vastuoluliste ilmingute
suhtes. See on niisiis teatud eriomase sümbolite
kompleksi, selle poolt formuleeritud metafüüsika ja
soovitava eluviisi küllastamine veenva autoriteediga,
mis ongi religioosse tegevuse olemus analüütilisest vaate-
punktist.

See toob meid viimaks rituaali juurde. Sest rituaali,
s. t pühaks peetud tegevuse kaudu kujuneb kuidagi veen-
dumus, et religioossed arusaamad on tõesed ja religioos-
sed juhised vankumatud. Meeleolud ja motivatsioonid,
mida pühad sümbolid inimestes esile kutsuvad, ja nende
formuleeritavad tõekspidamised eksistentsi korraldusest
kohtuvad ja tugevdavad teineteist teatud tseremoniaal-
setes sündmustes — isegi kui need sündmused kujutavad
endast kõigest müüdi ettekandmist, oraakli konsulteerii-

mist või haa kaunistamist. Rituaalis osutuvad igapäevaelust tuntud maailm ning kujutletav maailm üheks ja samaks maailmaks, mille on kokku sulatanud üksainus sümboolsete vormide kogum, tekitades niiviisi inimese tegelikkusetajus selle omapärase nihke, millele osutab Santayana minu toodud epigraafis. Ükskõik millist rolli jumalik sekkumine usu tekkimisel ka mängiks — ja igal juhul ei ole nendes küsimustes otsuse langetamine teadlase asi —, inimlikul tasandil avaldub religioosne veendumus, vähemalt esmaselt, väljaspool religioosse praktika konkreetsete tegevuste konteksti.

Kummatigi, vaatamata asjaolule, et iga religioosne rituaal, ükskõik kui automaatne või konventsionaalne ta ka näib (kui ta on tõeliselt automaatne või üksnes konventsionaalne, siis ei ole ta enam religioosne), hõlmab seda eetose ja maailmavaate sümboolset ühtesulamist, kujundavad ühe rahvuse spirituaalset teadlikkust peamiselt siiski teatud keerukamad ja tavaliselt ka avalikumad rituaalid, kus ühendatakse suur hulk meeleolusid ja motivatsioone ühelt poolt ning metafüüsilisi arusaamu teiselt poolt. Kasutades Singeri (1955) kasulikku terminit, võib neid suurejoonelisi tseremooniaid nimetada «kultuurilisteks etendusteks» /*cultural performances*/ ja märkida, et need ei esinda mitte ainult hetke, millal religioosse elu meeleomased ja mõistelised aspektid uskliku jaoks teineteisele lähenevad, vaid ka hetke, kui erapooletul vaatlejal on kõige kergem täheldada nende vastastikust mõju.

Loomulikult ei ole kõik kultuurilised etendused veel religioossed etendused, ja sageli ei ole tegelikkuses sugugi lihtne tõmmata piiri nende vahele, mis seda on, ja kunstiliste või koguni poliitiliste etenduste vahele, sest ka sümboolsed vormid võivad nagu sotsiaalsedki teenida mitut eesmärki. Aga on selge, et (veidi ümber sõnastades) indiaanlased — «ja võib-olla kõik rahvad» — näivad kujutlevat oma religiooni «neisse mitmeosalistesse etendustesse kapseldatuna, mida nad võivad esitada oma

külalistele ja iseendile» (Singer 1955). Nende kaht liiki tunnustajate jaoks on esitusviis aga põhjalikult erinev — tõsiasi, mille ilmselt jätavad kahe silma vahele need, kes tahaksid väita, et «religioon on üks kunstivorme». Kui «külaliste» jaoks võivad religioossetes etendused juba loomu poolest olla ainult ühe konkreetse religioosse perspektiivi esitused ja seetõttu esteetiliselt hinnatavad või teaduslikult lahatavad, siis osalejatele on nad lisaks veel selle perspektiivi tegelikkuseks muutmine, materialiseerimine, tõelistamine — mitte ainult mudelid *sellest*, millesse osalejad usuvad, vaid ka mudelid selle uskumise jaoks. Neis plastilistes draamadest saavutavad inimesed oma usu sellisena, nagu see elab nende vaimusilmas.

5. ... ET NEED MEELEOLUD JA MOTIVATSIOONID NÄIVAD AINULAADSELT ELULÄHEDASTENA.

Aga mitte keegi, isegi mitte pühak, ei ela kogu aeg maailmas, mida kujundavad religioossetes sümbolid, ja enamik inimesi elab seal ainult hetketi. Inimliku kogemuse ülim reaalsus, nagu ütleb Schutz, on praktiliste esemete ja kainete tegude igapäevamaailm — ülim selles mõttes, et see on maailm, kuhu me kõige kindlamalt oleme juurdunud, millele omases tõelisuses me vaevalt kahelda saame (ükskõik kui tihti me ka seaksime mingeid selle osi küsimärgi alla), ja mille surveavalduste ja nõudmistest eest ei ole meil kuhugi pääsu. Inimesed, isegi suured inimhulgad, võivad olla esteetiliselt tundetud, religiooni vastu ükskõiksed ja võimetud tegelema formaalse teadusliku analüüsiga, aga kui neil täielikult puudub praktiline mõistus, siis ei saa nad ellu jääda. Religioossete rituaalide poolt esile kutsutud kalduvuste tähtsaim mõjuala paikneb inimlikust seisukohast niisiis väljaspool rituaali enese piire, kuna nende peegeldused annavad värvi indiviidi arusaamadele pelgalt tõsi-

asjade maailmast. Eriline häälestus, mis iseloomustab preeriaindiaanlase nägemuseotsingut, Manuse pihirituaali või Jaava müstitsismi, läheb nende rahvaste elus märksa kaugemale vahetult religioossest sfäärist, jättes neile oma jälje eripärase stiili näol niihästi valitseva meeoleolu kui ka iseloomuliku tegevuse mõttes. Religioon ei ole sotsioloogiliselt huvipakkuv mitte sellepärast — nagu vulgaarpositivism tahaks väita —, et ta kajastab ühiskondlikku korda (mida ta, kui ta seda üldse kajastab, teeb ühtaegu väga vildakalt ja väga ebatäielikult), vaid sellepärast, et ta kujundab seda niisamuti nagu keskkond, poliitiline võim, rikkus, seaduste sund, isiklik kiindumus ja ilumeelgi.

See edasi-tagasi pendeldamine religioosse ja rakendusliku perspektiivi vahel on tegelikult üks kõige silmanähtavamaid kogemuslikke sündmusi ühiskonnas, kuigi ka selle on tegelikult kahe silma vahele jätnud sotsiaalantropoloogid, kes kõik peavad seda lugematuid kordi näinud olema. Religioosset usku on tavaliselt kirjeldatud kui üht indiviidile omast joont, nagu tema elukoht, tegevusala, sugulussuhted ja nii edasi. Aga ei saa võrrelda religioosset usku hetkel, kui see rituaali käigus haarab kogu isiksuse, kandes ta teise eksistentsiviisi, ja religioosset usku kui selle kogemuse kahvatut, heiaastuvat mälestust keset igapäevaelu — nende kahe eristamata jätmine on tekitanud teatavat segadust, eriti niinimetatud «traditsioonilise /primitive/ vaimulaadi» küsimuses. Suur osa Lévy-Bruhli ja Malinowski vahelisest lahkavast seisust «pärismaise /native/ mõtlemise» olemuse kohta pärineb näiteks selle erinevuse poolikust tunnustamisest; sest seal, kus prantsuse filosoofi huvitas loodusrahvaste vaade tegelikkusele siis, kui nad lähtuvad olemuslikult religioosset perspektiivist, huvitas poola-inglise etnograafi nende tegelikkusetunnetus siis, kui nad lähtuvad rangelt rakenduslikust perspektiivist. Tõenäoliselt tajusid mõlemad ähmaselt, et nad ei räägi päris samast asjast, aga nende eksimine tulenes nende ebaõnnestumisest anda eriüle-

vaade viisist, kuidas need kaks «mõtlemise» vormi — või, nagu mina eelistaksin öelda, need kaks sümboolse formuleerimise viisi — üksteist mõjutavad; seepärast kipuvad Lévy-Bruhli loodusrahvad tema hilisematest ümberhinnangutest hoolimata elama maailmas, mis koosneb ainuüksi müstilistest kohtumistest, kuna Malinowski omad, hoolimata sellest, et ta rõhutab religiooni funktsionaalset tähtsust, kipuvad elama ainult praktilistest tegudest koosnevas maailmas. Nad muutusid iseenele kiuste reduktsionistideks (idealist võib olla reduktsionist sama edukalt kui materialistki), sest neil ei õnnestunud mõista, et inimene võib suurema või vähema kergusega ja väga sageli liikuda põhjalikult erinevate maailmavaadete vahel — vaadete vahel, mis ei ole järgnevuses, sest neid eraldavad kultuurilised tühikud, mille ületamiseks mõlemas suunas tuleb sooritada kierkegaard'likke hüppeid.

Antropoloogi jaoks on religiooni tähtsus selle võimes olla indiviidi või grupi jaoks üldiste, kuid siiski eriomaste arusaamade allikas ühelt poolt maailmast, «minast» ja nendevahelistest suhetest — mudeli *millestki* aspekt, ja teisalt juurdunud, mitte vähem eriomastest «vaimsetest kalduvustest» — mudeli *millegi jaoks* aspekt. Neist kultuurilistest ülesannetest tulenevad omakorda religiooni sotsiaalsed ja psühholoogilised funktsioonid.

Religioossed mõisted küünivad oma spetsiifilisest metafüüsilisest kontekstist kaugemale ja moodustavad üldiste ideede raamistikku, mille abil on võimalik anda tähenduslik vorm ulatuslikule kogemustereale — vaimsetele, emotsionaalsetele ja kõlbelistele läbielamistele. Kristlane näeb natside liikumist pattulangemise taustal, mis seda päriselt küll ei seleta, ent annab sellele mingi kõlbelise, tunnetatava, isegi mõjusa tähenduse. Zande näeb sõbrale või sugulasele pähelangenud viljaaita konkreetse ja üsna omapärase arusaama taustal nõidusest ning väldib niiviisi nii filosoofilisi dilemmasid kui ka määramatusest tulenevat psühholoogilist stressi. Jaavalane leiab

laenatud ja ümberkujundatud *rasa* mõistes («aisting-maitse-tunne»-täendus) vahendi, mille abil ta näeb koreograafilisi, maitsemis-, emotsionaalseid ja poliitilisi ilminguid uues valguses. Ülevaade kosmilisest korraldusest, kogum religioosset uskumusi, on ühtlasi sotsiaalsete suhete ja psühholoogiliste sündmuste ilmaliku valla tõlgitsus. See muudab nad mõistetavaks.

Aga niisugused uskumused on rohkem kui tõlgitsus, nad on ka matriits. Nad mitte ainult ei tõlgenda sotsiaalseid ja psühholoogilisi protsesse kosmilistes terminites — sel juhul ei oleks nad religioossed, vaid filosoofilised —, vaid kujundavad neid. Pärispäti doktriinis peitub ka soovitatav ellusuhtumine, korduv meeoleolu ja muutumatu motivatsioonikogum. Zande ei omanda arusaamu nõidusest mitte lihtsalt selleks, et mõista ilmseid õnnetusi, nagu nad polekski õnnetused, vaid selleks, et reageerida neile pseudoõnnetustele vihaga isiku vastu, kes need põhjustas, ja et asuda vastu tegutsema kohase otsustavusega. *Rasa* on peale tõe-, ilu- ja headusemõiste veel ka eelistatav kogemisviis, omamoodi emotsioonideta erapooletus, leebe osavõtmatuse, häirimatu rahu. Religioosse orientatsiooni tekitatud meeoleolud ja motivatsioonid heidavad inimeste ilmaliku elu olemuslike joonte üle teispoolsuse kuupaiste.

Religiooni sotsiaalse ja psühholoogilise rolli uurimine ei tähenda niisiis sedavõrd seoste otsimist eriomaste rituaalsete tegude ja eriomaste ilmalike sotsiaalsete suhete vahel — kuigi need seosed on kahtlemata olemas ja väärivad vägagi edasist uurimist, eriti kui nende kohta suudetakse öelda midagi uut. Rohkem tähendab see arusaamist, kuidas on võimalik, et inimeste kui tahes sõnasamatud tõekspidamised «tõeliselt tõelisest» annavad tooni nende mõistlikkuse-, praktilisuse-, inimlikkuse- ja kõlblusetunnustele. Religiooni võrdleva sotsioloogia ja -psühholoogia põhiküsimused on, kuivõrd see tooniandmine toimub (sest paljudes ühiskondades näib religiooni toime olevat väga piiratud, kuna teistes on ta kõikehõl-

mav); kui sügavalt see toimub (sest paistab, et osa inimesi ja inimgrupe võtab oma religiooni ilmalikus elus väga kergelt, kuna teised rakendavad oma usku iga sündmuse puhul, olgu see ükskõik kui tühine); ja kui tõhusalt see toimub (sest lõhe laius, mis eraldab religiooni poolt soovitatavat sellest, mida inimesed tegelikult teevad, on eri kultuurides väga erinev). Isegi arengutase, milleni religioossed süsteemid iseeneses on jõudnud, näib väga laialt varieeruvat, ja mitte ainult lihtsal evolutsioonilisel tasandil. Ühes ühiskonnas võib ülimalt tegelikkuse sümbolsete formuleeringute keerukus tõusta erakordsete komplitseerituse- ja süstemaatilise liigenduse tasanditeni; teistes, mis ei ole sotsiaalselt sugugi madalamal arengutasemel, võivad need formuleeringud jääda sõna otseses mõttes primitiivseks, kujutades endast vaevalt midagi muud kui mingi usu(nda) fragmentide ja üksiolevate kujundite, pühade peegelduste ja spirituaalse piltkirja kuhjumit. Tarvitseb ainult mõelda austraallastest ja bušmanidest, torodest ja aloorlastest, hopidest ja apatšidest, hindudest ja roomlastest või kasvõi itaallastest ja poolakatest, et näha: religioosse liigendatuse määr ei ole ühe-sugune isegi ühevõrra keerukates ühiskondades.

Religiooni antropoloogiline uurimine peab seetõttu toimuma kahes järgus: esiteks religiooni kui niisugust moodustavates sümbolites peituva tähenduste süsteemi analüüs, ja teiseks nende süsteemide suhtesseasetamine ühiskonnas toimuvate sotsiaalstruktuuriliste ja psühholoogiliste protsessidega. Minu rahulolematuse suure osaga tänapäeva sotsiaalantropoloogilistest töödest religiooni vallas ei tulene mitte sellest, et need tegelevad teise järguga, vaid et nad on hooletusse jätnud esimese, võttes nõnda endastmõistetavana seda, mis kõige rohkem vajab uurimist. Arutada esivanematekultuse rolli poliitilise võimujärgluse reguleerimisel, ohvrupidustuste rolli suguluskohustuste kindlaksmääramisel, hingedekultust põllumajandusliku tegevuse ajastamisel, ennustamise rolli sotsiaalse kontrolli tugevdamisel või initsiatsiooniriituse osa

Religioon kui kultuurisüsteem

isiksuse küpsuse saavutamisel — need ei ole mingil juhul vähetahtsad ettevõtmised; ja ma ei soovita sugugi neid hüljata selle lahja kabalismi huvides, millesse eksootiliste uskude sümbolanalüüs nii kergesti võib langetada. Aga katset rünnata neid ainult kõige üldisema, kõige kainemõistuslikuma arusaamaga sellest, mida esivanematekultus, loomohvrite toomine, hingedekummardamine, ennustamine või initsiatsiooniriitus endast kujutavad kui religioossed mudelid, ei pea ma samuti eriti paljutöotavaks. Alles siis, kui meil on olemas sümboolse tegevuse teoreetiline analüüs, mis kannataks välja võrdluse praeguse teooriaga sotsiaalse ja psühholoogilise tegevuse kohta, võime edukalt tegelda ka sotsiaalse ja psühholoogilise elu nende aspektidega, kus juhtivat rolli mängib religioon (või kunst või teadus või ideoloogia).

Kirjandus

Langer, Suzanne K. 1955. *Feeling and form: A theory of art*. New York, Scribner

Schutz, A. 1962. *The problem of social reality*. (Collected papers. Vol I.) The Hague, Martinus Nijoff

Singer, Milton 1955. *The cultural pattern of Indian civilization*. — *Far Eastern Quarterly*, vol 15, pp 23—36

SÜMBOOLIKA KUJUTAVAS KUNSTIS

Aniela Jaffé

Tõlkinud Ivar Männamaa

KAASAEGNE MAALIKUNST KUI SÜMBOL

Mõisteid «kaasaegne kunst» ja «kaasaegne maal» on selles peatükis kasutatud võhikule omasel viisil. See, mida käsitleda tahan, on Kühni mõistet kasutades kaasaegne **kujutuslik** maalikunst. Seda laadi esindavad pildid võivad olla «abstraktsed» (või vähemalt «mittefiguratiivsed»), kuid ei pea seda olema alati. Ma ei tee mingit katset eristada üksteisest sääraseid erinevaid suundi nagu fovism, kubism, ekspressionism, futurism, supermatism, konstruktivism, orfism ja nii edasi. Igasugune üht või teist gruppi iseloomustav vihje on äärmiselt erandlik.

Samuti puudub mul igasugune huvi kaasaegsete maalide esteetilise eristamise vastu ja eriti veel kunstiliste hinnangute andmise vastu. Kaasaegset kujutuslikku maalikunsti kasutatakse siin lihtsalt kui meie aja väljendust. See on ainus viis, mille puhul saab õigustada küsimust tema sümbolistlikust sisust ja sellele vastata. Selles ülevaatlikus peatükis on võimalik nimetada üksnes vähesid kunstnikke ja nende töödest tuleb enam-vähem juhus-

Algus eelmises numbris.

likult välja valida vaid üksikud. Oma arutlustes kaas-aegse maalikunsti üle tuleb mul rahulduda vaid mõne selle esindaja arvessevõtmisega.

Lähtepunktiks on mulle psühholoogiline tõsiasi, et läbi kõigi aegade on kunstnik olnud vaid oma ajastu vaimu tööriistaks ja häälekandjaks. Tema isiklikku psüühikat silmas pidades on tema tööd meile vaid osaliselt arusaadavad. Teadvuslikult või ebateadvuslikult vormib kunstnik oma aja olemust ja selle väärtushinnanguid, mis omakorda ka teda mõjutavad.

Sageli tunneb tänapäeva kunstnik ka ise ära kunsti-teose ja ajastu vahelised seosed. Nii kirjutab prantsuse kriitik ja maali- ja Jean Bazaine oma «Märkmetes kaas-aegse maalikunsti kohta»: «Keegi ei maali oma tahtmist mööda. Kunstnik võib vaid kõigest väest püüelda kunsti-teose poole, milleks tema aeg võimeline on.»¹¹ Esimeses maailmasõjas surma saanud saksa kunstnik Franz Marc on öelnud: «Tõeline kunstnik ei otsi oma kujundeid möödaniku sumust, vaid haarab oma ajastu kõige ehedamate ja läbivamate raskuspunktide sügavaimate toonide järele.»¹² Ja juba 1911. aastal kirjutab Kandinsky oma kuulsas essees «Kunsti vaimlikkusest»: «Igale epohhile on vabadust kunstis antud tema enese mõõdu järgi ja isegi kõige loovam geenius ei suuda neid tema ette seatud piire ületada.»¹³

Viimase viiekümne aasta jooksul on «kaasaegne kunst» olnud vaidlustes keskseks tüliõunaks ja need vaidlused pole kaotanud grammigi oma ägedusest. Ühte-

¹¹ Jean Bazaine'i kirjatöö kannab pealkirja «Notes sur la peinture d'aujourd'hui», Paris, 1953. Tsitaat on võetud Walter Hessi raamatust «Dokumente zum Verständnis der moderner Malerei», Hamburg, 1958, lk 122. Et paljud käesolevas artiklis ette-tulevad tsitaadid pärinevad sellest Walter Hessi raamatust, siis tuleb edaspidi viidetes kasutatavat lühendust «Dokumente...» käsitada kui viidet sellele eriti tarvilikule kogumikule.

¹² Franz Marc, «Briefe, Aufzeichnungen und Aphorismen», Berlin, 1920.

¹³ Vassili Kandinsky, «Concerning the Spiritual in the Art», Bern, 1959 (kuues väljaanne; esimene — München, 1912). «Dokumente...», lk 80.

moodi kirglikud on nii poolt- kui ka vastuhääled; siiski pole paljuräägitud jutud «moodsa» kunsti lõpetatusest veel tõeks saanud. Uudne väljenduslaad on olnud ära- arvamata võidukas. Kui teda üldse miski ähvardab, siis on see vajumine maneeritsemisse ja tänapäevatsemisse. (Samalaadne taandareng ähvardab figuratiivset kunsti Nõukogude Liidus, kus mittefiguratiivset kunsti ametlikult ei soosita ja temaga tegeldakse vaid eraviisiliselt.)

Keskmine vaatajaskond, vähemalt Euroopas, on veel tulises võitlushoos. Vaidluse ägeduse järgi võib öelda, et tunded on tähtsal kohal mõlemas leiris. Isegi need, kes suhtuvad kaasaegsesse kunsti vaenulikult, ei suuda vältida põlatud teoste mõju; nad on ärritatud või tunnevad põlgust, kuid (nagu nende tunnete ülevoolavus näitab) igal juhul on nad puudutatud. Harilikult ei jää ebameeldiv mõju tugevuselt alla positiivsele. Küllastajate tung kaasaegse kunsti näitusele, toimugu see kus ja kunas tahes, osutab millelegi enamale kui ainult uudishimule. Uudishimu oleks juba rahuldatud. Ning tänapäevaste kunstitööde eest makstavad fantastilised hinnad on ühiskonna poolt neile omistatud seisundi mõõdupuuks.

Lummus tekib, kui puudutatakse ebateadvuse keeli. Kaasaegsete kunstitööde poolt esile kutsutud efekti ei saa seletada vaid nende nähtava vormiga. «Klassikalise» või «meelelise» kunstiga harjunud silma jaoks on nad uudsed ja võõrapärased. Ükski mittefiguratiivne kunstitöö ei meenuta vaatajale talle tuttavat maailma — ükski ese pole oma igapäevases keskkonnas, ei inimesed ega loomad räägi tuttavas keeles. Kunstniku poolt loodud ruumis pole märgata ühtegi tervitust temalt ega ühtegi nähtavat üksmeeleavaldust. Ja siiski on neis ilma iga- suguse kahtluseta olemas side inimlikkusega.

Võib-olla on ta isegi tugevam kui meelelise kunsti valda kuuluvates töödes, mis on otseselt suunatud tunnete ja sisseelamisvõimele.

Moodsa kunstniku eesmärgiks on väljendada oma sisimat nägemust inimesest, väljendada elu ja kogu maa-

ilma vaimlikku tagapõhja. Moodne kunstitöö pole hüljanud mitte üksnes konkreetse, «loomuliku», meelise maailma piire, vaid loobunud ka individuaalsusest. Ta on muutunud suuresti kollektiivseks, puudutades (isegi pilt-hieroglüüfiks kahandatuna) niihästi üksikuid kui ka paljusid. Isikupäraseks jääb esituslaad, stiil ja taiese teostuse tase. Sageli on võhikul raske taibata, kas kunstniku püüdlused on ehtsad ja väljendumine spontaanne või on tegemist jäljendamise või efektitaotlusega. Paljudel juhtudel tuleb tal harjuda uut laadi joonte ning värvidega. Tal tuleb neid õppida samuti, nagu õpitakse võõrast keelt, enne kui ta võib otsustada nende väljendusrikkuse ja väärtuse üle.

Moodsa kunsti pioneerid on ilmselt taibanud, kui palju nad oma publikult nõuavad. Kunagi varem pole kunstnikud avaldanud sellisel hulgal «manifeste» ja seletusi oma eesmärkide kohta kui XX sajandil. Siiski ei püüa nad mitte ainult teistele selgitusi jagada ja õigustada seda, mida nad teevad; seda teevad nad ka enda jaoks. Enamasti on need manifestid kunstilised usutunnistused — poeetilised ja sageli segased või enesele vasturääkivad katsed tuua selgust tänapäeva kunstilise teotsemise veidraisse väljendusisse.

Tegelikult on (ja on alati olnud) kõige tähtsam muidugi vahetu kokkupuude taiesega. Siiski on psühholoogi jaoks, kel on kokkupuuteid moodsa kunsti sümbolistliku sisuga, kõige õpetlikum just nende kirjutiste uurimine. See on ka põhjuseks, miks järgnevas arutluses lastakse kunstnikel ise enda eest kõnelda, kus vähegi võimalik.

Moodsa kunsti algmed ilmnesid XX sajandi alul. Üheks mõjusamaks isiksuseks selles teerajamise faasis oli Kandinsky, kelle mõju on selgesti märgatav veel käesoleva sajandi teise poole maalikunstis. Paljud tema ideed on osutunud prohvetlikuks. Oma essees «Vormist» kirjutab ta: «Tänapäeva kunst kätkeb eneses ilmutuslikkuseeni küpsenud vaimlikkust, mille avaldumisvormid võib

Sümboolika kujutavas kunstis

jagada kahe äärmuse vahel: (1) tõeline abstraktsioon; (2) tõeline realism. Need poolused juhatavad kahele rajale, mis lõpuks jõuavad samale eesmärgile. Need kaks osist on kunstis alati olemas olnud; esimest väljendati teise kaudu. Nüüd tundub, et edaspidi jätkavad nad oma eksistentsi eraldi. Näib, et kunstis on lõppenud abstraktse meeldiv täiendamine konkreetsega ja ka vastupidi.»¹⁴

Kandinsky väidab, et kunsti kaks koostisosa — abstraktne ja konkreetne — on teineteisest eraldunud, illustreerib järgmine näide: 1913. aastal maalis vene kunstnik Kazimir Malevitš pildi, millel oli üksnes must ring valgel taustal. Tõenäoliselt oli see esimene puhtalt «abstraktne» pilt, mis kunagi maalitud. Autor kirjutas sellest nii: «Oma meeleeheitlikus võitluses kunsti vabastamise eest asjade maailma taagast leidsin ma varjupaiga ringi kujundis.»

Aasta hiljem asetas prantsuse kunstnik Marcel Duchamp pjedestaalile juhuslikult valitud eseme (klaaskillu) ja eksponeeris seda. Jean Bazaine kirjutas selle kohta: «See oma utilitaarsest kontekstist välja kistud, kaldale uhutud pudelikild on rüütatud mahajäetu üksildase suursugususega. Olles kõigeeks kõlbmatu, on teda siin kasutatud valmina milleks tahes, siin on ta elus. Olulise äärel elab ta omaenda segadusseajavat, absurdset elu. Segadust tekitav ese — see ongi esimene samm kunsti suunas.»¹⁵

Oma kummalises avvärsuses ja hüljatuses ülistati seda eset taevani ja omistati talle tähendus, mida saab nimetada vaid maagiliseks. Seda põhjustas tema «segadusseajav, absurdne elu». Ta muutus iidoliks ja samal ajal ka pilgete objektiks. Talle omane reaalsus oli purustatud.

Nii Malevitši ring kui ka Duchamp'i pudelikild olid sümboolsed žestid, millel polnud kunstiga selle sõna otse-

¹⁴ Kandinsky essee «Über die Formfrage» pärineb teosest «Der blaue Reiter», München, 1912. Vt «Dokumente...», lk 87.

¹⁵ Bazaine'i kommentaarid Duchamp'i pudelikillule on võetud teosest «Dokumente...», lk 122.

ses tähenduses midagi ühist. Siiski tähistavad nad kahte äärmust, mille abil võib järgnevate aastakümnete kujutavat kunsti korrastada ja mõista.

Psühholoogilisest vaatekohast viitavad need palja eseme (aine) ja palja esemetuse (hing) suunalised kaks žesti kollektiivsele lõhele, mis leidis sümboolse väljenduse Esimesele maailmasõjale eelnenud aastatel. Kõigepealt ilmnes see lõhe renessansiajastul, kus ta avaldus teadmiste ja usu vahelise konfliktina. Vahepeal kandis tsivilisatsioon inimese üha kaugemale tema instinktiivsest algupärast, nii avanes loomuse ja mõistuse, ebateadvuse ja teadvuse vaheline sügavik. Need vastandid iseloomustavad hingelist seisundit, mis otsib väljendusteid moodsas kunstis.

ASJADE SALAJANE HING

Nagu me nägime, oli «konkreetsuse» lähtepunktiks Duchamp'i kuulus — või kurikuulus — pudelikild. Klaasikild iseenesest ei olnud kunstilisena kavatsatud. Duchamp nimetas ennast «antikunstnikuks». Kuid ta tõi ilmavalguse kätte elemendi, mis pidi veel pika aja vältel kunstnikele väga palju tähendama. Nad andsid sellele nimeks *objet trouvé* või *ready-made*.

Hispaania maalikunstnik Joan Miró näiteks käis igal päikesetõusul korjamas «asju, mida merevesi esile on toonud. Asju, mis lebavad seal, oodates, kuni keegi nende eripära avastab». Oma leide hoiab ta ateljees. Aeg-ajalt koondab ta mõned neist kokku ja kõige veidrama kompositsiooni tagajärg on selline: «Sageli on ka kunstnik ise oma loomingu vormide üle üllatunud.»¹⁶

Juba aastal 1912 tegid Hispaanias sündinud kunstnik Pablo Picasso ja prantsuse kunstnik Georges Braque

¹⁶ Joan Miró ütlused on pärit raamatust «Joan Miró», Horizont Collection, Arche Press.

«kollaaže», nagu nad neid nimetasid, jäätmetest ja prügist. Max Ernst tegi niinimetatud suure majandusliku tõusu ajast pärinevatest illustreeritud ajalehtedest väljalõikeid, koondas need kokku, nagu parajasti soovis, ja muutis nõnda kodanliku ajastu umbsevõitu soliiduse deemonlikuks, unenäoliseks ebareaalseks. Saksa maalikunstnik Kurt Schwitters töötas oma prügikasti sisu kallal. Ta kasutas naelu, pakkimispaberit, kortsutatud ajalehetükke, rongipileteid ja riidejäänuseid. Kõik see prügi õnnestus tal kokku panna sellise tõsiduse ja värskusega, et mõjule pääses üllatav, kummaline ilu. Schwittersi esemeist täidetud kujutluse läbi oli sedalaadi seade tulemuks teinekord siiski vaid absurd. Ta tegi jäätmetest ehitise, mida ta nimetas «asjade jaoks ehitatud katedraaliks». Schwitters töötas selle kallal kümme aastat ja vajaliku ruumi saamiseks tuli purustada kolm korrust tema enese majast.

Schwittersi tööd ja maagiline asjadeülistus viitasid esimesena moodsa kunsti kohale inimhõimuse ajaloo ja tema sümbolistlikule tähendusele. Nad paljastasid taas traditsiooni, mida oli ebateadvuses alal hoitud. See traditsioon pärineb keskaegseist kinnistest vennaskondadest ja alkeemikult, kes pidasid isegi materiat, maa ainet, oma auväärsetele religioossetele mõtisklustele sobivaks teemaks.

Schwittersi vaimustus labaseimast materjalist kunsti seisundis, «katedraalis» (milles rämps inimolendile ruumi ei jäta), järgis truult alkeemikute vana õpetuslauset, mille järgi otsitav väärtuslik ese peitub mustuses. Sama ideed väljendas Kandinsky, kui ta kirjutas: «Kõik elutu väreleb. Mitte ainult luulelised asjad — kuu, tähed, mets, lilled —, vaid isegi tänaval poriloigust vastu sädelev valge püksinööp [- - -] Igal asjal on oma salajane hing, mis palju sagedamini vaikib kui kõneleb.»¹⁷

¹⁷ Kandinsky lause võib leida raamatust «Selbstbetrachtungen», Berlin, 1913. «Dokumente . . .», lk 89.

Mida kunstnikud, nagu ka alkeemikud, ilmselt ei taibanud, on psühholoogiline tõsiasi, et nad kandsid osa oma hingest üle mateeriasse või elututesse objektidesse. Sellest ka nendesse esemetesse kätketud «müstiline elusus» ja isegi rämpsule omistatud kõrge väärtus. Nad kandsid üle hämarama osa enesest, neis peituva maa varju, vaimse olemuse, millest nad ise ja nende aeg olid ilma jäänud ja loobunud.

Erinevalt alkeemikuist polnud Schwittersi-taolised mehed seotud kristlusega ega saanud sellelt ka kaitset. Mõnes mõttes Schwittersi töö isegi vastandub sellele: mateeriaga seob teda omalaadne monomaania selle suhtes, samal ajal kui kristlus püüdleb materia allutamise poole. Ometi on paradoksaalsel moel just Schwittersi monomaania selleks jõuks, mis tema töödes jätab materia ilma sellele omasest konkreetsest, tegelikust tähenduslikkusest. Tema piltidel on materia muundunud abstraktseteks kompositsioonideks. Sealt saab alguse tema lahustumine ja vabanemine ainelisusest. Sellesamas protsessis muutuvad tema pildid sümboolseks väljenduseks meie ajastust, mis on pealt näinud materia «absoluutse» jagamatuse kontseptsiooni õonestamist kaasaegse aatomifüüsika poolt.

Maalijad hakkasid mõtlema «maagilisest esemest» ja asjade «salajasest hingest». Itaalia maalikunstnik Carlo Carrà kirjutas: «Kõige tavalisemates asjades ilmneb see lihtsus, mille kaudu me tunnetame mingi kõrgema, enam tähendusriikka sisu olemasolu, milles peitub kogu kunsti võlu.»¹⁸ Paul Klee on öelnud: «Ese väljub oma avaldumise piiridest tänu meie teadmisele, et asi on midagi enamat kui see, mida tema välimus meile ilmutab.»¹⁹ Ning Jean Bazaine on kirjutanud: «Ja ese äratab meis armas-

¹⁸ Schwittersi «juhtideede» kirjeldus ja Carlo Carrà ütlus pärinevad Werner Haftmanni raamatust «Paul Klee, Wege bildnerischen Denkens», München, 1955.

¹⁹ Klee väide pärineb tema teosest «Wege des Naturstudiums», Weimar—München, 1923. «Dokumente...», lk 125.

tuse just sellepärast, et ta näib olevat enesest suuremate jõudude kandjaks.»²⁰

Sedalaadi ütlused tuletavad meelde vana alkeemilist kontseptsiooni «mateeria hingest», mis uskus elututes objektides nagu metall või kivi peituvasse hingesse. Psühholoogilise käsitluse kohaselt on selleks hingeks ebateadvus. Alati annab ta endast märku siis, kui teadvus, mõistuslik teadmine, on oma piirideni jõudnud ja asemele tuleb müsteerium, sest inimene kaldub seletamatut ja müstilist täitma osakestega oma ebateadvusest. Ta projitseerib nad n-ö pimedasse tühja anumasse.

Tunne, et ese on «midagi enam, kui silm märkab», mida jagasid paljud kunstnikud, leidis oma kõige tähelepanuväärsema väljenduse itaalia maalikunstniku Giorgio de Chirico töedes. Loomult oli ta müstik ja traagiline otsija, kes iial otsitavat ei leidnud. Oma autoportreele (1908) kirjutas ta: «Et quid amabo nisi quod aenigma est» («Mida ma veel peaksin armastama kui mitte mõistatust?»).

Chirico oli niinimetatud *pittura metafisica* rajajaks. «Igal asjal,» kirjutas ta, «on kaks külge: igapäevane külg, see, mida me tavaliselt näeme ja mida kõik näevad, ja vaimne ning metafüüsiline külg, mida vaid üksikuid isiksused selgeltnägemise ja metafüüsilise meditatsiooni hetkil märkavad. Kunstitöö peab teada andma millestki, mis tema nähtavas kujus ei avaldu.»²¹

Chirico töedes on see asjade «viirastuslik aspekt» nähtavaks tehtud. Nad on tegelikkuse unenäolised ümberpaigutused, mis ebateadvusest nägemustena esile kerkiavad. Kuid tema «metafüüsiline abstraktsioon» väljendub paanilises paindumatuses, õhkkond tema piltidel on luupainajalik ja piiritult melanhoolne. Itaalia linnaväljakud, tornid ja esemed asetsevad vaateväljas liiga teravalt,

²⁰ Bazaine, «Notes sur la peinture d'aujourd'hui», Paris, 1953. «Dokumente...», lk 125.

²¹ Giorgio de Chirico, «Sull'Arte Metafisica», Roma, 1919. «Dokumente...», lk 112.

justkui oleksid nad vaakumis, mida valgustab nähtamatust allikast pärinev külm, halastamatu valgus. Antiiksete jumalakujude pead manavad esile klassikalisi aegu.

Ühel oma kõige hirmuäratavamatest piltidest on ta jumalanna marmorpea kõrvale asetanud paari punaseid kummikindaid, tänapäevases tähenduses «maagilise asja». Maapinnal asetsev roheline pall töötab täielikke vastandeid ühendava sümbolina; ilma selleta oleks pilt vaid vihje vaimsele lõhenemisele. Ilmselgelt ei ole see pilt ülikavalate kaalutluste tulemus, teda tuleb vaadata kui unenäöpilti.

Chirico oli Nietzsche ja Schopenhaueri filosoofia tugeva mõju all. Ta on kirjutanud: «Schopenhauer ja Nietzsche olid esimesed, kes hakkasid rääkima elu mõtte-tuse sügavast tähenduslikkusest ja näitama võimalusi selle mõttetuse muundamiseks kunstiks... Nende poolt avastatud koletu tühimik ongi mateeria ülimalt hingetu ja häirimatu ilu.»²² Kas Chirico enesel õnnestus vahe-tada «koletu tühimik» «häirimatu ilu» vastu, võib mui-dugi küsitav olla. Mõni tema pilt on eriti segadusseajav, paljud on kohutavad nagu luupainajad. Kuid oma pürgi-mustes leida tühimiku jaoks kunstilist väljendust tungis ta tänapäeva inimese eksistentsiaalse dilemma sügavaima olemuseni.

Nietzsche, kellele Chirico viitas kui autoriteedile, on sellele «koletule tühimikule» andnud nime oma ütlusega «Jumal on surnud». «Taevas on tühi. Jumal on surnud.» — nii ütleb Kandinsky oma käsitluses «Vaimlikkusest kuns-tis» ilma mingisuguse viiteta Nietzschele.²³ Sedalaadi väljendus võib kõlada ebaseeldivald. Kuid ta ei ole uus. Mõte «Jumala surmast» ja sellele vahetult järgnevast «metafüüsilisest tühimikust» põhjustas peamurdmist juba XIX sajandi poeetidele, eriti Prantsusmaal ja Saksamaal.

²² Chirico, «Memorie della mia Vita». «Dokumente...», lk 112.

²³ Kandinsky ütlus Jumala surma kohta pärineb tema teo-
sest «Über das Geistige in der Kunst», *op. cit.*

Alles pika arengu järel, XX sajandil, jõudis ta avaliku diskussiooni faasi ja leidis väljendumistee kunstis. Kaas-aegse kunsti ja kristluse lahkumine oli jõudnud lõpule.

Ka dr Jung jõudis arusaamisele, et see veider ja müstiline Jumala surma fenomen on meie ajastu hingeline paratamatus. 1939. aastal ta kirjutas: «Ma tean — ja siinkohal väljendan ma arvutu hulga teiste inimeste teadmist —, et käesolev aeg on Jumala kadumise ja surma aeg.»²⁴ Aastate jooksul oli ta jälginud kristliku Jumala kujutluse tuhmumist oma patsientide unenägudes — see tähendab, tänapäeva inimese ebateadvuses. Selle kujutluse kaotamine tähendab aga elule mõtet andva kõrgeima teguri kaotamist.

Siiski tuleb nentida, et ei Nietzsche väide Jumala surmast ega Chirico «metafüüsiline tühimik» ega Jungi tuletused ebateadvuslikest kujutlustest ütle meile midagi lõplikku Jumala olemasolu ja tegelikkuse või transtsendentaalse olemise või mitteolemise kohta. Need on inimlikud väited. Nagu Jung «Psühholoogias ja religioonis» näitab, toetuvad nad igal juhul ebateadvusliku hinge koostisosadele, mis on teadvusesse tunginud selliste märgatavate vormidena nagu kujutlused, unenäod, ideed või aimdused. Nende päritolu ja sellise muundumise (elavast surnud Jumalaks) põhjused peavad jääma teadmatusse, müstika piirimaile. Chirico ei jõudnud kunagi talle ebateadvuse poolt pakutud probleemi lahenduseni. Kõige selgemalt tuleb ta äpardumine ilmsiks tema poolt loodud inimfiguuri juures. Käesoleva usulise olukorra põhjustajana on inimene ise see, kelle suhtes tuleb üles näidata uudset, justkui ebaisikulist austust ja vastutustunnet. (Jung kirjeldab seda kui vastutust teadvuse ees.) Kuid Chirico teoses on inimeselt tema hing ära võetud; temast on saanud *manichino*, nukk ilma näota (ja seeläbi ka ilma teadvuseta).

²⁴ C. G. Jung, «Collected Works», kd XI, lk 88.

Tema «Suure metafüüsiku» eri versioonides troonib ilma näota kuju jäätmetest tehtud pjedestaalil. Kas teadlikult või ebateadlikult kujutab see tegelane iroonilisel moel inimest, kes otsib tõe metafüüsika kohta, olles samal ajal ka ülisma üksinduse ja mõttetuse sümboliks. Kuid võib-olla on *manichino* (kes esineb sageli ka paljude teiste tänapäeva kunstnike teostes) ettehoiatuseks nägudeta inimhulgast.

Neljakümneselt hülgas Chirico oma *pittura metafisica*; ta pöördus tagasi traditsioonilise laadi juurde, kuid tema tööd kaotasid oma sügavuse. See on teatavaks tõestuseks, et looval vaimul, kelle ebateadvus on olnud seotud tänapäevase olemise fundamentaalse dilemmaga, ei ole «tagasiteed sinna, kust sa tulid».

Chiricole sobivaks paariliseks võib pidada vene päritolu maalikunstnikku Marc Chagalli. Ka tema otsib oma töödes taga «müstilist ja üksildast poeesiat» ning «sellist asjade vaimset külge, mida vaid üksikud näha võivad». Kuid Chagalli rikkalik sümbolism toetub ida-juudi hasidismile ja soojale elutunnetusele. Tal ei tulnud tegelda ei küsimusega tühimikust ega Jumala surmaga. Ta kirjutab: «Meie demoraliseerunud maailmas võib muutuda kõik peale südame, inimese armastuse ja tema püüdluse tunda saada jumalikuks. Maalikunstil nagu kogu poeesial on oma osa jumalikkuses. Tänapäeval tunnetavad inimesed seda samuti nagu kogu aeg varemgi.»

Briti autor sir Herbert Read kirjutab kord Chagallist, et see pole kunagi ebateadvuse lävepakku täielikult ületanud, vaid «on ühe jalaga alati toetanud maapinnale, mis on teda toitnud». See on täpselt «õige» suhe ebateadvusesse. Nagu Read rõhutab, see ongi kõige tähtsam põhjus, miks «Chagall on jäänud kõige tugevama mõjuga kunstnikuks meie ajal.»²⁵

²⁵ Chagalli puudutavad märkused pärinevad Herbert Readi raamatust «A Concise History of Modern Painting», London, 1959, lk 128, 124, 126.

Koos Chagalli ja Chirico erinevustega kerkib üles ka üks küsimus, mis on oluline sümbolismi osa mõistmiseks tänapäeva kunstis: kuidas omandab teadvuse ja ebateadvuse suhe oma kuju tänapäeva kunstniku töös? Ehk teisiti öeldes: kus seisab inimene?

Ühe vastuse võib leida sürrealismiks nimetatud suunast, mille rajajaks peetakse prantsuse luuletajat André Bretoni. (Ka Chiricot võib iseloomustada kui sürrealisti.) Meditsiinitudengina tutvus Breton ka Freudi töödega. Nii hakkasid unenäod tema mõtetes tähtsat osa mängima. «Kas unenägusid ei saaks kasutada elu põhiprobleemide lahendamisel?» kirjutas ta. «Usun, et näiline vastuolu unenäo ja reaalsuse vahel laheneb omamoodi absoluutses reaalsuses — sürreaalsuses.»

Breton tabas asja olemust suurepäraselt. Vastandite — teadvuse ja ebateadvuse — lepitamine oli see, mida ta otsis. Kuid moodus, mille ta oma eesmärgi saavutamiseks valis, võis teda üksnes eksiteele viia. Ta hakkas katsetama Freudi vabade assotsiatsioonide meetodi ja automaatse kirjutamisega, mille puhul ebateadvusest esile kerkivad sõnad ja väljendid pannakse kirja, ilma et nad läbiks teadvuse kontrolli. Breton nimetas seda «igasuguse esteetilise ja moraalse tähelepanu alt välja jäänud mõtete diktaadiks».²⁶

Kuid see protsess tähendab vaid seda, et avatakse roheline tee ebateadvuslike mõtete tulvale ning jäetakse kõrvale teadvuse tähtis või isegi otsustav osa. Dr Jungi järgi on just teadvus väravaks ebateadvuse väärtuste juurde ja seetõttu on tal otsustav tähtsus. Vaid teadvus on piisavalt asjatundlik otsustama kujutluse tähenduse üle ja määrama nende tähendust inimese jaoks antud kohas ja hetkel, käesolevas kindlas tegelikkuses. Ainult koostöös teadvusega saab ebateadvus tõestada oma väärtusi, võib-olla isegi näidata teed, mis ületaks tühjuse

²⁶ André Bretoni ütlused võib leida teosest «Manifestes du Surrealisme 1924—42», Paris, 1946. «Dokumente...», lk 117, 118.

tekitatud melanhoolia. Kui kord juba tegevusse asunud ebateadvus omapead jätta, tuleb riskida võimalusega, et tema olemus muutub valitsevaks või siis hakkab ilmutama oma negatiivset, hävitavat külge.

Kui me seda silmas pidades vaatleme sürrealistlikke pilte (näiteks Salvador Dali «Põlevat kaelkirjakut»), siis võime küll tajuda kujutlusvõime küllust ja ebateadlike kujutluste üüratut jõulisust, kuid me mõistame ka õudu ja lõpu sümboolikat, mida paljud neist edasi annavad. Ebateadvus on puhas loodus ja nii nagu loodus, laseb ka tema oma andidel külluslikult voolata. Kuid omapead jäetuna ning ilma inimliku teadvuse vastukajata võib ta (jällegi just nagu loodus) oma annid hävitada ja need varem või hiljem tühjusesse saata.

Küsimus teadvuse osast tänapäeva maalikunstis kerkitab üles ka seoses **juhuse** kasutamisega maali loomise vahendina. Oma teoses «Teisel pool maali» kirjutab Max Ernst nii: «Lõikuslaual asetseva õmblusmasina ja vihmavarju ühendamine on tuttav, nüüd juba klassikasse kuuluv näide (ta viitab luuletaja Lautréamont'ile) sürrealistide poolt avastatud nähtuse kohta, kus kaks (või enam) teineteisele ilmselt võõrast eset neile mõlemale võõral pinnal on kõige tõenäolisemaks luule vallapäästjaks.»²⁷

Ilmselt on võhikul seda niisama raske mõista nagu Bretoni väidet, et «inimene, kes ei suuda ette kujutada tomatil galopeerivat hobust, on idiot». (Siinkohal võime meenutada marmorpea ja kummikinnaste vahelist «juhulikku» ühendust Chirico pildil.) Muidugi on paljud neist kokkuseadeist mõeldud nalja või mõttetuseks. Kuid paljude tänapäeva kunstnike puhul on olnud tegemist millegi naljast sootuks erinevaga.

Tähtsat osa etendab juhuse prantsuse skulptori Jean (või Hans) Arpi töödes. Tema puulõiked, millel on juhulikult segipaisatud lehed ja muud kujundid, olid veel

²⁷ Selle tsitaadi Max Ernsti teosest «Beyond Painting», New York, 1948, võib leida kogumikust «Dokumente...», lk 119.

üheks väljenduseks millegi sellise otsimisest, mida ta nimetas «nähtava maailma varjus tukkuvaks salajaseks, esmaseks tähenduseks». Nimeks andis ta neile «Vastavalt juhuse seadustele seatud lehed» ja «Vastavalt juhuse seadustele seatud ruudud». Nendele kunstitöödele annab sügavuse juhuse; ta osutab ettemääratuse tundmatule, kuid aktiivsele põhialusele, mis esemeis tuleb ilmsiks nende «salajase hingena».²⁸

Peapõhjuseks, mis sundis sürrealiste oma nägemuslike maalide lähtepunktina kasutama puusüü mustrit, pilvemoodustisi jne, oli eelkõige püüd «muuta juhuse otsustavaks» (kasutades Paul Klee sõnu). Max Ernst näiteks pöördus tagasi Leonardo da Vinci juurde, kes kirjutab essee Botticelli ühe märkuse kohta. Botticelli ütles nimelt, et kui sa viskad värvist läbi imbunud käsna vastu seinu, siis näed sa tekkinud pitsmetes päid, loomi, maastikke ja tervet hulka teisi konfiguratsioone.

Ernst on kirjeldanud teda 1925. aastal jälitanud nägemust. See hakkas teda ahistama, kui ta silmitses tuhandete kriimustustega kaetud kahheloõrandat. «Et tuua esile oma meditatsiooni- ja hallutsinatoorse võimete alust, tegin ma neist kahheloõrandidest sarja joonistusi, hõõrudes neile suvaliselt asetatud paberilehti grafiidiga. Tulemust silmitsedes jahmusin ma, märgates selle üksteisega vastanduvate ja kattuvate piltide hallutsinatoorse sarja äkki täpsustunud mõtet. Esimestest sellistest 'frotaazidest' tegin ma valiku ja andsin sellele nimeks *Histoire Naturelle*.»²⁹

On oluline märkida, et mõne hõõrdpildi kohale või taha paigutas Ernst sõõri või ringi, mis annab pildile erilise õhustiku ja sügavuse. Psühholoog tunneb siin ära ebateadvusliku tungi vastandada kujutluse loomusliku keele ootamatutele ohtudele ennast piirava hingelise

²⁸ Hans Arpi puudutav jutt tugineb Carola Giedion-Welckeri raamatule «Hans Arp», 1957, lk xvi.

²⁹ *Histoire Naturelle*'i puudutav Ernsti jutt on ära toodud kogumikus «Dokumente...», lk 121.

terviku sümbolit, pannes nõnda aluse tasakaalule. Ring või sõõr allutab pildi enesele. Hingeline terviklikkus valitseb looduse üle, olles ise tähendusrikas ja pakkudes tähenduslikkust.

Max Ernsti katsetes tabada asjades peituvat salajast mustrit võime märgata sugulust XIX sajandi romantiikutega. Nemad rääkisid looduse «käekirjast», mida võib märgata kõikjal — linnutiibades, munakoortes, pilvedes, lumes, jääs ning mujal «juhuse poolt ühendatus» samuti nagu ka unenägudes ja nägemusis. Kõike vaatlesid nad kui ühe ja sama «loodusliku pildikeele» väljendusi. Nii-siis oli tegemist ehtromantilise žestiga, kui Ernst nimetas oma katsetuste tulemuse «Looduslooks». Ja et ebateadvus (mis oli pildid esemete juhuslikest konfiguratsioonidest esile mananud) on loodus, siis oli tal õigus.

Mõtisklema tulebki psühholoogil hakata Ernsti «Loodusloo» või Arpi juhuseloodud seadete juures. Ta seisab küsimuse ees, milline tähendus on juhuse poolt korraldatul — kunas ja kus ta ka avalduks — inimesele, kes temaga kokku puutub. Selle küsimuse juures tuleb vaatluse alla võtta ka inimene ja teadvus ning koos nendega ka tähenduslikkuse võimalus.

Juhuse poolt loodud pilt võib olla ilus või inetu, harmooniline või dissonantne, sisult rikas või vaene, hästi või halvasti teostatud. Need asjaolud määravad ära tema kunstilise väärtuse, kuid nad ei või rahuldada psühholoogi (kunstnik seevastu saab suurima rahulduse väliskuju vaatlemisest). Psühholoog otsib enamat ja püüab mõista juhuse poolt loodu «salajast koodi» — kuivõrd inimene seda üldse lahti mõtestada suudab. Arpi poolt juhuslikult segiläbi paisatud esemete arv ja kuju tekitaavad sama palju küsimusi kui iga üksik detail Ernsti fantastilistel hõõrdpildidel. Psühholoogi jaoks on nad sümbolid, seepärast ei tule neid mitte üksnes tunnetada, mingi teatud piirini on nad ka tõlgendatavad.

Inimese näiv või tegelik taandumine paljudest tänapäevastest kunstitöödest, refleksiooni puudumine ja eba-

teadvuslikkuse võimutsemine teadvuse üle pakuvad kriitikuile ohtralt rünnakuvõimalusi. Nad kõnelevad patoloogilisest kunstist või siis võrdlevad teda vaimuhaigete loodud piltidega, sest teadvuse ja ego-isiksuse allutamine või «uputamine» hinge ebateadvuslikest osadest pärineva olemuse poolt on iseloomulik ka psühhoosidele.

On tõsi, et tänapäeval ei olegi selline võrdlus nii ebameeldiv kui kõigest inimpõlv tagasi. Kui Jung oma essees Picasso kohta (1932) esimest korda sellisele seosele osutas, siis vallandas see pahameeletorni. Nüüd räägitakse Zürichi hästituntud maalgalerii kataloogis kuulsa kunstniku «peaaegu skisofreenilistest kinnismõtetest», ja saksa kirjanik Rudolf Kassner iseloomustab Georg Traklit kui üht suurimat saksa luuletajat ning jätkab nii: «Temas oli midagi skisofreenilist. Seda võib näha tema töödest — ka neis on annus skisofreeniat. Tõesti, Trakl on suur luuletaja.»³⁰

Tänaseks on taibatud, et skisofreeniaseisund ja kunstiline nägemus ei välista teineteist. Minu meelest on suhtumise muutumisele kaasa aidanud kuulsad katsed meskaliini jms narkootikumidega. Need ained tekitavad seisundi, millega kaasnevad värvi- ja kujundinägemused samuti nagu skisofreenia puhul. Enam kui üks tänapäeva kunstnik on narkootikumidest inspiratsiooni ammutanud.

TAGANEMINE TEGELIKKUSEST

Franz Marc on kunagi öelnud: «Saabuv kunst annab meie teaduslikele veendumustele vormilise väljenduse». See oli tõeliselt prohvetlik ütlemine. Me oleme vaadelnud mõju, mida avaldas kunstnikele Freudi psühhoanalüüs ja ebateadvuse avastamine (või taasavastamine) päris XX sajandi alul. Teiseks tähtsaks asjaoluks on seos

³⁰ Kassneri väited Georg Trakli kohta pärinevad teosest «Almanach de la Librairie Flinker», Paris, 1961.

kaasaegse kunsti ja aatomifüüsika alaste uuringute tulemuste vahel.

Lihtsalt, teaduslikke väljendeid kasutamata, võib öelda, et aatomifüüsika on aine põhiosakestelt võtnud nende absoluutse kindlakujulisuse. See on materia müstiliseks muutnud. Paradoksaalsel moel on mass ja energia, laine ja aineosake osutunud teineteiseks muunduvateks. Põhjuse ja tagajärje seadused on muutunud ainult teatud piirini kehtivaks. See ei tähenda sugugi, et selline suhtelisus, ebajärjepidevus ning paradoksaalsus kehtiksid vaid meie maailma äärmuste juures — ainult eriti väikese (aatom) ja eriti suure juures (kosmos). Nad on põhjustanud pöördelisi muudatusi ka arusaamas tegelikkusest, sest meie «loomuliku», klassikalise füüsika seaduste poolt valitsetud maailma taga on avanenud uus, hoopis teistsugune ja irratsionaalne tegelikkus.

Vastavad suhtelisused ja paradoksid avastati ka hinge valdkonnas. Ka siin on teadvusemaailma piiride taga avanenud teine maailm, mida valitsevad uued, seniajani tundmatud seadused, mis on kummalises suguluses aatomifüüsika seadustega. Aatomifüüsika ja kollektiivse ebateadvuse psühholoogia sarnasus oli tihti teemaks vestlustes Jungi ning Nobeli füüsikapreemia laureaadi Wolfgang Pauli vahel. Aegruumi pidevust füüsikas ja kollektiivset ebateadvust võib vaadelda kui näilikkuse taga peituva ühe ja sama tegelikkuse välist ja seesmist külge.

Sellele füüsika ja hinge maailmade taga olevale maailmale on iseloomulik, et tema seadused ja protsessid ning olemus pole meie jaoks kujuteldavad. Kaasaegse kunsti mõistmiseks on see olulise tähtsusega asi. Sest teatud mõttes on ka tänapäeva kunsti peamiseks teemaks kujuteldamatu. Nii on suur osa kaasaegsest kunstist muutunud «abstraktseks». Meie sajandi väljapaistvad kunstnikud on püüdnud anda nähtavat kuju «asjadetagusele elule», ja nõnda on nende taiesed teadvusetaguse maailma sümbolistlikuks väljenduseks (muidugi ka unenäguetaguse maailma, sest vaid harva pole unenäod

piltlikud). Nii osutavad nad sellele «ühele» tegelikkusele, «ühele» elule, mis tundub olevat füüsiliste ja hingeliste ilmingute ühiseks tagaplaaniks.

Vaid vähesed kunstnikud on märganud seost oma väljendusviisi ning füüsika ja psühholoogia vahel. Kandinsky on üks neist meistritest, kes avaldas oma sügavaid tundeid, mida põhjustasid kaasaegse füüsika uurimistulemused. «Minu meelet oli aatomi kollaps nagu kogu maailma kokkuvarisemine — äkitselt langesid kõige kindlamad müürid. Kõik osutus ebakindlaks, muutlikuks ja nõrgaks. Ma ei oleks olnud eriti üllatunud, kui kivi oleks mu silmade all õhku haihtunud. Teadus näis olevat hävinud.» Illusioonide purunemise tagajärjeks oli kunstniku eemaldumine «looduse vallast», «esemeid täis esiplaanist». «Näis,» lisas Kandinsky, «nagu oleksin ma näinud kunsti järjekindlat püüdu ennast loodusest vabastada».³¹

Ka teiste kunstnike juures toimus lahkulöömine asjademaailmast enam-vähem samal ajal. Franz Marc kirjutab: «Kas me ei ole siis aastatuhandete pikkusest kogemusest õppinud, et mida enam me asjadele nende välimuse visuaalset peegelpilti peale surume, seda sagedamini lakkavad nad kõnelemast. Väline kuju on muutumatult ühetaoline...» Marci jaoks oli kunsti eesmärgiks «tuua ebamaise elu asupaik esile kõige muu tagant, purustada elu peegel nõnda, et me võiksime olevale otse näkku vaadata».³² Paul Klee kirjutab nii: «Kunstnik ei omista välimuse loomuomastele vormidele nii ühest tähendust, nagu seda teevad realistid, kes on tema kriitikuiks. Ta ei tunne ennast tegelikkusega nii tihedalt seotud olevat,

³¹ Kandinsky sellekohased ütlused pärinevad teostest «Rückblicke» (tsitaat on võetud Max Billi sissejuhatuses Kandinsky teosele «Über das Geistige...», *op. cit.*); «Selbstdarstellung», Berlin, 1913 («Dokumente...», lk 86); Haftmann, «Malerei im 20. Jahrhundert».

³² Franz Marci ütlused on kirja pandud teoses «Briefe, Aufzeichnungen und Aphorismen», *op. cit.*; «Dokumente...», lk 79jj; ja raamatus Haftmann, l. c., lk 478.

sest ta ei saa looduse välistes avaldustes näha loovate protsesside sisimat olemust. Kujundavate jõududega on ta tihedamalt seotud kui väliste avaldumistega.»³³ Piet Mondrian süüdistas kubismi, et see pole abstraktsiooni järginud kuni selle loogilise lõpuni, «eheda tegelikkuse väljendamiseni». Seda võib saavutada üksnes «puhta vormi loomisega», mida ei ole mõjutanud tunded ega mõtted. «Muutuvate looduslike vormide taga on ehe muutumatu tegelikkus.»³⁴

Suur hulk kunstnikke üritas tagaplaanil oleva «tegelikkuse» ehk «materია hinge» juurde jõuda välist kuju vältides, esemete moonutamise teel, fantaasia, sürrealismi, unenäopiltide, juhuse kasutamise abil jne. «Abstraktsed» kunstnikud pöörasid esemetele siiski selja. Nende maalidel polnud äratuntavaid kindlaid objekte, Mondriani sõnul olid nad lihtsalt «puhtaimad vormid».

Kuid tuleb märkida, et need kunstnikud tegelesid millegi hoopis tähtsamaga kui vormi probleem või «konkreetsed» ja «abstraktsed», kujundilise ja mittekujundilise eristamine. Nende eesmärgiks oli leida elu ja esemete kese, nende muutumatu tagapõhi ja püsivuse seesmine alus. Kunst oli muutunud müstikaks.

Vaim, kes müstilise kunsti endale allutas, oli maa vaim, keda keskaegsed alkeemikud nimetasid Mercuriuseks. Ta oli sellise vaimu sümbol, keda need kunstnikud aimasid peituvat looduse ja asjade taga, «looduse väliste avalduste taga», ja keda nad sealt ka otsisid. Kristlusele oli nende müstitsism võõras, sest niisugune «merkuriaalne» vaim on võõras «taevasele» vaimule. Muidugi oli tegemist kristluse salapärase vastasega, kes endale kunsti teed murdis. Siit hakkame märkama tõelist ajaloolist ja sümbolistlikku tähendust, mis on omane «tänapäeva kunstile.» Nii nagu keskaegseid suletud liikumisi, tuleb ka

³³ Klee väide pärineb tema 1924. a loengust «Über die moderne Kunst». «Dokumente...», lk 84.

³⁴ Mondrian, «Neue Gestaltung», München, 1925; «Dokumente...», lk 100.

seda tõlgendada kui maa vaimu müstitsismi ning seeläbi kui kristlust tasakaalustavat meie aja väljendust.

Keegi kunstnikest pole kunsti müstilist tausta selgemalt tunnetanud või sellest suurema läbielamisega kirjutanud kui Kandinsky. Tema arvates ei peitunud kõigi aegade väljapaistvate kunstitööde tähtsus mitte «pealispinnal, välimuses, vaid kõigi põhjuste põhjuses — kunsti müstilises olemuses». Seepärast ta ütleb: «Kunstniku vaade peab alati olema suunatud tema sisemisele elule, ta peab alati valvsalt oma seesmiste vajaduste hääli kuulatama. See on ainus võimalus väljendada seda, mida müstilised visioonid sisendavad.»

Kandinsky nimetas oma pilte kosmose vaimlikuks väljenduseks, sfääride muusikaks, värvide ja vormide kooskõlaks. «Vormil, isegi kui ta on puhtalt abstraktne ja geomeetiline, on teatud sisemine kõla; see on vaimlik olend ja tema toime langeb ta vormiga täielikult ühte.» «Ringjoonel oleva kolmnurga tipu loodud mulje on oma mõjult tegelikult sama võimas nagu Aadama sõrme puudutav Jumala sõrm Michelangelol.»³⁵

1914. aastal kirjutas Franz Marc oma «Aforismides»: «Materia on asi, mida inimene suudab kõige paremini taluda: ta keeldub seda tunnustamast. Maaile üle juurdlemine on asendunud maailmast läbi vaatamisega. Pole olemas ühtegi müstikut, kes enesesse süüvimise ülevaimatel hetkedel oleks saavutanud nüüdisaegse mõtlemise täieliku abstraktsuse või kaenud enesesse sügavamalt.»³⁶

Paul Klee, keda võib pidada luuletajaks tänapäeva kunstnike seas, ütleb: «Kunstniku missiooniks on tungida nii lähedale kui võimalik salajasele aluspinnale, kus

³⁵ Kandinsky ütlused on leitud teostest «Über das Geistige...», *op. cit.*, lk 83; «Über die Formfrage», München 1912 («Dokumente...», lk 88); «Aufsätze», 1923—43 («Dokumente...», lk 91).

³⁶ Georg Schmidt, «Vom Sinn der Parallele in Kunst und Naturform», Basle, 1960.

arenemise tõukejõuks on algseadus. Milline kunstnik ei sooviks keskenduda kõigi aegruumi liikumiste kesksele organile (olgu see siis loomise aju või süda), millest ammutavad oma elu kõik toimumised? Looduse üsале, loomise algpõhjusele, kus peitub salavõti kõige juurde? Meie pekslev süda juhib meid allapoole, sügavale algpõhjuse juurde.» Sellesse, millega sellel teekonnal kokku puututakse, «tuleb kõige tõsisemalt suhtuda siis, kui ta oma nähtaval kujul on täiuslikult ühte sulatatud kindlate kunstiliste võtetega», sest, nagu Klee lisab, ei ole põhiküsimuseks vaid nähtu reprodutseerimine — «salamisi märgatu on nähtavaks muudetud». Klee töö pärinebki sellest algsest pinnasest. «Minu käsi on täielikult kaugemate sfääride tööriistaks. Ja ka minu mõistus ei ole peatoimijaks minu töödes; selleks on miski muu...» Looduse vaim ja ebateadvuse vaim muutuvad tema töödes eristamatuks. Nad tõmbasid teda ja ka meid, pealtvaatajaid, oma maagilisse ringi.

Klee tööd on kõige komplekssemaks väljenduseks — kord poetiliseks, kord demonlikuks — allilma vaimust. Huumor ning ääretult omapärased ideed loovad silla hämarast allilmast inimeste maailma; piirjoone tema fantaasiate ja kõige maise vahele loob hoolikas looduse seaduste jälgimine ning armastus kõige elava vastu. «Kunstniku jaoks,» kirjutas ta, «on kahekõne loodusega *conditio sine qua non* tema tööle.»³⁷

Ebateadvuse varjatud vaimu eripärast väljendust võib täheldada ühe noorte «abstraktsete» maalikunstnike tähtsaima esindaja, 44-aastaselt autoõnnetusel surma saanud ameeriklase Jackson Pollocki juures. Nüüdisaja noorematele kunstnikele on tema tööd avaldanud suurt mõju. Oma kirjutises «Minu maalimine» on ta tunnistanud, et ta maalib teatud transiseisundis: «Kui ma maalin, siis ei ole ma teadlik sellest, mida ma teen. Alles

³⁷ Klee väited on võetud teostest «Über die Moderne Kunst», *op cit.* («Dokumente...», lk 84); «Tagebücher», Berlin, 1953 («Dokumente...», lk 86).

teatud «tutvumise» ajajärgu järel ma näen, mille kallal olen tegevuses olnud. Mul ei ole mingisugust hirmu muudatuste tegemise, palenduse purustamise ees, sest igal maalil on tema oma elu. Ma püüan lasta sellel esile tulla. Vaid siis, kui ma kaotan kontakti pildiga, on tulemuseks soperdis. Aga muidu on seal ehe harmoonia, *an easy give and take*, ning maal õnnestub hästi.»³⁸

Pollocki peaaegu et ebateadvuslikult maalitud pildid on laetud tohutu emotsionaalse tulisusega. Oma struktuurituses on nad peaaegu täiesti kaootilised, moodustades värvidest, joontest, pindadest ja punktidest hõõguvaid laavavoogusid. Nad sarnanevad sellega, mille kohta alkeemikud ütlesid *massa confusa, prima materia* või kaos — kõik need tähistavad alkeemiliste protsesside väärtuslikku lähteainet, alguspunkti kõige olemasoleva põhiolemuse otsimiseks. Pollocki pildid kujutavad seda eimiskit, milles on kõik — see tähendab, ebateadvust ennast. Nad tunduvad elavat ajas enne teadvuse ja olemise avaldumist või olevat maastikud ajast, mil teadvus ja olemine on juba möödas.

Meie sajandi keskpaigaks oli ilma mingite kindlate vormi- ja värviseadusteta täiesti abstraktne pilt muutunud kõige levinumaks väljundiks maalikunstis. Mida põhjalikumalt «tegelikkus» laiuli lõhutakse, seda enam kaotab pilt oma sümbolistlikust sisust. Selle põhjus peitub sümboli ja tema funktsioonide olemuses. Sümbol on tuttavast maailmast pärinev asi, mis viitab millelegi tundmatule; see on, kui miski meile teadaolev väljendab väljendamatu elu ja mõtet. Kuid puhtalt abstraktsetel pildidel on tuttav maailm täiesti kadunud. Alles pole jäänud midagi, mis võiks olla sillaks tundmatu juurde.

Teisest küljest paljastavad need pildid ka ootamatu tagapõhja, varjatud tähenduse. Sageli osutuvad nad olevat looduse enam või vähem täpseks kujutiseks, ilmuta-

³⁸ Jackson Pollock. «My Painting, Possibilities», New York, 1947. Viide Herbert Readilt, *op. cit.*, lk 267.

des üllatavat sarnasust looduse orgaaniliste ja anorgaaniliste osade molekulaarse struktuuriga. See on nõutuks tegev tõsiasi. Puhtast abstraktsioonist on saanud konkreetse reaalsuse kujutis. Kuid Jung võib anda meile võtme selle mõistmiseks: «Hinge sügavamad kihistused,» on ta öelnud, «kaotavad järjest kaugemale hämarusse taandudes oma individuaalse eripära. Jõudes lähemale nii-öelda «sügaval all» olevatele autonoomsetele funktsionaalsetele süsteemidele, muutuvad nad üha enam kollektiivseks, kuni lõpuks universaliseeruvad ja sumbuvad keha materiaalsuses, s. t keemilistes ainetes. Kehas olev süsinik on lihtsalt süsinik. Järelikult on «all» olev hing lihtsalt «maailm».»³⁹

Abstraktsete maalide ja mikrofotode võrdlus näitab, et äärmine abstraktsus kujutavas kunstis on salajasel ja üllataval moel muutunud «naturalistlikuks», tema aineseks on materia koostisosad. «Suur abstraktsioon» ja «suur realism», mis selle sajandi alul teineteisest lahku läksid, on jälle kokku saanud. Me mäletame Kandinsky sõnu, et «vastaspoolused juhivad kahele rajale, mis mõlemad viivad lõpuks samale eesmärgile». See eesmärk, ühinemiskoht, on tänapäeva abstraktsetes maalides saavutatud. Kuid ta on saavutatud täiesti ebateadvuslikult. Kunstniku kavatsustel ei ole selles protsessis mingit osa.

See punkt viitab kõige tähtsamale tõsiasi jale tänapäeva maalikunstis: kunstnik ei ole oma loomingus nii vaba, kui ta ehk arvab. Kui tema töö on teostatud mingil määral ebateadvuslikult, siis on ta olnud loodusseaduste kontrolli all, mis oma sügavaimal tasandil on hinge seadustega vastavuses.

Nüüdisaja kunsti väljapaistvad teerajajad andsid selgeima väljenduse sügavikele, kust oli kerkinud neile pitseri vajutanud vaim, löid selgeima pildi selle vaimu sihtidest. See on tähtis, sest hilisemad kunstnikud, kes sellest võib-olla aru ei saanud, samade sügavusteni alati

³⁹ C. G. Jung, «Collected Works», kd IX, lk 173.

ei jõudnud. Siiski ei saanud ei Kandinsky, Klee ega ükski teine tänapäeva maalikunsti varasematest meistritest teadlikuks psühholoogilisest ohust, mis ähvardas neid müstilisel laskumisel allilma vaimude ja looduse algpõhjuste juurde. Seda hädaohtu tulebki nüüd vaadelda.

Lähtekohaks võime võtta abstraktse kunsti teise aspekti. Saksa kirjanik Wilhelm Worringer tõlgendas abstraktset kunsti kui metafüüsilise ärevuse ja rahutus-tunde väljendumist, mis tema meelest avaldus eriti põhjarahvaste juures. Tema seletuse järgi kannatavad nad tegelikkuse all. Lõunapoolsete rahvaste looduslikkus pole neile omane ning nad püüdleval ülireaalse ja üli-meelise maailma poole, mida nad väljendavad kujutluslikus või abstraktsees kunstis.

Kuid nagu sir Herbert Read oma «Tänapäeva kunsti kokkuvõtlikus ajaloos» märgib, ei ole metafüüsiline ärevus enam ainult saksa ja põhjamaade oma; nüüd iseloomustab ta kogu tänapäevast maailma. Read viitab Kleele, kes 1915. aastal kirjutas oma päevikus: «Mida enam õudust see maailm tekitab (ja õudne ta meie päevil on), seda abstraktsemaks muutub kunst; rahu elav maailm toodab seevastu realistlikku kunsti.»⁴⁰ Franz Marci jaoks pakkus abstraktsioon taandumisvõimalust maailma kurjusest ja inetustest. «Oma elu päris alguses ma tundsin, et inimene on inetu. Loomad tundusid olevat kaunimad ja puhtamad, siiski leidsin ma ka nende juures nõnda palju jälki ja vastikust tekitavat, et minu maalimislaad muutus üha enam ja enam skemaatiliseks ning abstraktseks.»⁴¹

Üsna palju õpetlikku on vestluses, mis toimus 1958. aastal itaalia kunstniku Marino Marini ja kirjanik Edouard Roditi vahel. Põhiliseks teemaks, mida Marini aastate jooksul mitmes variatsioonis käsitles, on hobuse seljas istuv alasti noorukikuju. Esimestes versioonides,

⁴⁰ Herbert Read, «Concise History...», *op. cit.*, lk 180.

⁴¹ «Briefe, Aufzeichnungen...»; «Dokumente...», lk 79.

mis ta vestluses iseloomustas kui «lootuse ja tänulikkuse sümbolit» (pärast Teise maailmasõja lõppu), istub välja sirutatud kätega ratsanik hobuse seljas, keha pisut taha poole kaldu. Aastate jooksul muutus ainekäsitus enam «abstraktseks». Ratsaniku enam-vähem klassikaline kuju hajus järk-järgult. Rääkides tundest, mis oli põhjustanud selle muutuse, ütles Marini: «Kui te vaatate minu 12 viimase aasta ratsakujusid ajalises järjekorras, siis te märkate, et looma paanika suureneb pidevalt, kuid ta on hirmust kangestunud ning pigem seisab halvatuna, kui ajab end tagajalgadele püsti või põgeneb. See kõik on sellepärast, et ma usun meid lähenevat maailma lõpule. Iga kujuga olen ma püüdnud väljendada oma süvenevat hirmu ja meeleheidet. Sel moel katsun ma sümboliseerida viimast staadiumi hääbuvast müüdist, isiksuse, võiduka kangelase, humanistide voorusliku inimese müüdist.»

Muinasjuttudes ja müütides on «võidukas kangelane» teadvuse sümboliks. Tema lüüasaamine, nagu Marini ise on öelnud, tähendab isiksuse surma, nähtust, mis sotsiaalses kontekstis avaldub indiviidi ärakadumisena massi sekka, ning kunstis inimliku koostisosa kõrvalejätmisses.

Kui Roditi küsis, kas Marini stiil hülgas «abstraktseks» muutumise teel klassikalise põhireeglistiku, siis vastas Marini: «Niipea, kui kunstil tuleb väljendada hirmu, tuleb tal klassikalistest ideaalidest iseenesest kõrvale kalduda.» Ainestikku oma töödele leidis ta Pompejisi väljakaevatud inimkehadest. Roditi nimetas Marini kunsti «Hiroshima stiiliks», sest ta manab esile nägemusi maailma lõpust. Marini tunnistas seda. Tema enda sõnade järgi oli tal tunne, nagu oleks ta maisest paradiisist välja aetud. «Kuni viimase ajani püüdesid skulptorid üksnes meeleliste ja jõuliste vormide poole. Kuid viimased 15 aastat eelistab skulptuur lagunemises olevaid vorme.»⁴²

⁴² Märksa pikemal kujul on vestlus Mariniga ära toodud Roditi teoses «Dialoge über Kunst». Insel Verlag, 1960.

Marini ja Roditi vaheline vestlus selgitab «aistingulise» kunsti muundumist abstraktsionismiks, mis peaks küll kõigile selge olema, kes kunagi avatud silmadega moodsa kunsti näitusel on käinud. Kui tahes kõrgelt ta nende teoste vormilisi omadusi ka hindab ja imetleb, jääb tal vaevalt märkamata see hirm, meeleheide, agressiivsus ja naeruvääristamine, mis paljudest töödest karjena kostab. «Metafüüsiline ärevus», mida väljendab nendes piltides ja skulptuurides olev ahastus, tuleneb võib-olla lootusetusetundest hukkaläinud maailma pärast, nagu Marini puhul oligi. Teiste juhtudel võib rõhk olla asetatud usulistele teguritele, tundele, et Jumal on surnud. Nende kahe vahel on olemas lähedane side.

Sellise ahastuse juured peituvad teadvuse lüüasaa-mises (või pigem küll taganemises). Müstiliste läbielamiste voos hajus või heideti kõrvale kõik, mis kord oli sidunud inimest ilmaruumiga, maaga, aja ning ruumiga, mateeriaga ja loomuliku elamisviisiga. Kuid senikaua kui ebateadvust tasakaalustab teadvuslik kogemus, hakkab ta leppimatult avaldama oma vastandlikku või negatiivset külge. Taevakehade harmoonia rajanud loova heli jõulisus või algse põhjuse imeväärised müsteeriumid on alla vandunud hävingule ja meeleheitele. Enam kui ühel juhul on kunstnikust saanud ebateadvuse passiivne ohver.

Ka füüsikas on tagapõhja-maailm paljastanud oma paradoksaalse olemuse; looduse varjatuimate osakeste seadused, tema põhiüksuse — aatomi — alles hiljuti avastatud struktuur ja sisesuhted on muutunud teaduslikuks põhialuseks enneolematutele purustusrelvadele ja avanud tee hävingule. Lõplikud teadmised ja maailma hävitamine on looduse algpõhjuse avastamise kaks külge.

Jung, kes oli ebateadvuse ohtlikult kahetise olemusega sama hästi kursis nagu inimteadvuse tähtsusega, võis inimkonnale pakkuda vaid ühte relva katastroofi vastu — see on nõudmine individuaalse teadvuse järele, mis näib küll lihtne, ent on ometi vaearikas. Teadvuse hädavaja-

likkus ei seisne üksnes ebateadvuse tasakaalustamises, ta ei ole ka pelgalt elu mõtestamise võimaluse andjaks. Tal on veel tähelepanuväärne praktiline funktsioon. Pahesid, mille tunnistajaks me oleme välismaailma, naabrite ja ligimeste juures, on võimalik enesele teadvustada samuti nagu meie oma hinge pahelist sisu, ning niisugune sissevaade oleks esimeseks sammuks radikaalsete muudatuste suunas suhetes naabritega.

Kõik tuntud pahed — kadedus, himurus, valelikkus, iharus — on ebateadvuse negatiivseks, «hämaraks» küljeks, mis võib enesest kahel moel märku anda. Positiivses tähenduses ilmneb ta «looduse vaimuna», mis inimesi, esemeid ja maailma loovalt hingestab. See ongi see «allilma vaim», millest käesolevas peatükis nii palju juttu on olnud. Negatiivses tähenduses annab ebateadvus (seesama vaim) enesest teada kui kurjuse vaim, hävitamistung.

Nagu juba märgitud, kehasas alkeemikute jaoks seda vaimu Mercurius, keda nad täiesti põhjendatult *Mercurius duplex*'iks (kahenäoline, kahetine Mercurius) kutsusid. Kristlikus terminoloogias on tema nimeks saatan. Kuid nii kummaline, kui see ka tundub, on saatanalgi kahetine loomus. Positiivses tähenduses ilmneb ta Luciferina, mis sõna-sõnalt tähendab tuletoojat.

Nende keerukate ja paradoksaalsete ideede valguses vaadelduna on ka tänapäeva kunstil (milles me oleme näinud allilma vaimu sümboliseerijat) kahetine ilme. Positiivses tähenduses on ta salapäraselt sügava looduse müstitsismi väljenduseks; negatiivsest küljest on ta vaid kurjuse või hävitamisvaimu väljendajaks. Need kaks külge kuuluvad teineteise juurde, sest paradoksaalsus on üheks põhiliseks teadvuse ja tema sisu omaduseks.

Vältimaks igasuguseid väärarusaamisi, tuleb veel kord rõhutada, et neil arutlustel ei ole mingit pistmist kunstiliste ja esteetiliste hinnangutega, nad on seotud vaid arutlusega tänapäeva kunstist kui meie aja sümbolist.

VASTANDITE LIIT

Asja juures on veel üks märkimisväärne külg. Aja vaim on pidevas liikumises. Ta on nagu jõgi, mis voolab edasi nähtamatult, kuid kindlalt. Ning tänu meie sajandi elutempole on isegi 10 aastat pikk aeg.

Alates meie sajandi keskpaigast on maalikunstis hakanud toimuma muudatused. See ei olnud midagi revolutsioonilist, ei midagi selletaolist, mis toimus 1910. aasta paiku ja tähendas kunsti põhiliste alustugede rekonstrueerimist. Oli vaid rühm kunstnikke, kes sõnastasid oma eesmärgid ennenägematul viisil. Sellised muutused toimuvad abstraktse kunsti piirimail.

Konkreetse reaalsuse kujutamine, mis tuleneb inimese algsest vajadusest püüda mööduvat hetke lennult, on selliste meeste fotodel nagu Henri Cartier-Bresson (Prantsusmaa), Werner Bischof (Šveits) jt muutunud tõeliselt konkreetseks meeleliseks kunstiks. Seeläbi saab meile mõistetavaks, miks kunstnikud jätkasid oma sissepoole pööratud ja kujutuslikul viisil. Siiski ei pakkunud abstraktne kunst sellisena, nagu teda paljude aastate jooksul oli viljeldud, paljudele noortele kunstnikele mingit erakordset elamust, ei ahvatlenud neid kaasa lööma. Lausa oma nina alt, kahe silma vahele jäänud loodusest ja inimesest leidsid nad selle uue, mida otsisid. Nad ei olnud ega ole praegugi ametis looduse kujutamisega oma pildidel, vaid omaenese emotsionaalse loodustunnetuse väljendamisega.

Prantsuse maalikunstnik Alfred Manessier sõnastas oma kunsti eesmärgid järgmiselt: «Kaotatud tegelikkuse võimsus on see, mis meil taas endale allutada tuleb. Meil tuleb enese jaoks luua uus süda, uus vaim, uus hing, mis vastaksid inimlikule mõõdupuule. Tõeline tegelikkus ei peitu maalikunstniku jaoks ei abstraktsioonis ega realismis, vaid oma inimliku võimsuse taassaavutamises. Mulle näib, et praegune mittefiguratiivne kunst pakub kunstnikule ühte võimalust jõuda lähemale tema enese

sees olevale tegelikkusele ja taibata oma olemusliku mina või kogu oma olemise teadvuslikkust. See tuleb ainult oma positsiooni taassaavutamise kaudu. Ma usun, et aja jooksul on kunstnik suuteline pöörduma tagasi enese juurde, saavutama taas oma võimsuse, ning seeläbi tugevdama seda nii, et ta võiks küündida koguni välise maailma reaalsuseni.»⁴³

Jean Bazaine kõneleb samalaadsetest asjadest: «Tänapäeva kunstnikul on suur kiusatus maalida oma tunnete ehedaid rütme, oma südame salajasimaid tukseid, selle asemel et kujutada neid palju kindlapiirilisel moel. Siiski viib see vaid kuiva matemaatika või mingi abstraktse ekspressionismi juurde, mis lõpeb ühetaolisuses ja vormi progresseerivas vaesumises... Kuid vormiks, mis on võimeline ühitama inimest tema maailmaga, on «ühendatuse kunst», mille kaudu inimene võib maailmas igal hetkel leida koha, mis sobib tema väljakujunemata välisilmele.»⁴⁴

Oma seesmise tegelikkuse teadvuslik taasühendamine loodusmaailma tegelikkusega on see, mis kunstnikel praegu tegelikult südamel on; ehk siis äärmisel juhul hinge ja keha, vaimu ja materia uus ühendus. See on nende tee «oma võimsuse taassaavutamisele». Alles nüüd on koos moodsa kunstiga tekkinud lõhe («tõelise abstraktsiooni» ja «tõelise realismi» vahel) teadvustatud ja hakkab kaduma.

Pealtvaataja jaoks tuleb see ilmsiks eelkõige nende kunstnike tööde muutunud atmosfääris. Selliste kunstnike loodud piltidest nagu Alfred Manessier või belgia päritolu Gustave Singier kiirgab kogu abstraktsusest hoolimata usku maailma, ja vaatamata tunnete kogu tugevusele, küünib värvide ja vormide harmoonia neis sageli erilise selguseni. Prantsuse kunstniku Jean Lucrat' kuul-

⁴³ Manessier' tsitaat on võetud W. Haftmannilt, *op. cit.*, lk 474.

⁴⁴ Jean Bazaine, «Notes sur la peinture...», *op. cit.*; «Documente...», lk 126.

satel 1950. aastate gobeläänidel on pildid täidetud üli-lopsaka loodusega. Tema pilte võiks nimetada nii kaemuslikeks kui ka kujutuslikeks.

Värvide ja vormide rahulikku kooskõla näeme ka Paul Klee töödes. Niisuguse harmoonia poole on ta alati püüelnud. Eelkõige on ta ära näinud kurjuse paratamatu tunnistamise vajaduse. «Isegi kurjus ei pea olema võidutsev ega allaheidetud vaenlane, vaid tervikus kaasa-tegev jõud.» Kuid see ei olnud Klee lähtepunktiks. Ta elas «surnute ja mittesündinute» lähedal, peaaegu kosmilises kauguses sellest maailmast, sellal kui maali-jate noorema põlvkonna kohta võib öelda, et nad on maa küljes kindlamalt kinni.⁴⁵

On tähelepanuväärne, et moodne maalikunst, olles just piisavalt edenenud märkamaks seda vastandite ühtsust, on käsile võtnud religioossed teemad. Näib, et metafüüsiline tühimik on ületatud. Ning täiesti ootamatu on teostunud: kirikust on saanud moodsa kunsti patroon. Meil pruugib siinkohal mainida vaid Alfred Manessier' akendega Kõigi Pühakute kirikut Baselis; suure hulga tänapäeva kunstnike piltidega Assy kirikut; Matisse'i kabelit Vence'is; ja kirikut Audincourt'is, kus on Jean Bazaine'i ning prantsuse kunstniku Fernand Léger' töid.

Moodsa kunsti tunnustamine kiriku poolt tähendab enamat kui vaid leplikust tema patroonide poolt. Seda tõsiasja sümboliseerib ka tänapäeva kunsti muutuv roll suhetes kristlusega. Endiste kinniste liikumiste kompensatoorne funktsioon on andnud teed koostöövõimalusele. Arutluses Kristuse loomsümbolite üle viidati valguse ning allilma vaimu kokkukuulumisele. Näib, et nüüd on saabunud hetk, kus võidakse jõuda uude ajajärku meie aastatuhande küsimuse lahendamisel.

Mida tulevik toob, seda me ei või ette teada — kas annab vastanditevaheline sild positiivseid tagajärgi või viib ta veelgi vähem kujuteldavate katastroofideni. Maa-

⁴⁵ W. Haftmann, «Paul Klee», lk 71.

ilma askeldustes on liiga palju ärevust ja hirmu, ning endiselt on see mõjuvaimaks teguriks kunstis ja ühiskonnas. Eelkõige on tegemist üksikisiku liiga vähese tahtega kasutada enese ja oma elu juures järeldusi, mida võib kunsti abil teha, kuigi ta võib tunnistada nende olemasolu kunstis. Pahatihti võivad kunstnikud ebateadvuslikult ning vaenulikkust põhjustamata väljendada asju, mida psühholoogi poolt väljendatuna pahaks pandaks (veelgi ilmsem oleks see kirjanduse näitel). Seistes silm silma vastu psühholoogi formuleeringuga, tunneb inimene ennast otseselt väljakutsutuna; kuid kunstniku poolt öeldu, eriti meie sajandil, jääb harilikult ebaisikulistesse sfääridesse.

Ja siiski näib olevat tähtis, et see, millele viitab terviklikum ning seeläbi ka inimlikum väljendumisvorm, muutuks meie ajastul nähtavaks. See on lootusekiir, mida minu jaoks sümboliseerivad (kirjutamise ajal, 1961. a) paljud prantsuse kunstniku Pierre Soulages'i pildid. Hiiglasliku mustadest sarikatest moodustuva hämu tagant helgib puhas, selge sinine või särav kollane. Pimeduse tagant koidab valgus.

s.w.

MIS MEELETU PÜÜDLUS

Isiklik vaade Francis Crickile

Jüri Allik

Siin tuleb juttu raamatust «Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade teaduslikule avastusele» («What mad pursuit: A personal view of a scientific discovery» (London, Penguin, 1990)), mille on kirjutanud mees, kelle ilmumine juhatab sisse James Watsoni «Kaksikheeliksi»¹: «Ma ei ole iial näinud Francis Cricki tagasihoidlikult käitumas. Võib-olla ta mõnes teises seltskonnas käitub nii, aga minul pole kunagi juhust olnud temast seda arvata» (Watson 1970: 15). Crick on Watsoni menuraamatu keskseim tegelane; tema karakter on välja voolitud tunduvalt karika-tuursemalt ja suuremalt, kui ta seda on tegelikus elus. Kuid et karikatuur on tihti tõepärasem kui originaal ise, siis võib selge mõistusega mehe enda jutus, millele vanadus ei näi peale hakkavat, ära tunda portree, mille maal is meile ette James Watson oma «Kaksikheeliksis».

Teadlase elulugu on tema mõtete ajalugu. See ajalugu võib sama põnev olla kui eelnevasse ajastusse kuu-

¹ Kuigi Henno Rajandit võib tõlkijana peaaegu kõiges usaldada, siis «Kaksikspiraali» asemel oleks vististi õigem olnud jääda kolmemõõtmelise heeliksi juurde. Spiraali ja heeliksi vahe on veel ka see, et kui spiraali raadius pidevalt muutub, siis heeliksil on ta püsiv.

lunud meeste ümbermaailmareisid või siis seiklused mõne kuurvürsti õukonnas. Nagu iga korralik füüsik, tegi ka Francis Crick sõja ajal pommi. Täpsemalt: Briti admiraaliteedis magnet- ja akustilisi meremiine, mida ohtralt pilluti Balti merre ja mis olevat olnud viis korda paremad kui tavalised, puutest vallanduvad miinid. Tema teadusliku karjääri algus on meil teada juba «Kaksikheeliksist»: üle-kolmekümnene Crick alustab Max Perutzi õpipoisina Cavendishis röntgenikristallograafia õppimist. Sel ajal tegeldi seal parajasti hemoglobiini struktuuri kindlakstegemisega. Nagu Crick meenutab, polnud temasugusel inimesel eriti kusagilt õppida. Need käsiraamatud, mida Perutz soovitas, ei kõlvanud kuhugi. Selle asemel et esitada asja loogiline olemus, piinavad õpikud lugejat vaevarikka teega, mis tuli läbida seda probleemi lahendades. Crickil ei jäänud muud üle kui hakata endale kristallograafiat õpetama. Sellel alal oli tal ilmselt edu, sest peagi sai ta aru, et probleemi mõistmiseks pole tarvis kuigi palju matemaatikat, piisab tavalisest loogikast. Kavatsus kirjutada käsiraamat «Fourier' teisendus linnuvaatlejatele», mida mäletame «Kaksikheeliksist», polnud Watsoni väljamõeldud kirjanduslik détail, vaid selge tunnistus, et Crickile sai probleem selgeks. Röntgenikiirte abil saadud kristalli difraktsioonipildist võib küll saada palju informatsiooni selle kohta, kuidas aatomid ruumis paiknevad, kuid mitte kogu informatsiooni. Näiteks võib sealt teada saada kõikvõimalikud kaugused aatomite vahel, kuid mitte seda, milliste aatomite juurde need kaugused kuuluvad. Kõige rohkem sisaldab difraktsioonipilt andmeid aatomite paiknevuse sümmeetrilisuse kohta. Päris kindlasti saab teha kindlaks ebasümmeetrilisuse ja selle, miskäelise ebasümmeetrilisusega parajasti on tegemist. Seega polnud kahtlust, et üldiste probleemide mõistmisel jõudis Crick ette ka Sir Lawrence Braggist, oma ülemusest, kes oli üks kristallograafia loojaid. Kuid oma esimeses teaduslikus võidujooksus sai Crick just Braggilt lüüa. Nii nagu ei saa difraktsioonipildist kätte aatomite

täpset ruumilist paigutust, ei saa sealt teada ka molekulide kuju. Perutz oli mõtlemise seemneks oletanud, et molekulid meenutavad vanaaegset daami kübarakarpi. Crickil oli mitu põhjust arvata, et selline pilt on vale, ning ta pühendas kogu jõu sellele, et välja nuputada nipp, mille abil oleks difraktsioonipilti uurides võimalik teada saada, milline on molekuli kuju. Samal ajal läks Bragg aga lihtsamat ja otsemat teed. Cricki arvates oligi Lawrence Braggi suurimaks andeks võime kirjeldada probleemi lihtsates terminites, taibates, et paljud komplikatsioonid langevad iseenesest ära, kui põhiprintsiip on õigesti tabatud. Bragg tegi üsna meelevaldse oletuse, et molekulid on oma kujult lähedased ellipsoidile. Samuti tegi ta asja lihtsamaks oletusega, et kõik hemoglobiini-molekulid on ligikaudu ühesuguse kujuga. Kuid kõige olulisem — hakates uurima seda, kuidas need uurija elu kergemaks tegevad oletused klappivad tegelike andmetega, ei lasknud ta ennast eriti häirida sellest, et andmed päris **täpselt** ei sobinud teooriaga, sest tal oli põhjust arvata, et ega molekulidki päris **täpselt** ellipsoidid ole. Ühesõnaga, ta jõudis peaaegu õigele järeldusele, sest ellipsoid on küllalt hea lähendus molekuli tegelikule kujule. Crick oli otsinud ideaalset vastavust andmete ja teooria vahel, samal ajal kui Bragg tegi juba lähtel lihtsustuse ning polnud ülemäära katoliiklik teooria kokkusobitamisel andmetega. Bragg ja Perutz avaldasid kiiresti artikli, mis polnud küll esimese suurusjärgu sündmus bioloogias, tuginedes kaudsele ja täiendavat kinnitust vajavale andmestikule, kuid andis sellega Crickile esimese suure õppetunni, kuidas teadust teha ja, mis veelgi olulisem, kuidas seda mitte ei pea tegema.

Oma teise õppetunni sai Crick umbes samal ajal. Kui esimesest oli kasu, siis teine jooksis suuresti liiva. Ühel kitsamal kristallograafide seminaril tõusis pärast Max Perutzi esinemist püsti John Bernal («Ma pidasin Bernali geeniuks», lk 48), et kommenteerida kuuldot. Crickil oli kujunenud teooria, et kõik geeniused on inimesena

talumatud. Seepärast oli üllatav kuulda, kuidas Bernal kõige meeldivamal viisil kiitis Perutzi uurimise uudsust ja põhjalikkust ning järjekindlust, millega asi oli läbi viidud. Alles seejärel avaldas ta oma kahtlused kasutatud meetodi võimaluste kohta. Toimunu sõnum oli Crickini jõudnud. Kui sul on öelda midagi kriitilist, siis on seda targem teha viisakalt, kuid kindlasti pärast väikest sissejuhatust, milles jagad tunnustust töö nendele külgedele, mis kiitust väärivad. Kuid samas ta tunnustab üles: «Ma ainult soovin, et ma alati oleksin jälginud seda kasulikku reeglit». Tundes «Kaksikheeliksist» tema karakterit, ei teki hetkekski kahtlust, et Crick pole kunagi sellest reeglist kinni pidanud. Oma esimeses kristallograafia-alases ettekandes rakendas ta kogu oma intellekti jõu kasutatavate kristallograafiliste meetodite kritiseerimiseks. Analüüsid neid meetodeid, jõudis Crick lohutamatale järeldusele, et nad kõik on perspektiivitud, võibolla peale üheainsa. Enne ettekannet jutustas ta John Kendrew'le, mida ta kavatseb kõnelda, paludes leida sobiv pealkiri oma esinemisele. Vastuseks tsiteeris Kendrew, kahtlemata kultuurinimene, Keatsi «Oodi Kreeka urnile»: «What mad pursuit» («Mis meeletu püüdlus»). Mõistagi oli Bragg raevus. Pärast ettekannet, kui Crick tagaridades pidas naabrile edasi oma tavalisi kriitilisi tiraade kristallograafia meetoditest, ei pidanud Bragg vastu ja ütles üle öla: «Crick, te kõigutate paati!» Hilinenud tarkusega saab Crick aru, et grupis, mis üritab lahendada keerulist probleemi, on ühe pidevalt iriseva liikme olemasolu demoraliseeriv. See võtab kogu meeskonnalt eneseusu, mis on vajalik grupi kooshoidmiseks. Siinkohal väärib märkimist Cricki tähelepanek teadlaste kohta, kes tegelevad «lootusetu» probleemiga. Neil kujuneb välja veider vaimne hoiak. Vastupidiselt sellele, mida niisuguses olukorras olijalt võiks oodata, on kõik «lootusetu» probleemiga tegelejad üles köetud allasurumatust optimismist. Seletus on lihtne nagu Darwini olemusvõitlus: see, kellel selline optimism puudub, läheb lihtsalt teise probleemi

kallale. Järelikult peab see, kes ajab taga suurt auhinda, ehkki tal on selleks vähe väljavaateid, olema väga optimistlik. Teoreetiline neurobioloogia on Cricki arvates hea näide sellisest vaoshoidmatust optimismist. Kuid molekulide struktuuri kindlakstegemine polnud lootusetu probleem ja elu näitas, et Crickil oli peaaegu kõiges õigus. Ent võib aru saada ka Braggist, kui ta pidas tüütuseks inimest, kes kõneles palju ja kriitiliselt, ilma et kordagi oleks ise käsi määrinud katsete tegemisega. Kui Crickil olid kindlad vaated geeniuste suhtumisest intellektuaalselt alamatesse olevustesse, siis minul on oma ettekujutus Briti aristokraatiast. Bragg sobib igati sellesse malli. Kui Braggid kolimise tõttu jäid ilma tagaaiast, kauples Bragg ennast aednikuks ühe tundmatu leedi juurde. Kõik kulges lodusalt kuni selle päevani, millal majaomaniku sõbranna aknast välja vaatas ja üllatunult küsis: «Kallis, mida teeb Sir Lawrence teie aias?»

Francis Crick on suurim hirmutis, mille võiks püstitada veendunud empiristide aiamaale. Tavakujutluses on teadlane pedantne inimene, kes suurema osa oma elust kulutab kurnavale faktikorjamisele, et siis teadusliku karjääri loojangul luua kolossaalse jõupingutusega mingi kord mõistust uputavas faktitulvas. Cricki sõnum lugejale, eriti noorele teaduses edasipürgijale, on teistsugune: tihti piisab ülesande lahendamiseks isegi väga lünklikest andmetest. Kui Braggilt saadud õppetunni sisu oli selles, kuidas asja lihtsamaks teha, siis Linus Paulingi näide kõneles Crickile sellest, et õige lahenduseni võib jõuda ka siis, kui selle kasuks kõneleb vaid minimaalne hulk tõendusmaterjali. Vaevalt et laiem publik suudab õiglaselt hinnata selle väsimatu rahu ja C-vitamiini eest võitleja tegelikku panust teadusse. Cricki arvates oli Pauling palju olulisem kuju molekulaarbioloogias, kui osatakse arvata. Küsimus ei olnud mitte ainult suures hulgas avastustes, mis ta teaduses tegi, vaid eelkõige selles, et tal oli õige vaade bioloogia teoreetilistele probleemidele. See vaade seisneb selles, et elusa mõistmiseks on kõige-

pealt vaja aru saada makromolekulide keemiast. Elu müsteeriumi mõistmiseks piisab sellest, kui teada, millistest aatomitest need molekulid koosnevad ja mis jõud neid koos hoiavad. Paulingi vastandiks oli Max Delbrück, kelle jaoks keemia oli vaid kvantmehaanika triviaalne rakendus. Cricki arvates näitas aeg, et õigus oli Paulingil. Mitmes retsensioonis «Kaksikheeliksi» kohta kujutati Watsonit ja Cricki üsna keskpäraste võimetega koolipois-tena, kes varastasid Paulingi tagant koduülesande õige lahenduse (selle kohta vt Stent 1978). Ka heeliksi enda idee laenamine Paulingilt pole Cricki arvates õige, sest selle aja õhk oli heeliksitest paks. Õppetunni sisu, mille andis Pauling, oli hoopis selles, et mudeli ehitamist tuleb piirata tingimustega, mida lõpplahendus peab **tingimata** rahuldama. Mõistagi on ka pisemat prügi, millest võib mööda vaadata, kuid on asju, mida mudel ei saa ignoreerida. Mõni oletus asja kohta peab olema selline, et temas poleks tarvis aeg-ajalt jälle kahtlema hakata. Watson ja Crick olid head õpilased — see Paulingi sõnum jõudis nendeni. Nende konkurendid, Rosalind Franklin ja Maurice Wilkins, jäid kurdiks kasulikule põhimõttele, et peab olema midagi sellist, mille õiguses ei pruugi perioodiliselt kahelda. Watson-Cricki avastuse juures on nüanss, mis peaks viima ahastusse teaduse planeerijad-bürokraadid. Kumbki neist ei tegelnud ametlikult selle teemaga ega kirjutanud pikki põhjendusi, taotlemaks raha selle jaoks, mida nad kavatsesid teha. Cricki arvates lahendati probleem erilise pingutuseta. Isegi kui edu tuli mängleva kergusega, siis tänu sellele, et Watson ja Crick olid ahned jälgima lootusrikkaid arendusi ja õppima oma edusammudest, kuid eelkõige oma vigadest. Oma osa oli juhusel. Juhuse käsi oli mängus, kui Jim (Sir Peter Medawar arvab, et Jamesiks nimetada teda lihtsalt ei sobi (Medawar 1974)), tabas ära, et õiged alusepaarid on adeniin-tümiin ja guaniin-tsütosiin. See oli õnneliku nägemuse vili, kuid Crick püüab lugejat veenda, et üsna pea jõudnuksid nemad, või siis jällegi Pauling, selleni ka loogili-

selt. Tavatu tagasihoidlikkusega ta lisab, et vaevalt oleks ta lahenduseni jõudnud ilma Watsoni abita. Watson taipas aga kohe selle õnneliku leiu tähtsust, erinevalt võib-olla mõnest teisest, kes sellele komistadeski oleks rahu-likult mööda läinud. Loogiliselt oleks selleni jõudmiseks tarvis olnud võtta baasfaktiks Chargrafi reeglid, mis ütlevad, et adeniini kogused võrduvad tümiini kogustega ja guaniini omad tsütosiini kogustega. Pärast seda sammu oleks juba lihtne olnud tulla õigetele paaridele; see oleks olnud lihtsaim seletus reeglitele, milles pole tarvis aegajalt jälle kahelda. Mõistagi aitas Watsonit juhus, kuid millegipärast eelistab juhus alati selleks ettevalmistatud mõistust.

Miks tundub Watson-Cricki avastus nii oluline? Crick arvab, et asi pole viisis, kuidas avastus tehti. Kinnituseks toob ta teise ja mitte vähem dramaatilise traavi-võistluse kollageeni struktuuri lahtimõistatamiseks. Lahendus on isegi keerulisem kui DNA puhul. Kollageen on nimelt kolmikheeliks. Võiduajamisega kaasnev inimlik draama ei olnud viimase korral väiksem, kuid sellest pole kirjutatud ühtegi raamatut, kõnelemata Hollywoodi filmidest või BBC teleseriaalist. Vastus on väga lihtne: kollageen ei ole nii tähtis molekul nagu DNA. Medawari arvates on DNA struktuuri kindlakstegemise üheks silmapaistvaks jooneks lõpuleviidus, kuigi ta ei kahtle, et igal juhul oleks lõpp ikkagi olnud ühesugune. Peale DNA õige struktuuri ei saadudki midagi muud avastada, ja jätnuksid Watson ja Crick tegemata selle, mis nad tegid, siis oleks üsna pea jõutud samale lõpplahendusele. Võib-olla vähem efektselt ja väiksemate sammude kaupa, kuid üsna kindlasti oleks olnud Linus Pauling üks nende sammude tegijaid. Kogu lõpplahenduse finalismi juures ei suuda kodanlane vist aru saada vaid kahest asjast: esiteks, kuidas võisid Watson ja Crick, kõnelemata Paulingist, teha nii palju vigu teel õigele lahendusele (osa «Kaksikheeliksi» retsensente on kahelnud mõlema vaimseis võimeis); teiseks, kuidas on võimalik, et iluetaloniks

peetud Watson-Cricki mudel oli tegelikult ikkagi vigane. 1953. aasta 30. mai «Nature's» avaldatud mudel oli defektne mitmest kandist. Näiteks olid guaniin ja tsütosiin seotud ainult kahe vesiniksidemega, kuigi Pauling üsna pea tõestas, et tegelikult on neid kolm. Kuid kõik mudeli apsud puudutasid teisejärgulisi detaile. Kõik DNA struktuuri olulised omadused olid aga mudelis kujutatud õigesti. Kuid isegi pärast detailide kohendamist polnud ilmne, et DNA on tõepoolest kaksikheeliks. Otsestõttu oli Watson-Cricki mudel vaid üsna tõenäoline oletus selle kohta, milline on DNA struktuur. Vastuvaidlematu kindituse sai mudel alles 1980. aastate alul, seega pärast 25-aastast üsna usutavaks võimaluseks olemist.

Francis Crickil on mõistagi raske võistelda «Kaksikheeliksi» kui kirjandusteosega. Muuseas on Watsoni kirjanikutalendis tihti kaheldud. Lugeses Crickile ette peatükke veel käsikirjas olevast «Kaksikheeliksist», olevat Crick omaette mõelnud: «Kes küll võiks lugeda midagi sellist?» Ta jätab ütlemata, mida valjusti soovitas, kuid aastaid hiljem ütleb sama mees: «Palju ma teadsin!» Teine lähedane sõber, Gunther Stent, kes 1968. aastal käsikirja luges (siis veel «Honest Jimi» nime all) püüdis veenda Watsonit loobuma selle avaldamisest. Ta ei leidnud sellel olevat mingit kirjanduslikku väärtust: selle klatšistiil võivat huvi pakkuda vaid vahetutele asjaosalistele. Ja nii, kirjutab Gunther Stent, nagu peaaegu alati lahkarvamuste puhul tema ja Watsoni vahel nende paarikümne aasta jooksul, mis nad teineteist olid tundnud, jäi õigus Watsonile, mitte Stentile (Stent 1978). Mees, kes märkas Watsoni kirjanikuannet, oli Sir Peter Medawar, üdini kultuurinimene ja lisaks Nobeli preemia laureaat. Ta kirjutab, et Inglise koolid, Oxford ja iseäranis Cambridge, produtseerisid 1950. aastate alul suure hulga väljapaistvaid vilistlasi, kes oma taiplikkuse ja artikuleeritusega ning mõistuse paindlikkusega võisid konkureerida noore Jimmy Watsoniga. Kuid Watsonil oli suur

eelis kõigi noorte briti intellektuaalide ees: lisaks sellele, et ta oli üsna taibukas, teadis ta, kus oma taibukust rakendada. Inglismaal kippusid aga Watsoni-taolised geeniused kirjandusega tegelema. See peaks tuttav ette tulema: ka Eestis on kujutus kirjanduslikust tegevusest kui millestki eksklusiivsest. Jumal ise on loonud eesti kirjanduse, mille kaudu saab ka kõige keskpärasem literaat vahetult astuda Maailmakultuuri, kuivõrd on levinud naiivne ettekujutus globaalsest kultuurist, mille üheks ehituskiviks on eesti keeles kirjutavad inimesed. Medawar jätkab, et laialt on levinud arusaam, et kirjanduslik tegevus, isegi kui see toimub kogustes, millest piisab vaid raamatuarvustuse kirjutamiseks, kõnelemata väitekirjast teemal «Mõnest D. H. Lawrence'i seni vähetuntud pesumaja-arvest», on olemuselt midagi suuremat kui ükskõik milline teaduslik tegevus. «Kaksikheeliks» purustab müüdi Teadlasest kui teatud kindlate omadustega inimesest, kes toidab oma olemasoluga anekdoote elukaugest ja hajameelsest veidrikust. On raske endale ette kujutada kollektiivse erinevamatest inimestest kui need mehed ja naised, kes astuvad ette «Kaksikheeliksi» tegelastena ja kes nüüd Cricki suu läbi ise kõnelevad tolleaegsetest sündmustest. Tegelased Watsoni raamatus on kujutatud markantsemalt, kui nad on elus, ja nad erinevad üksteisest nagu Kübarsepp ja Tõuk Alice'i imedemaal. Watsoni lapseliku nägemuse kaudu muutuvad nad kõik muinasjututegelasteks veidral ja kärarikkal teejoomisel, kus on ruumi tehtud ka Watsonile, sest sellisele inimesele nagu tema leidub seal ikka ruumi (Medawar 1972: 109). Kui Peter Medawar tutvustas Crickile oma metafoori jaburast teelauast, siis oli vastuseks: «Tõepoolest, kõik oli täpselt nii!» Ilmselt ei oska ka teised asjaosalised nüüd toimunule tagasi vaadata erinevalt Watsoni sugestiivsest nägemusest. Seda enam et «Kaksikheeliksis» maalitud pilt minevikust on veidi värvikam ja tõepärasem originaalist endast.

Järgnev eluperiood Cricki elus on seotud geneetilise

koodi lahtimõistatamisega. Argises kõnepruugis võib geneetilisel koodil olla sügav tähendus, kuid molekulaarbioloogias tähendab see probleemi, kuidas neljast tähest koosnev nukleiidide keel on seotud kahekümnest tähest koosneva proteiinide keelega. See probleem on analoogiline küsimusega, milline seos on punktist ja kriipsust koosneva morse koodi ja 27-tähelise inglise alfabeedi vahel. Juba selline küsimuseasetus eeldab intellektuaalset selgust. Tähendab, geneetiline kood on probleem, mida saab vaadelda abstraktselt lahus konkreetsetest biokeemilistest detailidest. Sellise probleemiasetuseni jõudmisele aitas palju kaasa Georg Gamov, kes näib olevat üks koloriitsemaid kujusid oma aja teadusmaailmas. Füüsik, kosmoloog, teaduse popularisaator (kasutas varjunime Mr Tomkins, mis mõnikord sattus ka mõne Gamovi tõsisema artikli kaasautoriks) ja RNA lipsuklubi asutaja, milles oli mõistagi 20 liiget, parajasti üks iga aminohappe kohta. Siinkohal pole olulised detailid, vaid Cricki tagasiwaade viisile, mis aitas õigele lahendusele jõuda. Selles oli keskne osa kahel otsusel. Esimene puudutas seda, kuidas otsinguruumi ahendada. 1957. aastal sõnastas Francis Crick «sõna» hüpoteesi. Selle järgi määrab «sõnade» tähenduse ainuüksi järjekord, kuidas «tähed» paiknevad «sõnas». Või teisiti: nukleotiidide järgnevus määrab aminohapete järgnevuse mingis proteiinis. Teist otsust, mis ahendas otsinguruumi, nimetas Crick molekulaarbioloogia tsentraalseks **dogmaks**. Dogma tähendab mingit üldist oletust, mis on küll usutav, kuid millel puudub katseline tõestusmaterjal. Mis kasu on dogmast? Dogma on tuletatud spekulatiivselt ja võib kergesti valeks osutuda. Tema peamine funktsioon on aidata juhtida läbi võimalike teooriate segapudru. Ilma sellise suunava dogmata tunduvad kõik teooriad võrdselt võimalikud. Dogma funktsiooniks on kohe alguses jätta mängust välja suur hulk teooriaid kui ebatõenäolised. Seda selektsiooni ei saa teha usina faktikogumisega, vaid üldiste oletustega selle kohta, milline võiks olla uuritav nähtus. Dogmade

najal saab sõnastada spetsiifilisemaid hüpoteese, mida on juba hõlpsam kontrollida. Milline on tsentraalse dogma sisu? Tsentraalne dogma ütleb, mis suunas saab geneetiline informatsioon liikuda. Tavaline liikumisahel on (DNA→DNA)→RNA→proteiin. Haruldane on ülekanne RNA→RNA, mida kasutavad mõned viirused (näiteks gripiviirus). Võimalik on transkriptsioon suunas RNA→DNA, mis iseloomustab retroviirusi nagu AIDS. Katseklaasis on võimalik ka otsene transkriptsioon DNA→proteiin. Tsentraalne dogma ütleb aga seda, mis suunas informatsiooni ülekanne ei saa toimuda. Proteiinilt RNA või DNA suunas mingit ülekannet ei toimu. Seega on molekulaarbioloogia tsentraalne dogma tegelikult keeluprintsiip, mis ütleb, mida ei saa looduses toimuda, ja järelikult, mida ei ole ka mõtet hakata sealt otsima. Cricki arvates oli tsentraalne dogma olulisemaks komponendiks transport-RNA (inertse lugeva pea) avastamisel, mis juhtus 1960. aasta Suurel Reedel King's College'i ruumes, kui Sydney Brenneri ja Francis Cricki ajusid ühel hetkel valgustas selgus. See nägijakssaamise tunne on Crickil hästi kirjeldatud ja koos temaga võib jagada hämmeldust selle üle, kuidas üksainus lihtne vale idee võib mähkida probleemi läbipaistmatusse uttu. Heites pilgu tagasi teele, mis tuli läbi käia, et lahendada proteiinide sünteesimise probleem, ütleb Crick, et see on segu headest ja halbade ideedest. Ideed, mis osutusid õigeks, olid terve mõistuse abil tuletatud mingitest kindlatest kaalutlustest, mida tavaliselt toetasid ammu kindlakstehtud faktid. Eksimused kasvasid tavaliselt välja hiljutistest katseandmetest, mis enamikul juhtudest osutusid kas poolikuteks või eksitavateks, kui mitte lihtsalt valedeks.

Cricki arvates on suur erinevus füüsika ja bioloogia vahel. Kui füüsik tunnetab kogu aeg looja kätt, mida on juhtinud lihtsuse ja otstarbekuse idee, siis bioloog tegeleb mehhanismidega, mille loojal ei ole põhiplaani silme ees olnud. Seepärast on Occami habemenoa põhinõuet ohtlik rakendada bioloogias: on küllalt suur tõenäosus, et

lihtsustamise käigus lõigatakse ära ka midagi olulist. Bioloogilised süsteemid ei ole loodud, nad on **kujunenud** samm-sammult, kasutades edasiliikumiseks seda materjali, mis parajasti käepärast. Bioloogilised «masinad» koosnevad keemilistest osadest, mida hilisemad osad oma huvides ja uuel muudetud viisil kasutusele võtavad. Seepärast ei pruugi bioloogilised masinad olla ei lihtsamad ega ka ainuvõimalikud. Keel, milles on kirjutatud kõik bioloogilised organismid (4 nukleidi ja 20 aminohapet) ei ole seega ainumõeldav keel, milles elu võiks olla kirja pandud. Maal esinevate bioloogiliste masinate ühtlikkus kõneleb kitsast pudelikaelast, millest evolutsioon on pidanud läbi pugema. Seepärast on üsna usutav, et esimesed mikroorganismid ei tekkinud Maal iseenesest, vaid saadeti siia mehitamata kosmosesõidukiga, mille läkitas teele mingi kusagil kaugel asuv kõrgem tsivilisatsioon. Selle teooria mõtles Crick välja koos Leslie Orgeliga, andes talle nimeks *juhitud panspermia* (Crick 1981).

Watson kirjutab, et Cricki üheks meeldivamaks omaduseks on see, et ta räägib alati seda, mida mõtleb, uskudes, et enamik inimesi toimib samuti. Pole siis midagi imestada, et Crick märkas ühel päeval üllatusega, et enamik uurijaid ei tee selget vahet, mis on mudel ja mis on demonstratsioon. Cricki koduses kõnepruugis on demonstratsioon «ära-muretse» (*don't-worry*)-teooria. Murepuudus on siin muretus lahenduse õigsuse pärast. Uuriija on rahul juba sellegagi, kui loodud mänguasi kasvõi mingi oma joonega meenutab asja, mida ta justkui peaks kujutama. Ühesõnaga, see on lihtsalt etteaste, et mina oskan ka midagi sellist teha. Teadlane peaaegu kindlasti armub oma ideesse, kui ta sellega küllalt pikka aega koos elab. Ja oma armastatult, mis mõnes mõttes ju nii hästi töötab, on raske uskuda niisugust alatust ja salakavalust, et oma olemuselt on ta täiesti vale. Väga paljud teadusvaldkonnad toituvadki peamiselt sellistest ära-muretse-teooriatest. Crick on leidnud väga hea tunnuse, mille alusel saab eristada professionaali ama-

töörist. Amatöör on see teadlane, kes laseb ennast pimes-tada ühest helgest ja kaunist ideest, suutmata sellest edaspidi loobuda. Amatöör ei suuda mõista, et on üsna vähetöenäoline, et juba esimene pähe tulnud idee võib kujuneda uuritava nähtuse adekvaatseks seletuseks. Erinevalt amatöörist teab professionaal, et ta suudab genereerida ühe teooria teise järel, enne kui ta jõuab loterii täistabamuseni. Loobumine ühest teooriast teise kasuks on juba iseenesest vajalik tingimus edasiliikumiseks, kasvatades uurijale nii vajalikku skeptilisust. Ja seda halli ajuollust on Crickil püsivalt jätkunud.

1966. aasta juunis toimus Cold Spring Harboris molekulaarbioloogide kokkutulek, mis tähistas klassikalise molekulaarbioloogia lõppu. Ühes selle teadusliku sündmusega tundis Francis Crick, et enamik tema teaduslikke ambitsioone on rahuldatud. Molekulaarbioloogia alused olid suuresti tema abiga paika pandud ja ees ootas kannatlik töö nende aluste rikastamisel konkreetsete detailidega. Cricki-taolisel ajal polnud seal midagi teha. Näidates oma hiilgavat oskust loobuda vanast, muutis Crick järsult oma uurimisteemat. Pärast kolimist Lõuna-Californiasse, kus ta ütleb end tundvat kodusemalt kui Inglismaal, hakkas Crick tegelema täiesti uue asjaga. Ilmselt sobis Ameerika kliima Crickile, sest vaevalt oleks mingil teisel maal olnud võimalik, et ta valitakse peagi California Ülikooli (San Diego) psühholoogiaprofessoriks. Crick kahtles, kas oma kõrges vanuses suudab ta uuel alal luua radikaalselt uusi teoreetilisi ideid. Lootus oli rajatud suhtlemisele nooremate kolleegidega, kellega koostöös võiks ehitada mingi silla eri teadusvaldkondade vahele. Selleks uueks uurimisobjektiks sai aju. Et kogu aju on liiga suur tükk, siis otsustas ta põhitähelepanu pühendada nägemise uurimisele. Crick arvab, et keel oleks olulisem ja huvitavam, kuid selle uurimiseks pole head võimalust. Tema arvates jookseb keeleteadus, nii edasijõudnud, kui ta ka tundub, peaga vastu kivimüüri, sest ei ole võimalust vaadata seda, mis toimub inimese ajus sel ajal,

kui inimene kõneleb, kuulab või loeb. Cricki arvates on ilma selleta keelest arusaamise võimalus nullilähedane. Ta pole aga eriti kuri lingvistide peale, kes temaga nõus ei ole. Nägemisega on teised lood. On kõik põhjused arvata, et ahvi nägemine ei erine millegi olulise poolest inimese omast, ja ahvi kolju sisse saab aparaadiga juba piiluda. Uus ala tundus Crickile veidrana. Siin on hoopis teine ajaskaala. Võrreldes molekulaarbioloogiaga, on aju-teadused intellektuaalne provints. Aeg lausa venib siin. Sellest saab aru sõna «hiljuti» kasutamisest. Kui klassikalistes teadustes tähendab «hiljuti» viimast kahtekümmend aastat, siis neurobioloogias ja psühholoogias tähendab see tavaliselt kahte või kolme viimast aastat. Samal ajal molekulaarbioloogias tähendab see paari viimast kuud. Oma üllatuseks avastas Crick, et nägemise füsioloogia ja psühholoogia vallas tehakse ka teoreetilist tööd. Kuid see töö on killustunud koolkondade vahel, mis on üksteisega vähe seotud ega viita üksteisele. Tavaliselt näitab see, et valdkond pole küündinud püsivate teadmisteni. Ilmekamad eksemplarid selles stiilis on Cricki arvates filosoofia ja teoloogia. Crick pole üldse rahul sellega, mis kutsub ennast kognitiivteaduseks (*cognitive science*). Crick leiab ilma teadusliku kommunismi näiteta kätte tõe, et valdkond, mis oma nimetuses kasutab sõna «teadus», on sellest tegelikult üsna puhas. Ootuspäraselt on kognitiivteadus kubinal täis ära-muretse-teooriaid, mis passivad kokku vähemalt mingi hulga faktidega. See asjaolu, et on üsna-vähetõenäoline, et ükski neist õigeks osutub, ei näi kedagi häirivat. Enamus kognitiviste arvab, et piisab uuritava objekti funktsioonide uurimisest, ilma et oleks tarvis teada, millistest tükkidest asi tegelikult koos seisab. Laialt on levinud arvamus, et teadmine sellest, mis materjalist ja mehhanismidest aju on ehitatud, ütleb meile vähe selle kohta, kuidas ta tegelikult funktsioneerib. Kui Cricki-taoline tüütus hakkab kõvasti peale pressima argumendiga, et keerulist masinat ainult sisendi ja väljundi uurimisega endale selgeks ei tee, vastab kog-

nitivist, et inimese käitumist tuleb uurida kõrgemal tasandil ja ainuüksi (Cricki rõhutus) neuroneid uurides probleemi ei lahenda. Crick on sellega nõus, kuid lisab, et see ei õigusta neuronite ignoreerimist. Palju parem uurimisprogramm olevat selline: «Kui tahad téada, kuidas miski funktsioneerib, siis uuri struktuuri». Arukas on mingit asja uurida mitmelt tasandilt, nagu see on kombeks molekulaarbioloogias. Cricki silmis ei leia mingit armu vahest kõige popim praeguse aja suund psühholoogias, nimelt PDP (*Parallel Distributed Processing* või Paralleelne Hajutatud Töötlus). Pole kahtlust, et selle uue usu esindajad on esitanud väga sisendavaid näidiseid. Mõned neist on programmeerimiskunsti šedöövrid. Need imevigurid püütakse kokku panna suurest hulgast paralleelselt ühendatud tükkidest, mis omadustelt meenutavad üksikut närvirakku. Tavaliselt on neil «neuroneil» aga selliseid omadusi, mis teeb nad väga erinevaks tavalisest närvirakust. Üks PDP tšempione Terry Sejnowski konstrueeris masina (*NetTalk*), mida saab nagu last õpetada hääldama ingliskeelset kirjalikku teksti isegi siis, kui tekst on masinale tundmatu. Cricki häirib Sejnowski masina juures, et see ei saa aru, mida ta hääldab. Inglise keele hääldus aga sõltub mõnikord sellest, mida öeldu tähendab. Järelikult ei saa Sejnowski masin kuidagi olla päris õige hääldusmudel. Kuuldes Cricki torisemist, vastavad PDP inimesed, et on üsna lihtne modifitseerida nende mudeli mõnda külge nii, et tulemus muutuks veelgi tõepärasemaks. Tegelikult aga ei viitsi keegi selliseid muutmisi ette võtta.

Mida siis Crick ise on korda saatnud oma uues teaduslikus elus? Kõigepealt kirjutas ta artikli, milles võitles sellise mõtteviisi vastu, et meie ajus istub pisike mehike, kes jälgib kõike, mis ümbruses toimub. Paljud teavad, et sellist mehikest ei maksa mängu võtta, kuid tihti ei piisa ainuüksi teadmisest, et seda vältida (Crick 1979). Üsna jahedalt võeti vastu Cricki spekulatsioonid selle kohta, mis funktsioon võiks olla taalamuse retikulaarsel komp-

leksil (Crick 1984). Cricki arvates juhitakse sealt «valguskimpu», mis laiguna valgustab mingit ajuosa ja mida me tajume tähelepanu liikumisena. Suuremat kära tekitab Cricki uus unenägude-teooria, mille ta mõtles välja koos Graeme Mitchisoniga (Crick, Mitchison 1983). Sigmund Freudi arvates on unenägu une valvur, mis hoiab ära ülesärkamise, muundades häirivad alateadvuslikud tungid unesümbolite mänguks. Freudi spekulatiivne teooria muutus väheusutavaks siis, kui hakkas kogunema katselisi andmeid magamise ja unenägude kohta. Kindlasti ei pea paika Freudi arvamus, et unenäod valvavad und. Usutavam on vastupidine suhe: sügav uni on unenägude nägemise eeltingimus, kusjuures enam argumenteeritud teooria väidab, et unenäod on õpetamismasin, mille abil organism harjutab teatud käitumisprogramme (lähemalt vt Allik 1983). Cricki ja Mitchisoni unenägude-teooria väidab, et unenägude funktsioon on teha aju väiksemaks. Unenäod tihendavad andmeid ajus, selleks et väiksemas ajumahus saaks hoida suuremat hulka informatsiooni. Seega on Crick-Mitchisoni unenägudeseletus vastupidine traditsioonilisemale uneõppimisteooriale. Uni on «tagurpidi õppimine». Kolmel loomaliigil, kes ei näe und — sipelgakaru ja kaks liiki delfiine — on erakordselt suur aju. Und nägevatel liikidel võib ajumaht väiksem olla, kuivõrd unenäod on masin, millega kustutatakse ajust mittevajalikud seosed neuronite vahel. Tavaliselt mälujäljed kattuvad, mis seletab seda, miks kaks eri asja tihti liituvad unenäos üheks. Selleks et vältida osaliselt kattuvate üleskirjutuste segiminekut, tuleb mõned seosed mälust maha kustutada. Esimesel pilgul tundub Crick-Mitchisoni teooria olevat liiga lihtne, et seletada nii keerulist nähtust nagu unenägu. Kuid tal on võluvaid jooni. Kui kõik teised teooriad peavad midagi erilist välja mõtlema, et seletada, miks unesnähtu kipub ununema, siis selles uues teorias tuleb seletus iseenesest: ei saa mäletada seda, mis on äsja mälust kustutatud. Ei saa öelda, et Cricki uus teooria oleks kutsunud esile üldise

vaimustuse. Une pärisuurijad olid üsna reserveeritud neile pakutava abi suhtes ja kahtlesid, kas faktid ikka kinnitavad seda teooriat. Crick ise jääb optimistlikuks ja arvab, et tema teooria ei ole veel mängust väljas (Crick 1988).

Kui ma kakskümmend aastat tagasi noore inimesena «Kaksikheeliksi» lugesin, oli see ilmutus oletatavast imedemaast, mida täidavad sellised naiivsed hiiglased nagu Francis Crick. Sellisest maast teada saanuna on raske hoiduda infantiilsusest mängida Watsonit ja Cricki. See mäng on pidevalt meeles olnud mu sõbral Jaan Valsineril, kes kõige erinevamatest maailma paikadest on mulle saatnud kõike seda, mida Crick on kirja pannud. Kuid ka sellel, kes pole lasknud ennast ära võluda jabura teelaudkonna meeleolust, on sellest raamatust midagi lugeda. Targa inimese mõtete seltsis veedetud aeg on ikka kosutav.

Kirjandus

- Allik, Jüri 1983. Unenäost psühholoogi pilguga. — Looming, nr 5, lk 659—668
- Crick, Francis H. C. 1979. Thinking about the brain. — Scientific American, vol 214, no 3, pp 181—188
- Crick, Francis H. C. 1981. Life itself. New York, Simon and Schuster
- Crick, Francis H. C., Graeme Mitchison 1983. The function of dream sleep. — Nature, vol 304, pp 111—114
- Crick, Francis H. C. 1984. The function of the thalamic reticular complex: The searchlight hypothesis. — Proceedings of the National Academy of Science, vol 81, pp 4586—4590
- Crick, Francis H. C. 1988. Neural network and REM sleep. — Bioscience Reports, vol 8, pp 531—535
- Medawar, Peter B. 1972. Lucky Jim. — P. B. Medawar. The hope of progress. London, Wildwood House
- Stent, Guenther S. 1978. What they are saying about honest Jim? — G. S. Stent. Paradoxes of progress. San Francisco, Freeman
- Watson, James D. 1969. Double helix: A personal account of the discovery of the structure of DNA. New York, Mentor
- Watson, James D. 1970. Kaksikspiraal. Tõlkinud Henno Rajandi, («Loomingu» Raamatukogu, nr 34/35.) Tallinn, Perioodika

---

1937. AASTA PÕHISEADUS

Artur Mägi

Tõlkinud Jaan Isotamm

Riigipea võimukapatsiteet muudetud Põhiseaduse järgi oli põhjuseks, miks Riigikogu erakonnad soovisid vältida vabadussõjalaste kandidaadi valimist riigipeaks. Pidades silmas vabadussõjalaste suurt edu rahvahääletustel ning ka 1934. a alguses toimunud omavalitsuste valimistel, polnud see võimalus sugugi välistatud. Riigikogu erakondadel polnud mingeid illusioone selle suhtes, milliseks kujuneks riigikord pärast vabadussõjalaste eventuaalset valimisvõitu. Sellepärast polnudki üllatav, et need erakonnad jäid üksmeelselt nõusse üldvalimiste edasilükkamisega teatud ajaks. Kuid see valimiste edasilükkamine tekitas õige komplitseeritud olukorra. Muudetud Põhiseadus oli jõustunud, ent ainult osaliselt rakendatud. 1920. aasta Põhiseadus oli asendatud uuega ja seetõttu ei saanud ka seda enam rakendada. Põhiseaduse uute sätetega määratletud valitsusvormi ei saadud teostada, samal ajal kui vana valitsusvorm polnud enam rakendatav, sest valitsusjuht oli saanud ka riigipeaks ning selles funktsioonis täiesti sõltumatuks Riigikogust. Pealegi ei saadud jätta arvestamata, et ülekaalukas osa valijaist oli hääle-

Das Grundgesetz des Jahres 1937. — Artur Mägi. Das Staatsleben Estlands während seiner Selbständigkeit. I: Das Regierungssystem. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1967, S 287—309.

tanud vabadussõjalaste Põhiseaduse muutmise ettepaneku poolt ning seega toetanud vabadussõjalaste kehtiva valitsussüsteemi vastu suunatud Põhiseaduse muutmise aktsiooni. Peale selle komplitseeris olukorda veel asjaolu, et kuni uute valimiste korraldamiseni säilitas Riigikogu formaalselt oma prevaleeriva seisundi riigiorganite hulgas. Valitsuse saatus sõltus ikka veel Riigikogust, hoolimata ulatuslikest muudatustest täidesaatva ja seadusandliku võimu positsioonides Põhiseaduse muutmise tulemusena. Tekkinuks konflikt Riigikogu ja valitsuse või Riigikogu ja riigipea vahel, oluks viimane sunnitud sellises situatsioonis kas alluma Riigikogu taatele või siis lõpetama Riigikogu istungjärgu ning seega kõrvaldama Riigikogu tema funktsioonidest. Riigikogu kõrvaldamisega, nagu see toimus oktoobris 1934, ei olnud võimalik tekkinud konflikti lõplikult lahendada. Peale selle oli saanud selgeks, et uue Põhiseaduse rakendamisega pole võimalik saavutada püüeldud sisepoliitilist rahu, sest pärast iga Riigivanema valimist oleks riigi valitsusvorm tulnud põhjalikult ümber teha. Põhiseaduse kriis kestis. Juba ülalmainitud Riigikogu erakorralise istungjärgu ajal oli Sotsialistliku Töölispartei poolt esile tõstetud Põhiseaduse uue revideerimise ning võib-olla isegi uue Asutava Kogu kokkukutsumise vältimatust (Riigikogu... 1934: 1502).

Riigivanem ja Vabariigi Valitsus mõistsid samuti varsti, et on satunud situatsiooni, millest ainsaks väljapääsuks on proovida läbi viia uus Põhiseaduse muutmine. Juba jaanuaris 1935 kuulutas Riigivanem avalikult, et riigipea ja rahvaesinduse kompetentsi tasakaalustamiseks tuleks korraldada uus Põhiseaduse revideerimine (Tammer 1936: 31; Klesment 1937a: 71jj).

23.—25. veebruaril 1936 toimus Põhiseaduse küsimuses uus rahvahääletus. Riigivanem ja Vabariigi Valitsus jäid selle juurde, et rahvas peaks seadusega volitama Riigivanemat kokku kutsuma Asutavat Rahvuskogu kehtiva Põhiseaduse muutmiseks või uue Põhiseaduse välja-

tötamiseks. Rahva direktiivina Rahvuskogule pidi kehtima, et demokraatlik riigikord jääb kindlustatuks, et kõrgeim võim riigis kuulub rahvale, et ühekojaline parlament asendatakse kahekojalisega ning kehtiv proportsionaalne valimissüsteem majoritaarsega ja et seadusandlik ning täidesaatev võim oleksid tasakaalus (Riigi... 1936: 357—358; Meder 1936: 620jj). Vahepeal oli toimunud vabadussõjalaste ebaõnnestunud putšikatse, mille positiivseks küljeks oli, et rahvas sai teadlikuks vabadussõjalaste tõelistest kavatsustest riigikorra suhtes.¹ Volitusseadus kiideti rahva suure enamuse poolt heaks.² Veebruaris 1937 tuli Rahvuskogu kokku.³ Sellel polnud

¹ Kui vabadussõjalaste juhid mõistsid, et valitsus ei taha 1933. aasta Põhiseadust rakendada ning et üldvalimised kuulutatakse välja alles pärast uue Põhiseaduse jõustumist, siis alustasid nad ettevalmistusi riigivõimu vägivaldseks haaramiseks. Relvastatud riigipöörde oli kavandatud 8. detsembrile 1935. Kuid plaanid tulid ilmsiks ning riigipöördekatse likvideeriti mõni tund enne selle teostumist (Laaman 1949: 220jj; Tammer 1936: 37).

² 62,5% kõigist hääleõiguslikest kodanikest hääletas Rahvuskogu kokkukutsumise poolt (Tammer 1937: 25).

³ Vastavalt rahva otsusele Rahvuskogu kokkukutsumise kohta koosnes see kahest kojast. Esimese koja 80 liiget valiti üldvalimistel ühe-mehe-valimisringkondadest. Teine koda koosnes 40 saadikust, kellest 30 esindasid kohalikke omavalitsusi, vähemusrahvusi, avalik-õiguslikke kutsekodasid ning mitmesuguseid muid asutusi ja organisatsioone. 10 liiget nimetati riigipea poolt. Võimalikud lahkarvamused kodade vahel tuli lahendada kodade ühisel plenaaristungil.

Riigivanema kohusetäitja Konstantin Päts oli juba Maapäeva ajal olnud autonoomsete kutseorganisatsioonide loomise innukas eestvõitleja. Tema initsiatiivil võttis Riigikogu aastal 1924 vastu seaduse avalik-õigusliku Kaubandus-Tööstuskoja rajamiseks. Kui ta veebruaris 1931 moodustas oma kolmanda kabineti, leppisid valitsuskoalitsiooni moodustavad erakonnad Põllumeeste Kogud, Sotsialistlik Töölispartei ja Rahvaerakond kokku selles, et tuleb asutada veel teisi avalik-õiguslikke kutseorganisatsioone, sealhulgas Põllutöökoda ja Tööliskoda (Riigikogu... 1931: 2196). Aastal 1931 võttis Riigikogu vastu Põllutöökoja asutamise seaduse. Valitsuseelnõu Tööliskoja rajamiseks esitati Riigikogule K. Pätsi valitsuse poolt jaanuaris 1932 ning Arstide Koja asutamiseks J. Teemandi valitsuse poolt sama aasta juunis. Uute seadusteni siiski ei jõutud. Alles siis, kui muudetud Põhiseadus jõustus ning riigipea omandas õiguse teostada ka seadusandlikku võimu, sai K. Päts tõsiselt alustada oma plaanide realiseerimist huvirühmade organiseerimise alal. Aastail 1934—1936 asutati 15 omavalitsuslikku huviorganisatsiooni ehk koda.

mingeid muid tööülesandeid ning ta sai kogu oma jõu pühendada tööle uue Põhiseaduse kallal. Poliitilised kogemused, mis Asutava Kogu ajal olid puudunud, tulid Rahvuskogu tööle kasuks. Rahvuskogule olid tuttavad 1920. ja 1933. aasta Põhiseaduste rakendamisel ilmsiks tulnud praktilised raskused. Teisest küljest keeldusid Rahvuskogu tööst osa võtmast mitmed Riigikogus esindatud poliitilised rühmitused.⁴

Rahvuskogu moodustades tahtis valitsus, et need kutseorganisatsioonid saaksid võimaluse Rahvuskogu tööst osa võtta (Klesment 1937b: 79jj; Tammer 1936: 24; Tammer 1938: 24jj; Estlands... 1937: 524jj; Laaman 1937: 341jj).

⁴ Et erakondade poliitiline tegevus oli peatatud, siis pöördusid endised valitsusjuhid Jaan Tõnisson (Rahvaerakond), Jaan Teemant (Põllumeeste Kogud), Ants Piip (Tööerakond) ja Johan Kukk (Tööerakond) 30. oktoobril 1936 Riigivanema poole märgukirjaga valitseva poliitilise olukorra kohta. Muu hulgas tahtsid nad, et poliitiliste erakondade tegevuskeeld üldiselt kaotataks ning et demokraatlikel erakondadel lubataks vabalt organiseeruda ja vabalt valimispropagandat teha. Kui ei suudetud kokkuleppele jõuda, keeldusid neid nõudmisi esitanud rühmitused Rahvuskogu esimese koja valimistel oma kandidaate üles seadmast. Tulemuseks oli, et 80 ringkonnast 50-s oli esitatud ainult üks kandidaat ning et valimised toimusid ainult 30 ringkonnas. Rahvuskogu 120 liikmest oli varem parlamendiliikmena tegutsenud vaid 43, neist 25 kuulus esimesse kotta ja 18 teise kotta. Üle 60% kõigist Rahvuskogu liikmeist olid seega uustulnukad, kusjuures IV Riigikogus oli vastav protsent olnud ainult 28 ja V Riigikogus 23.

Riigikogus oli neist 43-st kuulunud Põllumeeste Kogudesse 20, Tööerakonda 9, Rahvaerakonda 5, majaanike rühma 3, Kristlikku Rahvaerakonda 2, asunike erakonda 1, sotsiaaldemokraatide hulka 1 ja vene vähemusrahvuse esindusse 2. Et enamik esimese koja uustulnukaist oli Rahvuskogu kandidaatideks üles seatud Põllumeeste Kogudele lähedaste gruppide poolt, siis oli esimene koda täielikult endiste Põllumeeste Kogude ja nende mõttekaaslaste võimuses. Teises kogas oli teistsugune olukord. See, et kodade vahel tekkisid paljudes küsimustes lahkarvamused ja et vaieldavate küsimuste lahendamisel sai sageli otsustavaks teise koja seisukoht, sõltus suurel määral teise koja koosseisust.

Seoses sellega võiks olla huvitav ka ära märkida, et ise varem Põllumeeste Kogudesse kuulunud riigipea poolt nimetatud 10 teise koja saadikust olid 6 endised parlamendiliikmed ning et ainult üks neist oli kuulunud Põllumeeste Kogudesse. Neljast nimetatud liikmest, kes varem polnud parlamenti kuulunud, oli 1 parteitu ja 3 tuntud liberaalid. (Eesti... 1940: 149, 242, 334, 348; Tammer 1937: 27jj; Klesment 1937b: 79, 81; Laaman 1949: 291jj; Jaakson 1938: 129; Rahvuskogu... 1937: 45).

Uus Põhiseadus võeti Rahvuskogu poolt vastu 17. augustil 1937, kuulutati Riigivanema poolt välja 3. septembril ning jõustus 1. jaanuaril 1938⁵ (Uluots 1937b: 3jj; Le Fur 1939a: 429jj; Le Fur 1939b: 1jj; Meder 1938: 205jj; Håstad 1943: 103jj; Håstad 1938: 64jj; Hawgood 1939: 330jj; vt ka 1937. a Põhiseaduse analüüse mitmelt autorilt koguteoses «Põhiseadus ja Rahvuskogu»). Põhiseadus sisaldas taas ulatuslikke muudatusi kõrgeimate võimuorganite kompetentsi ning nende omavahealiste suhete alal.

Rahvuskogus rõhutati pidevalt demokraatliku riigikorra garanteerimise vajadust ning seda, et rahvas ei tohi loobuda oma positsioonist kõrgeima riigorganina. Siiski arvati, et rahva osa riigivõimu teostajana tuleb tugevasti vähendada. Täielikult kaotati rahva õigus oma initsiatiivil rahvaalgatuse ja rahvahääletuse kaudu rahvaesinduse tegevust korrigeerida, samuti õigus oma initsiatiivil Põhiseadust muuta. Peaaegu ühehäälselt püsis Rahvuskogu seisukohal, et Asutava Kogu poolt rahvaalgatuse ja rahvahääletuse institutidele pandud lootused ei ole täitunud. Ebaotstarbekaks pidas Rahvuskogu ka Põhiseaduse muutmise küsimuse lahendamist ainult rahvahääletuse teel. Peale selle oli mitu Rahvuskogu liiget veendunud, et oleks väär täiendada parlamentaarset valitsusvormi vahetu demokraatia elementidega (Uluots 1937b: 12jj, 26; Anderkopp 1937: 15jj; Rahvuskogu... 1937: I 16, 47, 63, 67, II 23, 29jj, 32, IV 36, 44, 57jj, 68, 74jj; Mägi 1937: 183, 209jj, 233jj; Mägi 1955: 43jj).

Rahvuskogul oli suur sümpaatia tugeva ja aktiivse valitsuse vastu. Ta tahtis säilitada parlamentaarset valitsusvormi, et aga Eestis arvati puuduvat eeldused klassikaliseks parlamentarismiks Inglismaa eeskujul, siis taheti reaalse võimuga riigipead, kes saaks teatud situatsioonides valitsust aktiivselt toetada. Rahvuskogu oli veendu-

⁵ Üleminekuaja seaduse § 3 kohaselt rakendus Põhiseadus siiski alles pärast uue Riigikogu moodustamist.

musel, et parlamentaarset riigikorda saab presidiaalkorra mõningate elementidega täiendada ning et sel teel saab täidesaatva ja seadusandliku võimu positsioone tasakaalustada ka parlamentaarset valitsusvormi rakendades (Uluots 1937b: 11jj; Anderkopp 1937: 7jj; Mägi 1937: 183jj, 216, 252; Rahvuskogu... 1937: I 37, 173, 193jj, 200, II 29jj, 32jj, 65jj, 71jj, IV 23jj, 32jj, 66jj).

Nagu 1933. a Põhiseaduses, oli ka nüüd rahva poolt valitud riigipeal, Vabariigi Presidendil, õigus oma vetot kasutades kontrollida rahvaesinduse tegevust sellega, et ta Riigikogu istungjärke edasi lükkab või lõpetab ning uusi Riigikogu valimisi välja kuulutab (Põhiseadus: §§ 68, 71—73, 96, 100). Rahvuskogu tahtis siiski vältida oktoobris 1934 tekkinud situatsiooni kordumist, kui Riigikogu tegevus katkestati ja tema funktsioneerimine võimatuks tehti. Põhiseadusse viidi sisse erisätteid rahvaesinduse seisundi kindlustamiseks.⁶ Ainult Riigikogul oli õigus riigieelarvet kehtestada ning muuta (Põhiseadus: §§ 99, 103jj). Kui Vabariigi President kasutab oma vetoõigust mõne Riigikogu poolt vastuvõetud seaduse suhtes, siis võib Riigikogu veto annulleerida sellega, et ta sama seaduse kindla kvalifitseeritud häälteenamusega muutmatult vastu võtab (Põhiseadus: § 96). Eelarveküsimustes polnud Vabariigi Presidendil vetoõigust. Ka piirati oluliselt Vabariigi Presidendi õigust anda seadusi dekreetidena.⁷ Rahva-

⁶ Nende põhjal ei tohtinud Vabariigi President katkestada Riigikogu istungjärku üle ühe korra ja mitte kauemaks kui kaheks nädalaks. Sügisistungjärgu võis Vabariigi President lõpetada alles kahe ja kevadistungjärgu kolme kuu möödudes. Kui Riigikogu oli laiali saadetud, pidid uued valimised toimuma 45 päeva jooksul ning uus Riigivolikogu pidi kokku tulema hiljemalt kahe nädala kestel pärast valimisi, kusjuures seda Riigikogu istungjärku ei võidud lõpetada enne kahe nädala möödumist (Põhiseadus: §§ 68, 71, 87).

⁷ Vabariigi President ei tohtinud dekreedioõigust kasutada Riigikogu istungjärkude ajal. Lisaks sellele piirati ulatuslikult riigipea õigusi ka sel teel, et kogu seadusandlik võim kuulutati Riigikogu ainuõiguseks niihästi riigieelarve alal kui ka terves reas teistes küsimustes, nagu näiteks Vabariigi Presidendi volitusi puutuv seadusandlus, Riigikogu valimised ja kodukord, rahvahääletused, kohtud ja Riigikontroll (Põhiseadus: § 99).

esindust kaitsesid Vabariigi Presidendi poolsete õigusrikkumiste eest ka kõik Põhiseaduses parlamentaarse valitsusvormi rakendamist kindlustavad sätted. Lõpuks sai rahvaesindus oma kätte ühe uue relva. Kui Vabariigi President astuks oma volitustest üle, siis võib Riigikogu teda süüdistada süütegudes kõrgeima riigivõimu vastu. Pärast Riigikogu sellist otsust vabastatakse Vabariigi President oma ametist seniks, kuni Riigikohus teeb selles küsimuses oma otsuse.⁸

Mis puutus Vabariigi Valitsuse positsiooni ning suhetesse ühelt poolt Riigikoguga ja teiselt poolt Vabariigi Presidendiga, siis oli valitsus poliitiliselt vastutav Riigikogu ees ning vajas selle toetust, olles ühtlasi sunnitud arvestama Vabariigi Presidendi tahtega. Samal ajal tahtis Rahvuskogu kindlustada Vabariigi Valitsusele teatud sõltumatuse nii Riigikogust kui ka Vabariigi Presidendist. Rahvuskogu oli arvamusel, et kui valitsus vastutab riigi poliitilise ja majandusliku elu arengu eest, peab tal ka olema õigus otsustada seda arengut soodustavate abinõude üle. Tuli vältida olukorra tekkimist, kus rahvaesindus keeldub valitsust toetamast, tahtmata samal ajal teda kukutada. Et sagedasi valitsuskriise olid tekitanud esmajoones lahkavõtted riigi majanduspoliitika küsimustes ning et majandusraskused olid oluliselt teravdanud 30. aas-

⁸ Vabariigi Presidendi süüdistamise otsus tehti mõlema koja ühisistungil kolmeneljandikulise hääleteenamusega. Asja arutamine ja lõpliku otsuse tegemine toimub Riigikohtus (Põhiseadus: §§ 45, 46). Presidendi poliitilise vastutuse küsimus ning võimalus saada teda poliitilistel põhjustel tagandada ei tekitanud Rahvuskogus mingeid lahkavõtteid. Selle asemel määrati Põhiseadusega (§ 42), et poliitiliselt vastutab Vabariigi Presidendi tegude eest Vabariigi Valitsus, kes kontrasigneerib presidendi aktid.

Kui Riigikogu valmistas ette oma teist ettepanekut Põhiseaduse muutmiseks, soovitati presidendi poliitilise vastutuse küsimus lahendada Weimari põhiseaduse (artikkel 43) eeskujul. Ettepanekut toetas Rahvuslik Keskerakond. Riigikogu enamus oli siiski samal arvamusel nagu Hugo Preuss Saksamaa Rahvuskogus, leides, et parlamentaarse valitsusvormi kehtestamine üksi toob kaasa garantiid võimu kuritarvituste vastu riigipea poolt (Riigikogu... 1932: V 2, lk 454jj, 463, 469, 524; Bericht... 1920: 275jj; Heilfron s. a: IV 40jj, V 348jj).

tate alguse põhiseaduslikku kriisi, siis tahtis Rahvuskogu, eriti silmas pidades riigi majanduspoliitikat, valitsuse positsiooni tugevdada. Rahvuskogu arvates ei saanud ükski valitsus vastutada riigi majanduselu arengu eest, kui Riigikogu teeb oma otsuseid valitsust arvesse võtmata. Kui valitsusel oli Riigikogu usaldus, siis pidi viimane loobuma selliste abinõude kasutamisest, mida valitsus ei saa aktsepteerida. Kui Riigikogu ei tahtnud enam valitsuse majanduspoliitikat heaks kiita, pidi ta hoolitsema, et see valitsus asendataks uuega, millel oleks Riigikogu täielik usaldus. Sellepärast piirati oluliselt Riigikogu tegevusvabadust. Otsustati, et Riigikogu ei saa muuta Vabariigi Valitsuse tahte vastaselt viimase eelarve-ettepanekut riigi kulude suurendamiseks (Põhiseadus: § 103).⁹ Ühtegi riigi tulusid vähendavat või kulusid suurendavat seaduseelnõu ei võinud võtta Riigikogu päevakorda Vabariigi Valitsuse nõusolekuta (Põhiseadus: § 92).¹⁰ Väljapääsuks sellest olukorrast oli Põhiseaduse säte (§ 92), mille kohaselt Riigikogu kodadel oli õigus nõuda, et Vabariigi Valitsus ise teatud eelnõu Riigikogule esitaks. Kui paistis, et koostöö Vabariigi Valitsuse ja Riigikogu vahel pole enam võimalik, siis on Vabariigi Presidendi asi vahele astuda kas uue kabineti nimetamisega või uute Riigikogu valimiste väljakuulutamisega.

Mis puutub võimujaotusse Vabariigi Valitsuse ja Vabariigi Presidendi vahel, siis tahtis Rahvuskogu need mõlemad organid paigutada omavahelisse sõltuvusse. Valitsemisvõimu teostab Vabariigi Valitsus peaministri juhtimisel; seadusandlik initsiatiiv kuulub Vabariigi Valitsusele, mitte Vabariigi Presidendile, valitsus koostab riigieelarve ettepanekud ja määrab, milliseid abinõusid tuleb riigi poliitikas tarvitusele võtta (Põhiseadus: §§ 48,

⁹ Rahvuskogu tahtis siin järgida Inglismaa eeskuju (Neumark 1952: I, 564jj; sama tendentsi kohta Prantsusmaa ja Lääne-Saksamaa riigielus *ibid.*: I, 566jj).

¹⁰ Samade probleemide kohta 1920. a Põhiseaduse ajal vt Mägi 1967: 227jj.

92, 103). Teiselt poolt oli Vabariigi President see, kes hoolitses riigi välise ja sisemise julgeoleku ning seadusliku korra säilitamise eest (Põhiseadus: § 38). Vabariigi Valitsus oli kohustatud oma seadusandlikest ja eelarvealastest kavatsustest Vabariigi Presidenti eelnevalt informeerima. Vabariigi Valitsuse nimetas ja vabastas Vabariigi President, üksikuid valitsusliikmeid võis ta siiski ainult peaministri ettepanekul asendada (Põhiseadus: §§ 50, 52, 59). Et Vabariigi Valitsus vajas Riigikogu toetust, siis oli ta sunnitud oma tegevuses arvestama ka Riigikogu tahtega. Kui Vabariigi Valitsus soovis sekkuda Riigikogu tegevusse, võis see toimuda siiski ainult Vabariigi Presidenti aktiivsel toetusel. Õigus Riigikogu istungjärke edasi lükata ja lõpetada või uusi Riigikogu valimisi määrata, samuti õigus teostada seadusandlikku võimu ning rakendada vetot Riigikogu poolt vastuvõetud seaduste suhtes, kuulus Vabariigi Presidendile ja mitte Vabariigi Valitsusele. Teisest küljest ei saanud Vabariigi President aga neid oma õigusi kasutada ilma Vabariigi Valitsuse aktiivse kaastegevuseta. Vabariigi President oli küll see, kes otsustas, millised abinõud tuleb ühel või teisel juhul tarvitusele võtta, kuid teostada sai ta neid ainult Vabariigi Valitsuse esitisel (Põhiseadus: § 48 lõik 3). Peale selle määrati, et Vabariigi Presidenti otsus kehtib ainult koos peaministri ja vastavate ministrite kontrasignatuuriga.¹¹ Vabariigi Valitsus oli kõigi nende otsuste puhul

¹¹ Vabariigi Valitsuse esitist ja kontrasignatuuri ei vajanud Vabariigi President otsuste ja aktide puhul, mida ta tegi Vabariigi Presidenti «eriõigusel». Need õigused olid Põhiseaduses loetletud ning hõlmasid peale õiguse Vabariigi Valitsust ametisse nimetada ja ametist vabastada ka õigust nimetada 10 Riiginõukogu liiget, määrata ametisse kohtunikke ja anda armu, samuti eelkõige õigust nimetada ja vabastada teatud kõrgeid riigiametnikke ning sõjaväelasi (Põhiseadus: §§ 39, 47, 50, 57, 84, 109, 114, 120, 129, 141).

Kuid ka neil juhtudel ei võinud Vabariigi President toimida täiesti oma äranägemisel, sest nii Põhiseadus kui ka teised seadused sisaldasid rea Vabariigi Presidenti tegevusvabadust piiravaid määranguid (Põhiseadus: §§ 109, 114, 59, 99 lõik 8 ja 9; Uluots 1937a: 27jj, Uluots 1937c: 303jj; Piip 1937: 315jj; Palvadre 1937: 338jj).

poliitiliselt vastutav Riigikogu ees ning vastav minister kandis vastutust ka otsuse seaduspärasuse eest (Põhiseadus: § 42).

1937. a Põhiseaduses ei olnud ühtegi määrust, milles oleks selgesõnaliselt öeldud, et Vabariigi Valitsusel ja tema üksikliikmetel peab olema Riigikogu usaldus. Seni kui Riigikogu polnud väljendanud oma umbusaldust kabinetile, eeldati, et Vabariigi Valitsusel on Riigikogu usaldus. Formaalselt ei tekkinud mingeid takistusi vähemusvalitsuse ametissenimetamiseks. Vabariigi President sai määrata ametisse Vabariigi Valitsuse, mida Riigikogu enamus küll aktiivselt ei toetanud, kuid sallis. Kui aga Riigikogu avaldas Vabariigi Valitsusele või mõnele ministrile oma umbusaldust, siis ei saadud valitsuse või ministri vahetust siiski vältida.¹²

Parlamentaarset usaldusvahekorra küsimuses valitsuse ja rahvaesinduse vahel oli otsustava tähtsusega suhe kabineti ja rahva poolt valitud koja, Riigivolikogu vahel. Õigus teha esitist valitsusele umbusalduse avaldamiseks kuulus Riigivolikogule, mitte aga esimesele kojale Riiginõukogule. Esitis pidi olema kirjalik ja alla kirjutatud vähemalt ühe neljandiku Riigivolikogu liikmete poolt. Kui Riigivolikogu kõigi liikmete enamus hääletas esitise poolt, siis oli Vabariigi President kohustatud kas nimeutama ametisse uue Vabariigi Valitsuse või välja kuulutama Riigivolikogu uue koosseisu valimised. Kui ka uus Riigivolikogu avaldas kabinetile seitsme päeva jooksul oma selget umbusaldust, oli Vabariigi President kohustatud nimetama uue Vabariigi Valitsuse (Põhiseadus: § 59; Riigikogu ajutine... 1937: § XIV; Riigikogu töökorra... 1937: § 18). Ka õigus Vabariigi Valitsuselt aru pärida oli antud ainult Riigivolikogule.¹³ Nagu umbusalduse avaldamise puhul, kuulus ka arupärimise õigus vähemusele.

¹² Vrd Taani põhiseaduse § 15 (Himmelstrup 1955: 264).

¹³ Igal Riigikogu liikmel oli ka õigus Vabariigi Valitsusele küsimusi esitada. Nn erakorralisi teadaandeid enam ei praktiseeritud.

Interpellatsiooniga võidi pöörduda üksiku ministri või Vabariigi Valitsuse poole tervikuna. See pidi olema kirjalik ja alla kirjutatud vähemalt ühe neljandiku poolt Riigivolikogu liikmeist. Vabariigi Valitsus oli kohustatud vastama igale arupärimisele ühe kuu jooksul.¹⁴ Arupärimistele võis Vabariigi Valitsus vastata ka kirjalikult. Alles siis, kui vastus arupärijaid ei rahuldanud ja nad nõudsid arupärimise võtmist Riigivolikogu päevakorda, võidi interpellatsiooni avalikult motiveerida. Nende kitsendustega taheti garanteerida Vabariigi Valitsuselt vastuse saamist igale arupärimisele vahetult pärast seda, kui see oli Riigivolikogu poolt avalikult esitatud. Arupärimisläbirääkimiste jooksul võidi teha esitis motiveeritud üleminekuvormeliks. Kui Vabariigi Valitsus arvas, et üleminekuvormeli esitist võib käsitada umbusaldusavalduksena, võis ta nõuda esitise kui umbusaldusavalduse panemist hääletusele (Riigikogu töökorra... 1937: § 16; Riigikogu ajutine... 1937: § XI).

Mis puutub Vabariigi Valitsuse deklaratsiooni, siis olenes Riigikogu uue kodukorra järgi üksnes igast uuest ametisse astunud Vabariigi Valitsusest, kas ta esitas oma tööprogrammi Riigikogule või mitte. Kui mõni kabinet tahtis deklaratsiooniga esineda, siis toimus see Riigivolikogus; läbirääkimised deklaratsiooni üle leidsid Riigivolikogus aset, kui seda nõudis Vabariigi Valitsus või üks neljandik Riigivolikogu liikmeist. Läbirääkimiste kestel oli igal saadikul õigus teha esitist motiveeritud üleminekuvormeliks. Siiski oli Vabariigi Valitsusel ka nende esitiste suhtes õigus nõuda nende panemist hääletusele umbusaldusavalduksena valitsuse vastu (Riigikogu töökorra... 1937: § 16).

Me oleme märkinud, et ka Rahvuskogu tahtis tugevdada Vabariigi Valitsuse positsiooni Riigikogu suhtes

¹⁴ Kui Vabariigi Valitsus lahkus enne arupärimisele vastamist, jäi interpellatsioon ära. Sama toimus uute valimiste määramise puhul enne arupärimisele vastuse saamist (Riigikogu ajutine... 1937: § XI).

sellega, et ta formaalsete reeglite abil vähendas Riigikogu võimalusi avaldada umbusaldust Vabariigi Valitsusele. Et 1920. a Põhiseaduse rakendamisel ilmnenu raskusi ei saadud taandada ainult Riigikogu võimalustele Vabariigi Valitsusele umbusaldust avaldada, võis neid uusi sätteid motiveerida ainult sellega, et nüüd ei nimetanud Vabariigi Valitsust ametisse ning ei vabastanud ametist enam rahvaesindus, vaid riigipea. Siiski oli Rahvuskogu teadlik sellest, et 1920. aastail ning 1930. aastate alguses tihti üksteisele järgnenud valitsusvahetuste peamiseks põhjuseks oli Vabariigi Valitsusele stabiilse parlamentaarse aluse loomise ebaõnnestumine. Sellele ajajärgule iseloomulik parteiline killustatus hävitas kõik katsed luua stabiilset valitsuskoalitsiooni. Sellepärast oli Rahvuskogule suureks probleemiks see, millised reaalsed eeltinngimused on vaja valitsusele luua püsiva parlamentaarse aluse kujundamiseks ning seega tugeva ja aktiivse Vabariigi Valitsuse moodustamiseks. Riigikogus oli Põhiseaduse käsitlemisel korduvalt öeldud, et pole mingeid võimalusi põhiseaduslike sätete abil tugevdada parlamentaarse valitsuse positsiooni Riigikogu suhtes. Kui rahvaesindus keeldub Vabariigi Valitsust toetamast, pole viimane enam võimeline oma poliitikat teostama, olenemata sellest, mida kirjutab ette Põhiseadus. Parlamentaaarselt valitsetavas riigis on rahvaesindus alati see, kelle öelda on otsustav sõna. Polnud mingeid võimalusi rahvaesinduse ja täidesaatva võimu positsioonide tege-likuks tasakaalustamiseks.

Rahvuskogu polnud selle käsitlusega päriselt nõus. Rõhutatult tõsteti esile, et kui parlamentaarne valitsus ka on sõltuv parlamendist, ei saa siiski eitada, et valitsuse ja parlamendi vahelise koostöö vormid võivad tugevasti varieeruda. Valitsuse sõltuvust rahvaesindusest võiks Rahvuskogu arvates vähendada ning valitsuse positsiooni tugevdada esinduse reformimisega ja osa 1920. a Põhiseaduse järgi Riigikogule kuulunud võimukompetentsi jaotamisega selle ning Vabariigi Valitsuse vahel. Peale

selle sai valitsuse parlamentaarset alust tugevdada ka valimisreformiga.

Et uus Riigikogu oli kahekojaline¹⁵, siis kaalus Raffvuskogu võimalusi ühekojaparlamentarismi asendamiseks kahekojaparlamentarismiga. Siiski olid mõlemad Rahvuskogu kojad peaaegu ühehäälselt arvamusel, et Vabariigi Valitsuse positsiooni ei saa sellega parandada — pigem vastupidi —, ning loobusid sellest plaanist (Mägi 1937: 180jj, 219jj)¹⁶. Selle asemel arvas Rahvuskogu, et Riiginõukogu võib kasutada omamoodi korrektiivina Riigivolikogu tegevusele, et sellega ära hoida juhusliku häälteenamusega tehtud Riigikogu otsuseid.¹⁷ Põhiseaduse järgi polnud kojad võrdsed. Riigivolikogu õigused olid oluliselt suuremad kui Riiginõukogul. Kodadevaheliste eriarvamuste puhul oli otsustav Riigivolikogu seisukoht. Kui aga Riiginõukogu hääletas Riigivolikogu vastu, sai viimane end ainult siis maksma panna, kui tema kõigi liikmete kindel kvalifitseeritud enamus oli tekkinud tülüküsimuses samal arvamusel (Põhiseadus: §§ 95, 104). Kui mõlemad kojad toimivad Vabariigi Valitsuse tahte vastaselt, siis võis Vabariigi President ühes seadusandluse küsimuses oma vetoõigust tarvitades vahele segada (Põhiseadus: § 96). Nende abinõudega saadi takistada Riigikogu poolt Vabariigi Valitsuse poliitika vastu võitlevate juhusliku häälteenamusega tehtud otsuste vastuvõtmist.

Sellega, et Riigikogu tegevusvabadust piirati või

¹⁵ Riigikogu kodadest koosnes esimene, Riiginõukogu, samuti nagu Rahvuskogu teine koda, eri kutserühmade ning institutsioonide esindajaist ja Vabariigi Presidendi poolt nimetatud liikmeid, teine, Riigivolikogu, valiti üldvalimiste teel (Põhiseadus: §§ 67, 84).

¹⁶ Sellel, et Vabariigi Presidendil oli Põhiseaduse § 59 põhjal õigus küsitleda ka Riiginõukogu, kui Riigivolikogu on Vabariigi Valitsusele avaldanud otsest umbusaldust, polnud Vabariigi Valitsuse positsiooni küsimuses mingit poliitilist tähendust (Uluots 1937c: 28jj; Rahvuskogu... 1937: I 200, II 74jj). Vrd siiski Itaalia põhiseaduse § 94 lõik 1, mille põhjal valitsusel peab olema mõlema koja usaldus (Gangl 1951: 83jj; Sciascia 1959: 162jj).

¹⁷ Et kojad olid moodustatud erineval viisil, võis oletada, et jõudude suhe kodades poliitiliste rühmade vahel ei olnud võrdne ja et kodade otsuseid ei määranud võrdsed poliitilised rühmitused.

lubati tal oma otsuseid ainult kindla kvalifitseeritud häälteenamusega teha, polnud siiski mingil moel kindlustatud vajalik toetus Riigikogu poolt Vabariigi Valitsusele tema poliitika realiseerimiseks. Et uue Põhiseaduse järgi see toetus asendus ainult piiratud ulatuses toetusega Vabariigi Presidendi poolt tema õigusena anda seadusi dekreetidena, siis oli Vabariigi Valitsus sunnitud tegema Riigivolikogu tahtele vastavat poliitikat või tagasi astuma, kui Riigivolikogu keeldub Vabariigi Valitsuse poliitikat aktiivselt toetamast.

Rahvuskogul oli selge, et parlamentaarset valitsemis-süsteemi saab edukalt kasutada ainult eeldusel, et Vabariigi Valitsust toetab parlamendi homogeenne enamus, sest kõik need abinõud, mis võetakse tarvitusele valitsuse positsiooni tugevdamiseks, piirates ühtlasi parlamendi tegevusvabadust, saavad olla vaid teisejärgulise tähtsusega. Neid eeldusi loodeti luua valimisreformi abil. Et 1920. a Põhiseaduse ajal kehtinud proportsionaalne valimissüsteem soodustas väikeparteide tekkimist, asendas Rahvuskogu selle majoritaarse süsteemiga. Senine valimisringkondade süsteem, mille puhul kogu maa moodustas praktiliselt üheainsa valimisringkonna, asendati Inglismaa eeskujul üht saadikut valivate ringkondade süsteemiga. Rahvuskogu hellitas suuri lootusi, et selle valimisreformi abil saadakse jagu parteilisest killustatusest, et pisiparteid kaovad riigipildist ja poliitiline elu stabiliseerub (Rahvuskogu... 1937: I 220, II 77jj, 80jj). Uute väikeparteide tekkimist uue valimissüsteemi tulemusena ei peetud Eestis kardetavaks, ehkki valimisseaduse järgi said ka väiksemad valijate rühmad esitada oma kandidaate.¹⁸ Niisuguse optimismi kasuks rääkis eelkõige

¹⁸ Riigivolikogu valimisseadusele vastavalt oli 150 hääleõiguslikul kodanikul õigus esitada oma kandidaati. Et seda õigust kergekäteliselt ei kasutataks, nõuti iga kandidaadi ülesseadmise puhul 250 Ekr suuruse kautsjoni sissemaksmist, mis maksti tagasi ainult sel juhul, kui kandidaadi poolt hääletas vähemalt üks neljandik valijaist (Riigivolikogu valimise... 1937: §§ 31, 37; Braunias 1932: I 171jj).

see, et umbes kaks kolmandikku kogu elanikkonnast elas väljaspool linnu ning et agraarparteide valijail oli sama-hästi kui kõigis neis valimisringkondades tugev enamus (Viienda Riigikogu ... 1932: 22jj).¹⁹

1920. a Põhiseaduse kohaselt pidi iga konstitutsiooni-muudatus kehtivuse saamiseks heaks kiidetama rahva poolt rahvahääletusel. Seda sätet polnud tühistatud ei 1933. a Põhiseaduse muutmise seadusega ega Rahvuskogu kokkukutsumise otsusega. Ometi kuulutati uus Põhiseadus Riigivanema poolt välja ilma eelneva rahvahääletuseta. Riigivanem oli arvamisel, et Rahvuskogul on õigus lahendada Põhiseaduse küsimus definitiivselt ning et ka teatud puhtpraktilised asjaolud kõnelevad tugevasti uue rahvahääletuse vastu Põhiseaduse küsimuses (Rahvuskogu ... 1937: III 38jj; Tammer 1937: 33jj). Opositsiooni poolelt väideti seevastu, et Rahvuskogu poolt koostatud Põhiseadus ei saa seaduslikult jõustuda enne, kui see pole rahvahääletusel heaks kiidetud (Rahvuskogu ... 1937: I 85jj, II 21jj, 276, 279, 282jj, 289, III 11jj).*

Selles olukorras oli uue Põhiseaduse saatus põhiliselt uue Riigikogu kätes, kui ka Riigivanem oli valmis seda realiseerima. Nõudnuks Riigikogu uut rahvahääletust, oleks konflikt rahvaesinduse ja riigipea vahel olnud vältimatu. See asjaolu oli ajendiks, et Riigivanem ja Vabariigi Valitsus ei tahtnud nõusse jääda poliitiliste parteide tegevuse taasalustamise lubamisega enne uue Riigikogu valimisi (Laaman 1949: 307jj). Selle asemel pandi käima uus aktsioon, kindlustamaks Vabariigi Valitsusele uue Riigikogu toetust Põhiseaduse küsimuses. Asutati uus organisatsioon — Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinne. See asus formaalselt väljaspool parteisid ja ühendas eri kodanli-

¹⁹ Riigivolikogu valimisseaduse järgi oli 80 ringkonnast ainult 22 linnades, kuna 58 ringkonda paiknes maal või oli suure maaelanikest valijate enamusega (Riigivolikogu valimise ... 1937: § 1 lisa).

* Siiski olid nii 1920. a Põhiseadus ise kui ka sellele eelnev 1919. a 4. juuni Ajutine Põhiseadus kehtestatud Asutava Kogu poolt ilma rahvahääletuseta. Vt ka Artur Mägi «Kuidas valitseti Eestis», lk 39. TLk.

kesse parteidesse kuulunud poliitikuid. Rahvarinde juhtivateks tegelasteks aga olid endiste Põllumeeste Kogude liikmed, nende hulgas ka peaministri asetäitja (Eesti... 1940: 258; Tammer 1938: 36). Rahvarindest sai kogu maad hõlmav ühtne valimisorganisatsioon, mille ülesandeks oli seada eelseisvatel valimistel igas ringkonnas üles valitsust Põhiseaduse küsimuses toetav kandidaat ning agiteerida selle kandidaadi kasuks. Et opositsioonirühmadel puudus vastav valimisorganisatsioon ja et Rahvarinde tegevust toetati riigiasutuste poolt, olid opositsioonirühmitused juba selle tõttu vähem soodsas olukorras. Ja et ka nende rühmade sees puudus lähem koostöö, siis tuli küllalt sageli ette, et opositsioon esitas ühes ringkonnas enam kui ühe kandidaadi. Peale selle seati paljudes valimisringkondades üles nn sõltumatud kandidaadid, kes ei teinud koostööd ei omavahel ega opositsiooniga. Tulemuseks oli, et Rahvarinne saavutas kindla võidu eelkõige seetõttu, et opositsiooni häälled enamikus valimisringkondadest jagunesid kahe ja kolme kandidaadi vahel.²⁰

Uus Riigikogu astus kokku 21. aprillil 1938. Kolm päeva hiljem valiti Vabariigi Presidendiks Konstantin Päts ning Vabariigi Valitsus esitas oma lahkumisavalduse. Uus Põhiseadus oli tervikuna jõustunud. Vabariigi President võis sellega arvestada, et tema põhiseaduspoliitikat toetab vastvalitud Riigikogu enamus. See enamus sai veel suuremaks, kui Riigikogu koosolekul kõik sõltumatud

²⁰ Valimised toimusid 72 ringkonnas 80-st. Neis 72 valimisringkonnas seati opositsiooni ja nn sõltumatute rühmade poolt üles 133 kandidaati, kes said kokku 53% kõigist häältest. Ometi valiti Riigivolikokku 46 Rahvarinde, 16 opositsiooni ja 10 sõltumatut kandidaati. Rahvarindesse kuulusid ka kõik 8 kandidaati neis ringkondades, kus valimisi ei toimunud. (Randalu 1939: 28jj; Mänd 1938: 123jj, 187).

Nende valimiste kohta kirjutas Eesti ühe suurima ajalehe «Päevaleht» peatoimetaja Mänd, et valimistulemused polnud mingiks üllatuseks, sest Rahvarinne esitas igas valimisringkonnas ainult ühe kandidaadi, «kuna väljaspoole jäänud huvigrupid olid desorganiseeritud, nähtavasti pealiskaudsemagi koostööta, pealegi paiguti oma vahel ilmselt suures vaenus... Nende läbikukkumine enamusvalimise viisi juures oli juba ette näha.» (Mänd 1938: 123). Vt ka Hästad 1943: 120; Kring... 1938: 229jj.

saadikud deklareerisid, et nad annavad oma toetuse uue Põhiseaduse rakendamisele. Siiski ei kujunenud Riigikogu uute rühmade vahel mingit homogeenset koostööd ning neid rühmi ei saanud ka võrrelda poliitiliste parteide parlamendifraktsioonidega. Niihästi Rahvarindel kui ka opositsioonil puudus neisse kuuluvate riigikoguliikmete poolt heaks kiidetud programm. Mõlemas rühmas tegutsesid eri poliitilistesse parteidesse kuulunud poliitikud ja kummalgi polnud kindlaid parteipoliitilisi tunnuseid, ehkki mitmed endised silmapaistvad Põllumeeste Kogude liikmed kuulusid Rahvarindesse.²¹ Kõiki uue Riigikogu liikmeid saab seetõttu käsitada kui sõltumatuid. Nad ei allunud mingile parteidistsipliinile ja hääletasid kõigis küsimustes oma isiklike veendumuste kohaselt. Selles olukorras polnud üllatav, kui Vabariigi President rühmade poole pöördumise asemel kutsus uue valitsuse moodustamist arutama kodade esimehed. Pärast seda nõupidamist sai lahkuva valitsuse peaministri asetäitja Kaarel Eenpalu ettepaneku uue valitsuse moodustamiseks. Uus Vabariigi Valitsus nimetati Vabariigi Presidendi poolt ametisse 9. mail (Mänd 1938 : 260).²²

²¹ Uue Riigikogu 120 saadikust olid 44 olnud 1920. a Põhiseaduse aegsete Riigikogude liikmed, neist 20 Riiginõukogus ja 24 Riigivolikogus. Põllumeeste Kogusid oli neist 44-st esindanud 18, Tööerakonda 6, Rahvaerakonda 5, sotsiaaldemokraate 5, asunikke 3, Kristlikku Rahvaerakonda 3, majaomanikke 3 ja vene vähemusrahvust 1. Kõik endised Põllumeeste Kogude liikmed toetasid valitsust ja kõik endised sotsialistid ning asunikud kuulusid opositsiooni. Ülejäänud jagunesid valitsuse ja opositsiooni pooldajate vahel.

²² Vabariigi Valitsuse koosseis oli järgmine: peaminister Kaarel Eenpalu (endised Põllumeeste Kogud), siseminister Richard Veermaa (end. PK), välisminister Karl Selter (parteitu), majandusminister Leo Sepp (parteitu), põllutöominister Artur Tupits (end PK), kohtuminister Albert Assor (parteitu), haridusminister Aleksander Jaakson (parteitu), sõjaminister Paul Lill (parteitu), teedeminister Nikolai Viitak (parteitu) ja sotsiaalminister Oskar Kask (endine Tööerakond). Kuus uue Vabariigi Valitsuse liiget — Eenpalu, Selter, Jaakson, Viitak, Lill, Kask — olid kuulunud ametist lahkunud valitsusse ja kolm — Eenpalu, Sepp, Tupits — olid olnud Vabariigi Valitsuse liikmed juba enne 1933. a Põhiseadust.

Uus Vabariigi Valitsus oli Vabariigi Presidendi autoriteedile toetuv presidiaalvalitsus. Valitsuse isikuline koosseis määrati Vabariigi Presidendi ja uue peaministri poolt, kuid ilma Riigikogu rühmade aktiivse osavõtuta. Riigikogule ei esitatud Vabariigi Valitsuse poolt ka mingit valitsusdeklaratsiooni ning puudus valitsust Riigikoguga siduv programm. Riigikogu ei saanud avaldada arvamust, kas ja millisel määral Vabariigi Valitsusel oli tema usaldus. Parlamentaarne koostöö valitsuse ja rahvaesinduse vahel ei tulnud kõne allagi. Riigikogu enamus oli lubanud valitsust toetada uue Põhiseaduse elluviimisel, aga mitte rohkem. Puudusid valitsuses esindatud ning talle parlamentaarset alust moodustavad poliitilised parteid. Sellest hoolimata võidi konstateerida, et Riigikogu toetab Vabariigi Valitsust. Valitsuse ettepanekud kiideti ilma suuremate muudatusteta Riigikogu poolt heaks. Samuti kiideti heaks Riigikogu istungjärkude vaheajal Vabariigi Presidendi poolt Vabariigi Valitsuse initsiatiivil antud seadused ning ei tehtud ühtki katset muuta või tühistada Vabariigi Presidendi poolt vahepeal välja antud seadusi. Opositsiooni püüdlused poliitiliste parteide tegevuse teatud kitsenduste kaotamiseks ei leidnud Riigikogu enamuse juures suuremat poolehoidu. Riigikogu ei kasutanud seadusandliku initsiatiivi ega Vabariigi Valitsuse poliitilise kontrollimise õigusi. Interpellatsiooni ja päevakorra institute Riigikogus ei kasutatud. Riigikogu oli nõus Vabariigi Valitsuse poolt rakendatavate abinõudega ilma neid kontrollimata. Mingit vastukaalu Vabariigi Presidendile Riigikogu endast ei kujutanud ja polnud võimalik rääkida tasakaalust täidesaatva ja seadusandliku võimu vahel. Riigivõimu teostasid Vabariigi President ja Vabariigi Valitsus, ehkki Riigikogu otsustada olid mitmed põhimõttelised küsimused, näiteks riigieelarve.

Olukord hakkas üsna varsti muutuma. Juba Riigikogu 1939. a kevadistungjärgu ajal arvasid mitmed saadikud, et Riigikogu peaks asuma oma põhiseaduslikule positsioonile, eriti kui tagasi vaadata Riigikogu rollile

parlamentaarset riigikorra ajal. Arvati, et Vabariigi Valitsus peaks loobuma seaduste andmisest Vabariigi Presidendi dekreetidena Riigikogu istungjärkude vaheajal, sest Põhiseaduse järgi on seadusandlus Riigikogu ülesandeks. Vabariigi Valitsus aktsepteeris selle nõudmise ja seadusandlus dekreetidena lakkas (Tammer 1940: 28jj, 40jj). Kui septembris 1939 tuli Nõukogude Vene valitsuse poolt nõudmine Eesti ja N. Liidu vahelise vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks, oli saabunud aeg Vabariigi Valitsuse ümberkujundamiseks. 12. oktoobril asendati Kaarel Eenpalu valitsus Jüri Uluotsa omaga. Uues Vabariigi Valitsuses domineerisid jälle parteipoliitikud. Valitsuse poliitiline koosseis ei erinenud eriti omal ajal Riigikogu poolt ametisse seatud Vabariigi Valitsustest.²³ Võis loota, et parteide tegevuskeeld kaotatakse ning kuulutatakse välja uued Riigikogu valimised.

16. juunil esitas N. Liit oma ultimaatumi Eestile (Rei 1948: 39jj). 21. juunil lakkasid funktsioneerimast Eesti seaduslikud riigiorganid ning maa inkorporeeriti kommunistlikku valitsemisüsteemi.

²³ Valitsuse koosseis oli järgmine: peaminister Jüri Uluots (endised Põllumeeste Kogud), siseminister August Jürima (end. PK), põllutööminister Artur Tupits (end. PK), välisminister Ants Piip (endine Tööerakond), sotsiaalminister Oskar Kask (end. Tööerakond), haridusminister Paul Kogerman (end. Tööerakond), majandusminister Leo Sepp (parteitu), kohtuminister Albert Assor (parteitu), teedeminister Nikolai Viitak (parteitu), sõjaminister Nikolai Reek (parteitu). Viis uue valitsuse liiget — Jürima, Tupits, Piip, Sepp, Reek — olid kuulunud ka 1920. a Põhiseaduse aegsetesse valitsustesse, neist mitmekordne rahaminister Sepp ja kaitseminister Reek parteitute spetsialistidena. Parlamendiliikmete arv oli tõusnud viielt seitsmele. Välisminister, Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Ants Piip, oli üks opositsiooni juhte.

Kirjandus

- Anderkopp, Ado 1937. Aruanne Rahvuskogu II kojale. — Rahvuskogu protokollid. Tallinn
- Bericht und Protokolle des achten Ausschusses über den Entwurf einer Verfassung des Deutschen Reichs. 1920. Berlin
- Braunias, Karl 1932. Das parlamentarische Wahlrecht. Bd I—II. Berlin und Leipzig
- Eesti Biograafilise Leksikoni täienduskõide 1940. Tallinn ja Tartu, Loodus
- Eesti Vabariigi Põhiseadus 1937. — Riigi Teataja, nr 71, 3. IX, 590, lk 1309—1332
- Estlands korporativa kammare 1937. — Svensk Tidskrift
- Gangl, Hans 1951. Die Verfassung der italienischen Republik. — Österreichische Zeitschrift f. öffentliches Recht IV
- Hawgood, John A. 1939. Modern Constitutions since 1787. London
- Håstad, Elis 1938. Estlands nya författning. — Baltisk revy
- Håstad, Elis 1943. Den författningpolitiska utvecklingen i Balticum: Ha de rätt att leva? Uppsala
- Heilfron, Ed. (s. a.) Die Deutsche Nationalversammlung 1919/20 in ihrer Arbeit für den Aufbau des neuen deutschen Volksstaates. Bd I—V
- Himmelstrup, Jens 1955. Das öffentliche Recht Dänemarks von 1932 bis 1953. — Jahrbuch d. ö. R. der Gegenwart, N. F., Bd 4
- Jaakson, Jüri 1938. Minu koostööst J. Tõnissoniga. — Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Tartu
- Klesment, Johannes 1937a. Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus. — Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn
- Klesment, Johannes 1937b. Uue põhiseaduse algeelnõu. — Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn
- Kring de estniska valen 1938. — Svenska Tidskrift
- Laaman, Eduard 1937. Kuivõrd fašism on eksportkaup? — Akadeemia, nr 6, lk 333—347
- Laaman, Eduard 1949. Konstantin Päts: Poliitika- ja riigimees. 2. trükk. Stockholm, Vaba Eesti
- Le Fur, Louis 1939a. Democracy and Parliamentarism with Reference to a new Constitution. — Baltic and Scandinavian Countries. I
- Le Fur, Louis 1939b. Démocratie et parlementarisme: A propos d'une Constitution nouvelle. — Revue d'Histoire politique et constitutionnel
- Meder, Walter 1936. Das verfassungsändernde Ermächtigungsgesetz vom 23., 24. und 25. Februar 1936. — Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1935/36
- Meder, Walter 1938. Die Verfassung Estlands vom 17. August 1937. — Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1937/38
- Mägi, Artur 1937. Põhiseaduse koostamise käik Rahvuskogus. — Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn
- Mägi, Artur 1955. Rahvahääletus ja rahvaalgatus Eestis. Uppsala
- Mägi, Artur 1967. Das Staatsleben Estlands während seiner Selbständigkeit. Bd I: Das Regierungssystem. Stockholm, Almqvist & Wiksell

1937. aasta põhiseadus

- Mänd, Oskar 1938. Sisepoliitiline ülevaade. — Akadeemia, nr 2, lk 122—126; nr 3, lk 187—191; nr 4, lk 259—262
- Neumark, Fritz 1952. Theorie und Praxis der Budgetgestaltung. Handbuch der Finanzwissenschaft. Herausgegeben von Wilhelm Gerloff und Fritz Neumark. Bd I. Tübingen
- Palvadre, Anton 1937. Kohtud uue Põhiseaduse alusel. — Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn
- Piip, Ants 1937. Vabariigi Valitsus. — Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn
- Rahvuskogu protokollid 1937. I—IV Tallinn
- Randalu, Adam 1939. Eesti sisepoliitiline elu a. 1938. — Eesti Kroonika 1938. Tartu, EKS
- Rei, August 1948. Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States: Diplomatic documents and other evidence. London, Boreas
- Riigi Teataja 1936. Nr 21
- Riigikogu ajutine kokkord 1937. — Riigi Teataja nr 71, 3. IX, 594, lk 1374—1378
- Riigikogu protokollid 1931. IV, 6
- Riigikogu protokollid 1932. V, 2
- Riigikogu protokollid 1934. V, 5
- Riigikogu töökorra seadus 1937. — Riigi Teataja, nr 71, 3. IX, 595, lk 1379—1385
- Riigivolikogu valimise seadus 1937. — Riigi Teataja, nr 71, 3. IX, 592, lk 1344—1367
- Sciascia, Gaetano 1959. Die Verfassung der italienischen Republik vom 27. Dez. 1947 und ihre Entwicklung bis 1958. — Jahrbuch d. ö. R. der Gegenwart, N. F., Bd 8
- Tammer, Harald 1936. Eesti sisepoliitiline elu a. 1935. — Eesti Kroonika 1935. Tartu, EKS
- Tammer, Harald 1937. Eesti sisepoliitiline elu a. 1936. — Eesti Kroonika 1936. Tartu, EKS
- Tammer, Harald 1938. Eesti sisepoliitiline elu a. 1937. — Eesti Kroonika 1937. Tartu, EKS
- Tammer, Harald 1940. Eesti sisepoliitiline elu a. 1939. — Eesti Kroonika 1939, Tartu, EKS
- Uluots, Jüri 1937a. Aruanne Rahvuskogu I kojale. — Rahvuskogu protokollid I. Tallinn
- Uluots, Jüri 1937b. La nouvelle Constitution estonienne et ses tendances. Tallinn
- Uluots, Jüri 1937c. Vabariigi President. — Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn
- Viienda Riigikogu valimised 1932. Tallinn

ARTUR (ARTHUR) MÄGI kuulus nende Eesti õigusteadlaste ja riigimeeste põlvkonda, kellele ei olnud antud oma võimeid ning andeid vaba kodumaa teenimiseks lõpuni rakendada, ent kes koos Eesti Vabariigiga kasvanutena ning oma rahvusülikoolis hariduse saanutena on siiski kadestusväärased meie silmis, sest oma elu parimad aastad said nad veeta riigis ja ühiskonnas, millist meie enam iialgi ei näe.

Sündinud 29. augustil 1904 Järvamaal Väinjärve valla Ramma koolimajas Virumaalt Undlast pärineva koolmeisteri August Mäe ja tema abikaasa Sophie (sünd. Bötkeri) pojana, sai Artur Mägi alghariduse isa juures ning astus a 1916 edasi õppima Paide linnakooli, mis Eesti iseseisvuse saabudes nimetati ümber Järva maakonna poeglaste reaalgümnaasiumiks. Vabadussõja ajal jõudis õppursõdurina kuuluda Järvamaa Kaitse Liidu Paide kooliõpilaste rühma. Lõpetas gümnaasiumi aastal 1923, olles suvel 1921 töötanud abitööjõuna kodumaakonna politseiülema kantseleis (kas siit otsus minna edasi õppima juurat?). Suvel 1923 töötab ta oma endise kooli asjaajajana ning immatrikuleeriti septembris Tartu Ülikooli õigusteaduskonda (matrikli nr 4036). Esimesel ülikooliaastal 1923/24 oli ühtlasi õpetajaks Säreveere 6-klassilises algkoolis.

Akadeemiliselt organiseerus Artur Mägi algul rahvuslikult meelestatud Järvamaa üliõpilaskogusse ning kui see lakkas olemast, a 1927 üliõpilasseltsi «Raimla», mis oli asutatud 1922, a sotsialismimeelsest EÜS «Ühendusest» lahkunud liikmete poolt. «Raimlas» oli ta vanameheks, abiesimeheks ja esimeheks, kuulus oma seltsi esindajana Üliõpilaskonna Edustusse ja oli kolme aasta jooksul selle majandustoimkonna esimeheks. «Raimlaga» jäi A. Mägi seotuks kogu eluks vilistlaskogu liikmena a-st 1931, selle laekurina ja Tallinna koondise abiesimehena, vilistlaskogu esimehena Rootsis ning lõpuks seltsi 50. a juubeli puhul a 1972 valitud auliikmena. «Raimla» kaudu leidis ta endale ka elukaaslase, abielludes a 1931 seltsi vilistlase riigikohtunik Martin Taevere (1879—1939) venna, kauaaegse Suure-Jaani jaoskonna kohtuniku Georg Taevere keskmise tütre Lydiaga.

Ülikooli lõpetas Artur Mägi a 1929 ja jäeti stipendiaadina (sai kolm aastat Tallinna Linnavalitsuse Jüri Vilmsi nimelist ning kolm aastat Haridusministeeriumi Jaan Poska nimelist stipendiumi) ja diplomeeritud edasiõppijana riigiõiguse alal ülikooli juurde õppejõuks ette valmistuma professorite Nikolai Maimi, Jüri Uluotsa, Ants Piibu ja Artur-Tõeleid Kliimanni juhatusel. 1930. aastal asus ta edasiõppimise kõrval tööle juriidilise ajakirja «Õigus» toimetusse, algul asjaajajana, hiljem kuni a-ni 1938 toimetuse sekretärina ja tegevtoimetajana. «Õiguse» toimetuse liikmena oli korduvalt Tartus toimuvate Eesti õigusteadlaste päevade

ARTUR MÄGI

Foto Enn Nõu arhiivist

peasekretäriks ja tegelikuks korraldajaks. Ülikoolis oli ta samal ajal õigusteaduse seminari abiõppejõuks (1. maist 1930 kuni 1. märtsini 1937), sooritas aastail 1933–34 magistrieksamid riigiõiguses peaaainena ja õiguse üldõpetuses, rahvusvahelises õiguses ning haldusõiguses kõrvalainetena ning tunnistati pärast magistritöö «Suveräänsuse probleem Hans Kelseni õpetuses» esitamist a 1935 *mag. jur.* kraadi vääriliseks. Värske magister määrati õppeülesande täitjaks riigiõiguse alal ja asendas jaanuarist septembrini 1936 riigiõiguse professorit N. Maimi. Avaldas «Õiguses» a 1932 (nr 2, lk 61–79) «Märkmeid Eesti Vabariigi Põhiseaduse muutmise seaduse puhul» ja uurimused «Valimisõiguslike põhiprintsiipi ja nende rakendamine Eestis *de lege lata* ja *de lege ferenda*» a 1935 (nr 8–9, lk 337–359, 385–404), «Rahvas riigiorganina ja tema esindajad Eesti Põhiseaduse määratlusel» a 1936 (nr 4, lk 178–188) ning «Rahvas riigivõimu kandjana ja riigivõimu teostajana» samuti a 1936 (nr 8, lk 361–384). Ka oli ta «Eesti Entsüklopeedia» riigiõiguslike artiklite autoriks. «Suveräänsuse probleem» ilmus a 1937 Akadeemilise Õigusteadlaste Seltsi kirjastusel Tartus. Doktorieksami sooritas Artur Mägi a 1938, kuid doktoritöö jäi ilmselt uute ametikohuste tõttu kirjutamata.

Kui aastal 1937 tuli rahva otsuse põhjal kokku kahekojaline Rahvuskogu koostama Eesti Vabariigi kolmandat Põhiseadust, siis kutsus peaminister Riigivanema kohustes Konstantin Päts selle seadusandliku organi peasekretäri kohale (koht oli uus — eelmised rahvaesindused olid valinud sekretariaadi oma liikmeskonna hulgast) suhteliselt noore (33-aastase) ja varem poliitikast ning poliitilistest erakondadest eemal seisnud õpetatud riigiteadlase Artur Mäe. Perspektiivikast teadlasest sai kõrgem riigiametnik (oma sõna selle määramise puhul võis öelda Rahvuskogu esimese koja esimeheks saanud prof. Jüri Uluots). Rahvuskogus töötas Artur Mägi 20. veebruarist 31. detsembrini 1937, toimetades otseste ametiülesannete kõrval ka kapitaalset koguteost «Põhiseadus ja Rahvuskogu» (Tallinn 1937) ja kirjutades sellesse artikli «Põhiseaduse koostamise käik Rahvuskogus» (lk 177—266). Rahvuskogu tegevuse lõppedes nimetati A. Mägi Riigikantselei peasekretäriks (Riigisekretär Karl Terrase lähema kaastöölisena sellel kohal 1. jaanuarist kuni 20. aprillini 1938) ning ülikool valis ta vanemaks assistendiks riigiõiguse alal (1. jaanuarist 1. maini 1938). Veebruaris 1938 määrati Artur Mägi ühtlasi Valimiste Peakomitee peasekretäriks, kellena tal tuli organiseerida Riigivolikogu, Riiginõukogu ja Vabariigi Presidendi valimiseks vajaliku omavalitsuste esindajate kogu valimisi (Peakomitee esimeheks oli Õiguskantsler, liikmeiks Riigisekretär, Tallinna Ringkonnakohtu esimees, Tallinna ülelinnapea, Harju maavanem ja üks siseministri poolt nimetatud liige). 20. aprillil 1938 määrati ta Riiginõukogu peasekretäriks ja jäi sellele ametikohale kuni Eesti okupeerimiseni ning põhiseaduslike organite tegevuse vägivaldse lõpetamiseni suvel 1940. Valimiste Peakomitee peasekretärina oli Artur Mägi sunnitud kaasa tegema nn «juulivolikogu» moodustamise lavastuse. Pärast Eesti lõplikku inkorporeerimist N. Liidu koosseisu vallandati A. Mägi riigiteenistusest ning ka H. Kruusi juhitud ülikoolis ei leidunud talle enam tööd.

Esimesel okupatsiooniaastal 1940/41 töötas Artur Mägi Elamute Peavalitsuse juriskonsuldina. 14. juunil 1941 küüditati Suure-Jaanist tema naisevanemad Georg ja Minna Taevere koos tütarde Larissa ning Irinaga. Augustis 1941 mobiliseeriti ta ise Tallinnast Punaarmee, kuid koos laevatäie eesti meestega pääses ka Artur Mägi Saksa pommidest vigastatud aurik «Eestirannalt» 25. augustil Prangli saarele ja sealt koju tagasi. Saksa okupatsiooni ajal töötas A. Mägi Eesti Omavalitsuse Majandusdirektooriumis peanõunikuna ja sõjakahjude hindamise peakomitee esimehena.

22./23. septembril 1944 a põgenes ta koos abikaasaga Rootsi, kus oli algul nn assistenttöeline arhiivis ja sügisest 1947 Uppsala ülikooli riigiteadusliku instituudi stipendiaat ülesandega uurida

Eesti põhiseaduse ja parlamentarismi kujunemist. Selle uurimistöö tulemuseks oli seni põhjalikem teos Eesti riigiteaduse alalt «Das Staatsleben Estlands während seiner Selbständigkeit. I: Das Regierungssystem», mille viimase peatüki ülal avaldasime. Aastail 1953—1963 oli ta Eesti Teadusliku Instituudi õigusteaduskonna lektor riigi- ja haldusõiguse alal, kuulus Eesti Teaduslikku Seltsi Roots. Võttis aktiivselt osa pagulaskonna poliitilisest tegevusest, eelkõige Vabariigi Valitsuse eksiilis riigisekretärina 1945—1949 ja õiguskantslerina a-st 1949, kellena tal kui parimal asjatundjal Põhiseaduse alal tuli korduvalt võtta sõna ning langetada otsuseid Põhiseaduse tõlgendamise küsimustes erinevate pagulasringkondade poolt. Taunides küll Vabariigi Presidendi asetäitja valimatajätmist 1944. a 20. aprilli Valimiskogu poolt, rõhutas A. Mägi siiski nn vanema liikme instituudi põhiseaduspärasust ja vajalikkust kontinuiteedi hoidmisel ega pooldanud uut Valimiskogu väljaspool Eesti Vabariigi piire. Püsidis endiselt eemal erakondlikust tegevusest, kuulus Artur Mägi veel Eesti Rahvusfondi selle esinduskogu ja Uppsala osakonna juhatuse liikmena.

Paguluses avaldatud teostest võib nimetada veel «Über die Verfassungsentwicklung in der Republik Estland» (Apophoreta Tartuensia, 1949, S 225—239), «Kuidas valitseti Eestis» (Iseseisvustlaste kirjavara nr 4, Stockholm, 1951), «Eesti riiklik korraldus» (Publications of the Estonian Scientific Institute in Stockholm, 1954, mimeografeeritud), «Rahvahääletus ja rahvaalgatus Eestis» (Omariikluse taustal, Lund, 1955, lk 11—53), «Eesti õiguskorra hävitamine» (Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas, III kd, Stockholm, 1956, lk 49—62, 234—239), «Asutav Kogu maareformi otsustamas» (Tulimuld, 1959, lk 304—308; 1960, lk 20—25), «Mõningaid demokraatlike probleeme» (Tulimuld, 1969, lk 28—37), «Inimõigused ja nende kaitse» (Stockholm, 1972).

Artur Mägi suri Uppsalas 9. novembril 1981. Tema arhiiv, kust võib leida nii mõndagi publitseerimismäärset, asub samas linnas dr Enn Nõu testamentaarses valduses.

J. I.

TEENIDES ISAMAAD

Riigikontrolör Karl Soonpää päevik 1939—1940

25. jaan. V. V. koosolek kl. 17—22.30. Sakslased ei anna Merile järele. Venelased annavad meile siiski tasuta kasutada 12 õhuk.-kahurit 6 kuuks. Ütlen Laidonerile omavahel, et valitsuses on väärarvamised kasiino summade päritolu kohta. Ka tulude alamkommisjonis on Keller vihjand sinnapoole, et need summad on seoses meie sõjavarustuse müükidega. Vaja oleks valitsust informeerida, kus summad päri. Laidoner teebki seda. Tšehhi ei saanud eraisikutele varustust müüa, kuna ta oli ümbritsetud riikidest, kes poleks seda läbi lasknud. Lill andis tunnistuse, et varustus lastaks Eestisse. Teadis seda Kaljot. Selgub, et teadsid Uluots, Kask, Reek ja mina. Sain teada kevadel, kuna president koosolekul, kus kasiino ehitamise küsimuses oli kokkupõrkeid, ütles seda. See aga sündis möödaminnes ja keegi peale minu ei olnud sellest saanud aru. Sepp ütleb, et Itaalias ei või rääkida ärides saksa keelt — võib peksta saada. Viitak olevat teada saanud, et Inglise ostnud Itaaliast suurel arvul sõjalennukeid. Itaallased üldse teenivat sõja pealt suuresti ja parandavat oma viletsat majanduslist seisukorda. Vene ja Saksa vahekorrad olevat nii, et sügisel Vene juhtis,

Algus 7. numbris.

nüüd — Saksa. Lehtedes oli kuuldusi, et kindr. Weygand organiseerivat Väike-Aasias 2-miljonilist armeed Kaukaasia nafta vallutamiseks. Saksa saavat õli ka Skandinaavia kaudu. «Boforsis» olevat Kruppi kapital mõjul. Ka «Vickers-Armstrongi» aktsiaid Saksas. Relvatööstuse kapital — internationaalne. Seda ei või isegi pommitada ilma omale kahju tegemata. Pensionäride direktoriteks määramise asjus seletab Sepp, et tema on üldse lahti öelnud igasugustest soovitamistest sel alal, kuna on ise tööstuste järevalvajaks.

27. jaan. Majanduskomitee koosolekul Sepp informeerib, et tahab tosinasse ettevõttesse oma usaldusmehi sisse panna, kuna karta, et need šmugeldavad kapitale välja. Usaldusmeesteks oleksid Veermaa, Köster, Kalbus, adv. Mölder, ins. Mardi jne. Piip, Tupits ja mina kahtleme, kas ei tule pärast sakslaste surve taganemist. Arvan ka, et tegelik kasu usaldusmeestest kahtlane.

29. jaan. V. V. koosolek, kus otsustatakse tellida sadamatehastelt kaks veeskijat — valvelaeva.

30. jaan. Alamkommisjonis rkt. eelarve. Pandakse küsimusi ette, miks «Punases raamatus» ei ole suuri asju. Olevat kuuldusi, et need kärbitakse välja. Kas ei saaks kontrollida ka administratiivtegevust? A/s. nõrgalt kontrollitud jne. Lõpuks öeldakse, et kontrolli vastu on usaldust (Kokk). Kolm asutust, kelle vastu seda on: riigikontroll, kriminaalpolitsei ja kohus. Kokk ütleb ka, et oli kuuldusi, et president omal ajal pole riigikontrolöri palvele käiku annud, kuna valitsus toetanud kontrolöri! Tõesti on hämmastav, mida inimesed kõik välja ei mõtle. «Centumis» Vellner, Merits, Müller (—7×20).

31. jaan. Riigivolikogu suures (72-liikmelises) komisjoni/s/ eelarve vaielused. Eelarvega ei tehta tegemist, vaid Johanson, Gustavson, Metslang ja Tõnisson piitsutavad sisepoliitikat ja osalt kahtlustavad (Johanson ja Metslang) *urbi et orbi* valitsusasutuste tegevust korrupsioonis. Johanson nuriseb ka «Punase raamatu» kahvatuse üle ja lubab pärast veel sõna võtta, kui aega jääb.

Mina — nagu ministridki — jätan vastamata, et rkt. eelarve juures juba esineda pikemate seletustega.

1. veebr. V. V. koosolek. Uluots tervitab Reeki 50. sünnipäeva puhul. Laidoner informeerib Soome kohta, öeldes umbes sama, mida paar nädalat tagasi. Üksmeel, frondid kindlad, loodavad saada võrdsuse varssi ka õhus. Venelastel tihti hädamaandumisi — üle 30. Purunenud seejuures 6—7 aeroplaani. Soomes hävitatud esmaspäeval 21 Vene lennukit. Rootsist saanud Soome sealseilt tööstusringkonnilt 62 milj. krooni. Inglased annud Soomele üle oma tellimised «Boforsi» juures (need väga suured — kuuldavasti «Boforsil» pidi nende täitmiseks kuluma kolm aastat!) Vene kaal võrreldes Saksaga langenud. Saksa kontrolli all raudtee Przemyśl—Lemberg—Bukarest, mis on väikseks näiteks sellest. Laidoner ütleb, et ta arvab, et ka Tallinn ei jää pommitamata. Kas Soome ütles meid abistamisest ära, kui meil oli läbirääkimine pakti asjus Venega? Laidoneri, Piipi ja Kase seletustest paistab, et see nii oli. Möllerson palunud kokkusaamist Erkkoga. Viimane pole võtnud vastu. M. saanud ühe direktori jutule Soome välisministeeriumist. See seletanud, et Soome ei saa Eestit abistada. Seda seletanud ta omal algatusel ja enne, kui M. saanud talt seda küsida. Lõpuks küsinud direktor, mida Eesti Soomelt sooviks. M. tähendanud siis südametäiega, et võtku Petrograd ära. Palvadre ütleb minule, et Tõnisson olevat talle rääkinud, et kevadel Inglise, Prantsuse ja Vene läbirääkimise puhul Soome pöördunud Eesti poole ettepanekuga luua ühine front Soomest ja Balti riigest Vene vastu. Selter aga avaldanud *interview* «Baltic Timesis», kus avaldanud mõtteid, mis Soome üritusele risti vastu käinud. Oidermaa on kokku seadnud kava 24. veebr. pühitsemiseks. Seal on tähtis osa lippudel, küünaldel, kellaegadel jne. Sepp teeb sapiseid vahemärkusi, kui nende küsimuste üle puhkevad pikad rääkimised. Lõpuks võtab sõna ja ütleb, et temal päris õudne pealt vaadata, kuidas meie asjaajamine kujuneb. Sööme praegu viimaseid reserve

ja mõnuleme seepärast odavatel hindadel. Need on aga varsi otsas ja uued importkaubad tulevad juba palju kallimad. Elukalliduse tõus on möödapääsematu ja juba paari kuu küsimus. Meie aga laseme levitada kihvti, söimates parlamendis kõiki vargaiks ja koerteks. On kaks võimalust raskuste trotsimiseks: kas koalitsioon seinast seinani või autoritaarne valitsemine ilma parlamendita. Esimesel juhtumil peaks siis ka poliitiline organiseerimine olema. Otsus peaks olema kiire. Sepp oleks oodanud Oidermaalt loosungeid lippude asemel. Uluots ja Jürima arvavad ka, et kursi küsimustes tuleb võtta kiiresti seisukoht — juba esmaspäevaks. Otsustatakse põhimõtteliselt heaks kiita sõjam. kavatsus osta Saksast 12 «Henschelit».

2. veebr. Täna Vene õhukaitsesuurtükid laevadelt tulistasid meie õppeleenuki. 3 õhus lõhkemata kuuli kukkusid Tallinna Ahju, V.-Ameerika ja Narva m. Üks haavatu. Alguses arvati, et on õhupommitus, aga varsi selgus tõeline olukord. Välisministri juures vastuvõtt kl. 17—19. Penno ütleb, et tema teatanud esimesena Meritsale, et «Kiviõlisse» määrati usaldusmees. Merits põle tahtnud uskuda, sest nõuk. esimeheks on Laidoner ja nõuk. liikmeks P. Öpik. Kui kuulnud, et Normak, tõmbunud tõsiseks, kuna neil vana kana kitkuda. Raud selektab pikalt põlevkivi asja. Jutt läheb ka Metslang-Johansoniga kallaletungi asjale Selterile. Penno ja Oinas arvavad, et tarvilik on aukohus ja ruttu selle kodukord välja töötada. (Parlamendi kodukorras ettenähtud aukohtule.)

3. veebr. Lehed kirjutavad NSVL suurest pealetungist Summale Karjala kannaksel. Kallaletung olevat aga tagasi löödud. Minu pool Sikkar, Sossi, Derrik (+86×20).

4. veebr. «Kultases» Kösteri ja Sikkariga. K. informeerib koosolekust Valges saalis. Seal olnud V. V. liikmed, Riigikogu juhatus ja üksikud tegelased (Köster, Suursööt, Jürisson, Tõnisson). Pääle Tõnissoni, kes rongile ruttanud, oldud arvamisel, et erakondi lahti lüüa ei saa, koostööks aga kõik valmis.

5. veebr. V. V. koosolek. Päts ütleb muuseas, et Saksast läbisõitmiseks (Hollandist idapiirini) kulunud Viktor Pätsil 7 päeva, nii segi seal transport. Noaegsed vaguneid, kus koridoris lund üle labajala ja ukсед kinni köidetud. Toit — üks «lake». Närvid pingul — räägitavat kaunis avalikult, et välja kannatatakse seisukorda kuni kevadeni, mis siis tuleb, ei tea. Piip ütleb, et Inglismaa on teatanud, et kuna kaupleme ainult Saksa ja Venega, peab ta kaalumisele võtma meile adresseeritud laevade blokaadi Atlandil — et ei sünniks reeksporti Saksa või Venesse. Saksamaal väga palju mobiliseeritud mehi. Üks ja suur rusikas ka kagu suunas — sihiga Mustamerele. Sisepoliitika asjus ütleb Päts, et valitsus peab juhtima, mitte parlament. Kui tarvis, oskab tema ka näidata, et tal veres ka rauda, mitte ainult suhkurt. Jürima ja ka Tupits pooldavad koostööd ulatuses, nagu see selgus nõupidamisel. Tupits ütleb, et kõik olnud üksmeeles — ka endised asunikud. Päeval oli minul jutt Eenpaluga, kuna ta telefonis minule. Ta ütles, et rahad, millest varem juttu, läinud omavalitsuste valimiste organiseerimiseks. Ka varemate valimiste puhul olevat tarvitatud niisuguseid summi, kuigi need pole tulnud riigi-, vaid era-a/seltsidelt. Enne peaministrist lahkumist lasknud ta kõik materjali põletada, nii endiste kui viimaste valimiste kohta. Ühele ajajärgule tõmmatud kriips sellega alla. Las uus valitsus ehitab edasi nii loodud organisatsioonile ja juba oma meetoditega. Soovitab küsida mamin-ilt ja ka presidendiga rääkida.

6. veebr. Kandsin presidendile ette Eenpalu asja. Ta arvab, et kui seadused võimaldavad, ei maksaks Eenpalut rohkem puua, kui see praegu sünnib. Eenpalu isiklikult ei saanud midagi neist summadest. Puudutan ka kasiinosummi. President kinnitab seda, mis Laidoner valitsuses rääkis. «Centumis» kl. 9—1 — Vellner, Merits, Johans, pärast Teas (—17×30).

8. veebr. Eelarvekommissjonis rkt. eelarve. Peaministri eelarve puhul kõneldes tähendab Johanson: «Mis

puutub rkt. . . .», kuid märkab siis, et see tuleb hiljem, ja lõpetab jutu. Olen sellep. kindel, et rkt. eelarve puhul tuleb rääkimisi, aga minu üllatuseks ei soovi keegi sõna. Jürisson räägib midagi Johansoniga — ega ometi selles asjas?

9. veebr. V. V. koosolek kl. 17—1. Sepp kannab ette ülevaate majandusliku olukorra kohta. Toorainete alal seisukord rahuldav. Puudu soodast (klaasit.), vähe villa (1 kuuks), kuid tellimisi võib pärale jõuda, petrolist ajuti puudus. Saksast oleme saanud rahuldavalt kaupu. Elukalliduse tõusu märgata toidukulude alal. Rahaturg on nõrgavõitu, kuid ka siin pole esialgu häireid karta. Päts ja Laidoner nurisevad Berliini läbirääkimiste aegaviitva tempo üle. Selgub, et sealt siiski mõndagi vastutulekut loota. Venelased on esitanud soovi ehitada «военные городки» /sõjaväelinnakud/ Haapsalu, Palivere, Lihula, Klooga ja Kuusiku—Kehtna kanti. Otsustatakse esineda vastuttepanekutega Baltiiski baasi väljaehitamiseks, et Vene väed võiksid sinna paikneda. Päts nuriseb Kigaste tegevusetuse üle hoiukassa alal.

10. veebr. Seame pilte üles meil Derriku ja Edgari kaasabil. Pärast mängime (+57×5).

11. veebr. Käisime Heljuga «Estonias» «Ungari pruuti» vaatamas. Heljule meeldis eriti Milvi Laid.

13. veebr. V. V. koosolek kl. 10—11. Reek informeerib Venemaa tellimiste asjus. Lahkumineku: 1) aeropl. hind (210 000 pro 200 000), 2) ühine leping kõigi artiklite peale ja 3) tellimise täitmise tähtajad kuni juunini. Otsustati soovitada kiiresti leping sõlmida. Reek seletab veel, et segakomisjon on teadmiseks võtnud kindral Traksmaa seletuse, et lubame ja soovitame ehitada baasides. Sepp tähendab, et Vene kaub.-esindaja on ka seletanud, et nad mõtleavad ehitada baasides. V. V. II koosolek kl. 17—21.30 (tuln ära kell 19.30). Balti meri on külmunud, nii et ainult jäälõhkuja saab liikuda. Otsustataksegi «Suur Tõll» rohkem käiku lasta, aga enne 1) kindlustada ja 2) muretseda kindlustus, et sakslased seda laeva vii-

mati kinni ei peaks. Toonil daamid kl.-5-teel: pr-d Raamot, Orasmaa, Köster, Talts, Tupits, Sternbeck, Raid, Käärrik, Merits, Raudma /Randma?/, Tarmet, Penno, Virma, Ratt, Paaver, Keskküla, Ruus, Nerep, Mitt, Vester, Zimmermann. Mängisime *bridge*'i kuni kl. 2 (+62×5).

14. veebr. Zimmermanni pool kohvil Köster, Penno, Sikkar, Raamot, Leps ja mina. Jutt ka poliitikast. Kõik on nõus koostööks valitsusega, arvesse võttes raskeid aegu (Köster, Leps). Ainult Isamaaliidu sulgemine oleks eeltingimuseks. Huvitav, kuidas meeolud on paendunud sinna, mida soovitasin Zimmermanni pool ühel koosviibimisel, kus minule kurjalt vastu vaieldi. Näha, et aru saadakse nüüd olude sundivusest. Zimmer. ütleb, et Tonkmanni kaudu olevat Jürima lasknud teha Z. ettepaneku koostööks. Kõrvalnoot — Uluots kui kõhkleja peaks lahkuma ja juhiks nähtavasti Jürima. Arvan, et see võiks olla reaalne, kuna ka Roosiorg arvas, et rahvarindes int-riigi Uluotsa vastu ja just nende poolt, kes Eenpalu kukutasid. R. arvas, et ka Kadriorg Uluotsa vastu. Samast juttu ajanud ka Pukk Pennole (Pukk on Kadriorule ligidal!) Kuid Pukk pole ka Jürimal öelnud olevat Kadrioru täit poolehoidu.

15. veebr. Eelarvevaelused Riigivolikogus. M. Martinson võtab esimesena sõna ja arvustab valusalt põllumajanduspoliitikat. Raskenev olukord, põll.-seltside hävitamine, fondide hulk, vale suund (põhiparanduste peale liiga suur kulu) jne. Tungib ka põllutöökojale kallale. On tunda Hünersoni küüsi. Tupits vastates suunab ka osa lööki üle M. pea Hünersoni pihta (maha magatud odava jõusööda import). M. kõne tuli kõigile ootamata ja oli nii terav sisult, et järgmine kõneleja — Penno — tunnistab, et temagi mõnes osas selle arvustusega nõus ei ole. Köster kõneleb kahvatult. Näib, et endistest põllumeestekogudest on välja kasvanud 1) Hünersoni vool (Martinson, Sõrra, Soots jne. — puht põllumehed), 2) kodanlusega koaleeruv Jürima-Uluotsa vool, 3) Eenpalu autokraatia. 2. osas on näha ka muhenemist ja

pragunemist. Kuna aga need ringkonnad praegu riigielu kandjad, on äärmiselt tähtis, kuidas siin olukorrad lahevad.

16. veebr. Sõna võtsid eile õhtupoolel sots. Johanson, Ruus ja Metslang. Nende kõnedes oli seekord käsitamisel ka maaelu — põllumeeste ja maatöölise küsimused. Ei saa eitada teatavat arusaamist nende poolt sealseist tarvidustest. Johansoni kõnes oli üks kõrvalnoot — andke meile vastutav valitsus —, mis tuletas meelde Vene duuma 1916./17. aasta kõnesid. Täna Kint vastas Martinsonile ja teistele. Ta süüdistas alguses mamin-it, et see näitab vähe arusaamist põllum. huvidest ja annab sellele alale vähe summe. Pärast rõhutas ja valgustas õigusega põllum. edusamme viimastel aastatel. Öhtul Vab. Val. koosolek, kus selgub, et Saksa pretendeerib meie väliskaubanduse täieliku kontrolli õiguse peale. Arvatakse, et see esialgu tuleb tagasi lükata ja katsuda mõistuse argumentidega Saksa soovide muutmiseks! Vab. Val. koosolek kuni kl. 21.30.

17. veebr. Reigo kutsus mind osanikuks Lembitu t. 8 majade ostmisel (h. 51 000 kr., kuutulu 660 kr., Ströhmi majad). Ütlesin ära. Käisime Tooniga Draamateatris «Õnnelikud päevad» vaatamas.

18. veebr. Meil käisid lühikeseks ajaks Pennod ja pr. Sikkar. Öhtul Meritsate pool omavahel (+45×10).

19. ja 20. veebr. Eelarveläbirääkimised pleenumis. Endiselt räägitakse põllumajandusest ja maa ning linna vahedest. Sepp vastab hääs julges stiilis. Manitseb tegudele ja halisemise jätmisele. Pärast Uluots peab 2½-tunnise kõne. Kella 21 «Centumis» Käärrik, Sooman, adv. Kask ja mina (+16×25).

21. veebr. Rkt. eelarve võeti Riigivolikogus vastu ilma sõnavõtuta — peale Unti, kes tegi ettepaneku esinduskulude vähendamiseks, mida tegi kõigi keskasutuste juures ja mis igal pool läbi kukkus. Eesti—Läti poksimaaavõistlusel võitsid eestlased 6:1 — 2 puhast knokki

(Raadik ja Kariste), 4 tehnilist k. o. (Trusis, Käbi, Salong ja Linnamägi) ja üks võit 3 : 0 — Everts.

22. veebr. Vab. Val. koosolek Kadriorus 17—1. President on kuri Sepa peale, et see Riigivolikogus seletas, et mamin. omal ajal korda läks reserve varjata ja nendega «paleede» asemel ehitada vabrikuid, mis riigile tulu annavad (see seletus ei ole muuseas õige). Kõnelemine läheb nii kõvaks, et arvan juba kriisi lõhna tundvat. Enne aga, kui midagi parandamatut sündida saab, võtab Laidoner sõna, et kütta Sepale sauna palavamaks, kuna tal palju kanu viimasega kitkuda — kõige hilisem «Kiviõlile» usaldusmehe määramise asjus. Ei saavuta aga sihti, kuna oma laia kõnega kaldub kirjeldama Vene poolt võimalikku hädaohtu Tallinnale, ja sellega jutu juhib tähtsamale teemale, millest ka kinni haaratakse ja Sepp seega kergema saunaga pääseb. Jürima seletab, et kommud liigutavad. Nähtavasti on nad saanud kusagilt juhtnööre. Tartus olevat seletatud, et meie ka Vene tiiva alla hästi mahuks, kuna seal koos töötavad grusiinlane (Stalin), venelane (Molotov) ja isegi juudid. Viimased olevat hakanud Eestis ka poliitika vastu huvi tundma. Tartus olevat komud koondunud «Karskuse Sõbra» ümber, Tallinnas tegutsevat selts «Idee». Kuna Vene paigutus Tallinnas mõnes kohas kahtlane — õhuk. garaašide vastas, Narva mnt. jne., haistetakse hädaohtu. Meil politsei laiali. Seal praegu puuduvat kommuneelsus, aga ei tule unustada, et vapside mässukatse ajal relvad Soomest toodi politseiniku korterisse. Ka Piip saab vihaseks, kuna president pääle käib Saksaga läbirääkimiste kiirendamise asjus ja Uluots ütleb, et tema ei saavat aru, miks kõik küsimused — ärakolijate ja kaubanduslikud — ühedeks läbirääkimisteks koondatud ja seega nii suur ulatus antud, et paratamatult kokkuleppe saavutamine pikale venib. See teebki Piibu vihaseks, kuna ta väidab, et kõik volitused on antud Merile Uluotsa nõusolekul ja teadmisel. Meri näib olevat õnnetu valik kui läbirääkija. Sellest aga ei saa senini aru ainult veel Piip ja Sepp, kes Merd väga

kohaseks ja targaks peavad. Oleme suitsetamistoas. Laidoner ütleb, et ta senini ei tea, kes andis Soomele nõuu sõda alustada. Arvan, et Sandler. Tema ütleb, et Sandleri nõuu peale üksi Soome poleks sisse läinud, kuigi Erkko ka ise oli põikpea ja rumal. L. kahtlustab, et nõuu võis anda ka Göring, vahest ka Churchill, või Daladier. Oidermaa ütleb, Saksas parteist 95% Soome poolt. L. ütleb, et Saksa kaudselt toetab Soomet, kuna müüb suurel hulgal sõjariistu Rootsile, kes siis omi võib edasi müüa Soomele. Igatahes Inglises tsüünilisi häáli, et Balti basseini tuleb sõtta kiskuda (Liddell Hart). Moskva komisjon pole ikka veel saanud lepingut. Reek ütleb, et üheks põhjuseks on see, et venelased lubavad lisavarustust näit. autodele, ei anna aga nimekirja, missugune see lisavarustus on — on siin tegemist nii tarvilikkude autokummidega või ainult kruvimutritega. Meie rkt. kord aga nõuab, et nimekirjad oleks. Uluots imestab, et rkt. venitab ja takistusi teeb. Võtan sõna ja tähendan, et oleks tarvis rkt. esindaja Moskvast ära kutsuda, kuna teda kodu tarvis. Ütlen ka, et mina ei usu, et Terras teeks takistusi. Rkt. nägi juba ette, et Moskvast asjad pikale lähevad ja sealt kõigi nõuetele vastavaid lepinguid ei saa. Sellep. rkt. ettepanekul võeti Tombergile antud volitusele sisse ka volitus varustust kohapeal vastu võtta ja anti Terrasle isegi plommitangid kaasa, et kui saab valmisvarustust, siis see vastu võtta ja plommitult teele saata. Selletus jätab nähtavasti hää mulje. Uluots nagu rabeleks, kuna tema kohta arvamane, et ta pole tegudemees. Viimati avaldas minule Riigivolikogu ruumes seda arvamist Palvadre. Vastasin, et mul samuti see mulje, et praegusel ajal rohkem kohal tegudeinimene. Palvadre tähendab, et ka rahvarindes see mulje, aga kuuldavasti polevat kedagi asemele panna, kel oleks üldine usaldus. Venelased on võtnud omale ehitusmaterjali hankijaks juut Saldelsoni. Olevat majandusliselt halvemat sorti mahher. Arvatakse (president, Oidermaa, Piip), et ei peaks siiski takistusi tehtama juba õndsast tsaariajast tuntud vene

asjaajamise viisile, kus *ночтасуук*'ideks /tarnijaiks/ olid juudid.

24. veebr. Paraadil Vabadusväljakul Hennuga. Henn arvab, et paraad veike. Ainult jalavägi, kaitseliit ja tule-tõrje lähevad mööda, 8 meest reas. Kell 17—19 Kadri-orus presidendi poolt korraldet vastuvõtul. Pärast meil Müller ja Mei (+141×15).

26. veebr. Haiglane (köht) ja enamosa päevast voodis.

27. veebr. Majand.-komitee koos 16—17.30. Mamin. soovib «Magma» aktsiaid osta, kusjuures Vuht on välja mõelnud uue põlevkivikaevanduse asutamise Jõhvi raiooni. Soovitan riigil ühe põlevkivitööstuse juurde jääda ja kui tarvis, raua uurimine selle reele raputada. Kell 17.30 rkt. eelarve riiginõukogu alamkomisjonis. Läks libedasti.

28. veebr. Pangodis sõlmisin uue rendilepingu Kitsega.

29. veebr. V. V. koosolek. Kiired seadused, mida tahe-takse veel kevadel läbi viia. Hää, et põhiseadus piirab istungjärgu aegi, muidu veniksid pikaks.

1. märts. Käärikute pool meeste õhtul. Mängisime *bridge*'i Sooman, Hangelaid /Haugelaid?/ ja Kodres (+9×30). Kella 24 ajal sooviti minule kui sünnipäeva-lapsele õnne.

3. märtsil. Kunstinäituse avamisel. Paistab päris rahuldavaid töid. Hynninen näib vananenuna. Minu pool Käärikud, Teased, Meritsad, Matsalu ja Derrik (+28×15).

4. märtsil. V. V. koosolek kl. 17—22.40. Venelased tahavad Paldiskis ehitama hakata. Soovivad meretöödeks sisse tuua 8 tööbrigaadi ja palju spetse — ca 15 000 ini-mest. Meil pole selle vastu. Tahaksid aga ka Haapsalu juures ehitada. Selgub, et sõjamehed (Laidoner) pole ikka veel selgusel, mida pakt ette näeb. Avaldab arva-mist, et Kuusiku ja Kehtna ka jäädavad baasid. Arvab, et ka Klooga aerodroom jäädav. President tähendab, et kui meil omal selgust pole, mis siis venelastelt nõuda. Ka Klesment, kes istub minu kõrval, ütleb omavahel, et

sõjamehed teinud niisuguse lisalepingu, et aerodroomid jäävad jäädavaks. President katsub juhtida mõtteid jälle sellele, et baasid on *de facto* pikaajalised, samuti aerodroomid saartel ja Paldiskis. Kõik muu — lühiaegne. Tuleb meelde, et juba ammu kord, kui nägin Klooga aerodroomi paika, ütlesin Laidonerile presidendi juuresolekul, et see aerodroom tuleks baasi piirkonda teha, sest tuleb summe investeerida ja kui venelased asuvad kord baasi piiridesse, siis vaevalt nad hakkavad sinna uut ehitama, kuna Klooga otseses ligiduses. Tookord president ei kinkinud tähelepanu selle väitele ja sõjamehed on nähtavasti asjast nii aru saanud, et ka Klooga aerodroom pikaajaline. Siseminister ütleb, et on teada, et üks riik (Inglismaa?) otsib inimesi, kes tuleks Eestisse provotseerida meie vahekordi venelastega. Ka komintern olevat käsu annud pahempoolsetele eralduda sotsialistidest ja luua puhtkommunistline organisatsioon, kaasa tõmmates ka talupoegi! Nagu näha, hakkab see hädaoht ilmnema, et vastu Moskva ametlikku poliitikat komintern valmis on oma sihte taotlema. Laidoner avaldabki arvamist, et peame katsuma kõik tähtsad asjad ajada Moskva kaudu. Nikitin on öelnud Tupitsale, et meie valitsuseringkondadele olevat Krimmis varutud 2 suvilat, kuhu oldakse valmis vastu võtma külalistena meie tegelasi. Ta olevat ka presidendi juures pinda sondeerinud, kas see ei soovi kevadel või sügisel seal ravida. Reek ütleb, et üks Vene kapten tähendanud: «Хорошо живется в этом уголке России» /hästi elatakse selles Venemaa nurgakeses/. See vahest polnud nii pahasti mõeldud, kui ta kõlab. Soome soovivat rahu ja Laidoner arvab, et ka Venel tarvidus selle järele, kuna sõda kaotusterikas. Hävinenud üle 500 lennuki ja ca 1000 tanki. Nende juhid aga on Vene sõjaväe õis — «танкисты» /tankistid/ ja «летчики» /lendurid/. Seepärast — kui Vene jalule seadinud oma sõjaväelise prestiihi, teeks ta vististi rahu. Muidugi, Lääneriigid töötavad selle vastu. Eriti Prantsuse lubavat kevadel saata väge Soome — teade Selterilt Holsti jutu järele.

Soomlased vist ka usuvad seda ja kui läänes kevadel suuri lahinguid ei tule, võib see isegi teoks saada, kuigi vähe šansse. Meile hädaohtlik, kuna Rootsi võib saada kaasa kistud, nii et terve Balti mere ümbrus süttib. Sepp ütleb, et Saksast saame kaupu üllatavalt suurel arvul, kuna nähtavasti läänepiiride sulgemine sunnib neid välja-pääsu otsima idas. Kliiringsaldo on jäänud pisikeseks. Isegi villast lõnga on nad meile müünud. Ka Vene pakkuvat kaupu, et saada kontrvaluutat Paldiski ja meile paigutatud vägede tarvis. Ilmaturul olevat langenud hinnas puuvill, vask, tina. Kas siiski rahulootus või kuri blokaad seda põhjustab, ei tea. Saksas kõvasti piiratud ja pigistatud kõrgema klassi tarbeid, kuna lihtnimene elavat lähedalt endisele olukorrale.

5. märts. «Centumis» Merits, Kodres, Braun, mina (—2×30).

6. märts. Terras jõudis eile tagasi Moskvast. Lepingud on sõlminud. Rkt. hirmutades on korda läinud saada ka spetsifikatsioon. Soome sõda teeb siiski muret Venele, sest kuigi Mannerheimi liinist läbi murti, taganevad soomlased visalt («не брывать!») /ei jookse/. Elustandard madalavõitu — riietus, toit. Aga teatrid head. Tomberg olevat hea läbirääkija — rahulik, julge ja kõigutamata. Riiginõukogu võttis eelarve vastu 1 koosolekuga. Valits. koosolek kl. 20—1¹/₂. Käisin lastek. ühingu õhtul. Mängisin *bridge*'i Sikkari, adv. Leesmenti ja linnaapteegi juhat. (+2×20).

7. märts. Vab. Val. koosolek kl. 17—24. Venelased kauplevad visalt — tahavad ehitamisõigust renditud maa-dele ka väljaspool baase. Soomele esitatavat raskemad nõudmised kui sügisel: Karjala kannas koos Viiburgiga, Sortavala ümbrus, Hango koos poolsaarega ja Petsamo.

9. märts. Lehtedes seisab, et juba ca nädal (8 päeva) olevat soomlastel Venega kontakt Skandinaavia kaudu rahu sõlmimise asjus. Svinhufvud on ka Stockholmi sõitnud ja sõitvat sealt edasi Berliini kaudu Rooma. Igatahes peab midagi tähtsat käimas olema. Paasikivi ja Voion-

maa pidavat Stockholmis läbirääkimisi. Ka Tanner võtab õigeks, et kontakt on. Nähtavasti tahab Vene kevadeks käsa vabaks saada ja sellep. võib arvata, et Saksa vahelsobitusel rahust võib asja tulla. Inglased ja prantslased näivad kartvat, et rahu tuleb, ja lubavad jälle tõhusamat abi — ka sõjaväega — Soomele. Vaevalt aga Soome seda enam usub või selle peale omi lootusi rajada julgeb, kuna seni tal üksinda tulnud kanda sõjaraskusi ja ohvreid. Õhtul meil Derrik, Valentin, Sossi (—25×20).

10. märts. Lõunal meie pool pr. Raamot, Vesterid ja 3 seltsi ksv! ksv! Pr. Raamot ütleb, et Piipu kavatsetavat valitsusest ära kutsuda — Tõnissoni j. teistest poolt. Köst-riga ei konfereeritavat, kuna ta on nüüd usaldusmees. Paistab, et Raamotid tahaks edasi teha opositsiooni, mis aga läheb päev-päevalt raskemaks, kuna Köster, Kalbus, osalt Penno on «ära langenud». Hanesöömisel Zimmermanni pool oli Köster kange opositsioonimees ja mul tuli talle isegi teravusi öelda, muidugi paistab ta nüüd teistele väejooksikuna. Oleks ta tookord võtnud leppiva seisukoha, nagu mina soovitasin, oleks ka vahest teised kergemini aja nõuetest aru saanud ja kodanluse ühinemine võinud kergemini toime tulla. Kell 18 läksime Salme Meritsa sünnipäevale. Oli hulgaliselt noort rahvast ja muusikainimesi — Lukk, pr. Lund, prl. Avesson ja Lonny Paigaline. Musitseeriti ja tantsiti palju. Mängisin ka *bridge*'i — kindral Sternbecki, Imeliku, pr. Stamme ja dir. Kuldverega (+14×20).

11. märts. Vab. Val. koosolek kl. 17—¹/₂1. Pikad arutused Vene ja Saksa asjadest. Sepp esitas «Keskkassa» seaduse. II variant oli niisugune, et peale põhikapitali suurendamise taheti ka riigile kuuluvate aktsiate valitsemist anda keskkassa kätte. Kuna senni seda mõtet Sepp oli avaldanud mitmel majand.-komitee koosolekul ja ainuke vastuvaidleja mina olin, arvasin, et tuleb raske vaidlus. Aga juba alguses võttis sõna Uluots, kes arvas, et aktsiate valitsemise küsimus pole veel küps. Tupits soovitas seadust üldse ära jätta, s. o. ka mitte põhikapi-

tali suurendada. Väitsin, et riigiaktsiate valitsemine — kui kõigi riigivarade valitsemine — on Vab. Val. ülesanne ja on imelik seda funktsiooni aktsiaseltsi kätte anda. Päälegi pole A/s. võimeline esikohale seadima riigi-, vaid oma erahuve. Sellep. II variandi vastu. Põhikapitali suurendamise vastu ei ole, kuna seda tehakse Pikal.-panga võlakirjadega ja nende alla paigutatud raha riik nagunii ei näe. Tiraasi läinud paberite asemel ostetakse uusi. Ka on raha vaja superfosfaadivabriku ehitamiseks, mis peaks kiiresti järgnema fosforiidivabrikule. Viitak ja Laidoner üldse seaduse vastu. President asub seisukohale, mis ühtub minu omaga, ja see võetaksegi vastu. Soome rahu asjus on Laidoner pessimist. Arvab, et Vene nõudmised on nii rasked, et Soome ei saa neid vastu võtta. Soome tahtvat lepingule ka Saksa ning Inglise garantiid — viimast pole aga muidugi võimalik saavutada. Arvan, et on kauplemise asi. Laidoner ütleb, et pole nii, sest Venel kui suurriigil on omad ambitsioonid ja tema prestiiš ei luba minna mõõdukale kokkuleppele. Piip ütleb, et Hitleri usaldusmees Kepler */?/* olevat Merile tähendanud, et Soomes sõjategevust enam ei tule. Göring olevat Rootsi sõjaväelise atašeele tähendanud, et juhul kui Rootsi laseb liitlasi läbi Soomele abiks, «da liegt ihr schönes Land in Scherben» /siis on teie ilus maa varemeis/. Tundub Saksa kõva tahe, et Soomes ja Skandinaavias tuleks rahu — sellep. ka lootusi, et see tõesti tuleb.

12. märts. Öhtul «Centumis». Anderkopp ütleb, et öhtused teated Soome—Vene läbirääkimiste kohta on paremad kui hommikused. Mängime Anderkopp, Käärrik, Assor, mina (+53×50).

13. märtsil. Eila öhtul on rahu Soome—Vene vahel alla kirjutatud. Vene saab Karjala kannakse koos Viibur-giga, Hango 30 aastaks, Kalastaja poolsaare, vist ka Sortavala ümbrusest maid. Igatahes peaks nüüd esialgu tulema rahunemine Balti basseinis, s. o. sündima huvide ja sündmuste nihkumine lõuna ja lääne poole. Meile peaks olema see kasulik — nüüd on šansse sõjataller-

maast eemale jääda. Nüüd selgub ka, et Soome oleks vist siiski paremini teinud, kui sügisel oleks sõlminud kokkuleppe. Poleks vereohvreid olnud ja ka tingimused kergemad. Rootsi aga õhutas tol korral Soomet sõdima. Meid hurjutati, et miks leppisime Venega. Nüüd aga Rootsi ise koos Norraga polnud nõus liitlaste vägesid laskma oma territooriumist läbi Soomele appi! Nii vähe võib praegusel ajal üks rahvas usaldada teist. Inglise ja prantslaste kinnitusel just see olnud takistuseks Soomele tõhusama abi andmiseks ka meestega. Neil olnud valmis Soome saatmiseks 50 000-meheline abikorpus. Soomlaste seletuste järele sundinud neid rahu tegema aga esijoones just meeste puudus.

14. märts. Lisaearve nr. 2 Rgvlk. Mitmed sõnavõttud. Unt avaldab arvamist, et nüüd, kus Põhjamaadel rahu, ei pruugiks ka meil vahest enam nii palju kulutada sõjaväele. Vab. Val. koosolek kl. 17—21.30. Sõjamehed kaaluvad Bor. Lindega teha püsside vahetust. Linde saaks kl. kasutada olevad Inglise kuuliga püssid koos vastavate padrunitega ja annaks pea-pea vastu uued «Mauserid». Tema kasu oleks nähtavasti selles, et «Mauseri» tarvis tal puuduvad padrunid, ilma aga keegi ei osta. Ka ei saa vist praegu eraisik «Mauseri» padruneid osta. Meie sõjamehed aga äsja ostsid Saksast niisuguseid. Näis, kas sõandatakse sel haikalal lasta sõjaajal püsse välja viia, koos laskemoonaga? Laidoner arvab Soome asjust: soomlastel oli laskemoon otsas. Ka inimeste kaotusi võib arvata 100 000 peale (15 000 surnut). Juhtkond langes kokku. Österman ja Öhquist haiged. Esimene saanud närvišoki. Rootsi kindral Walden, kes Petsamos komando Waleniu-selt üle võttis, on 2 nädala pärast Rootsi tagasi läinud. Rootsi vabatahtlikke ainult 3000—7000. Neist liinil ainult 2 pataljoni. Kõik need asjaolud, eriti laskemoonapuudus, sundisid Soomet rahu tegema. Paistab, et esialgu Põhja-last sõja hädaoht mööda läinud.

15. märtsil. Lehtedes palju sõnumeid Vene—Soome rahu asjus. Nagu selgub, oli liitlastel laiad plaanid sõja

kandmiseks Põhjamaadesse. Korpused valmis. Kriipsu tõmbas aga läbi viivitamine. *Bis dat, quis cito dat* — seda Rooma vanasõna nad ei võtnud arvesse. Nüüd vabandavad, et Soome pole nende poole vormiliselt abi saamiseks pöördunud. Ometi nii Kallio, Mannerheim kui Ryti mitu kord — isegi raadios — kutsusid abi (seda märkib nüüd ka Tanner). Piinlik näib olevat Rootsil, kes sügisel õhutas Soomet sõtta, nüüd aga Saksa ähvardusel keeldus liitlaste abivägede läbilaskmisest. Petsamo kaudu viimastel raske tulla, kuna käre talv selle kõvasti kinni külmetas. Sakslased ütlevad, et Vene—Soome rahu kõigutab usaldust Inglise lubadustesse: see on neljas väike-rahvas, kes nendele ehitades on kahju kannud (Austria, Tšehhi, Poola). Arusaamata on Soome usk Skandinaavia- viasse. Just äsja jättis Rootsi—Norra Soome saatuse hoolde, aga juba nüüd Tanner räägib Põhjamaade vastastiku garanteerimise lepingust. Ka edaspidi oleks ju Soome see, kes löögi peaks üksinda vastu võtma, kui see tuleb idast. Soome kurbloolus on, et neil rootsi element nii domineeriv (Tanner, Cajander, Mannerheim, Öhquist, Oesch, Österman, Svinhufvud, Walenius jne.), sõjaväes peaaegu täielikult. Seepärast — kuigi äsja kõige häbematumalt petetud — ometi ei tunta, et ollaks Balti riik, vaid minnakse jälle Rootsi kintsu kaapima. Kallio ei näidanud ka mingit riigitarkust, kui laskis minna sügisel sõjani. Usun, et Ukko Pekka oleks tema asemel teisiti talitanud. Igatahes oleks ammugi aeg soomlastel virguda Rootsi orjusest ja rind oma kodus ette lüüa. Peaks ometi leiduma soome verd juhte, et kord rootslastest lahti saada, kuigi juhtide suhtes näib sääl valitsevat suurem põud kui meil. Igatahes peaksime jälle Soomega looma tihedad kaubanduslikud sidemed. Ka see, et meie olukord Vene suhtes on analoogne, peaks sidemeid üle lahe nüüd tihendama.

17. märts. Kuusikul Ene Rina [?/] ristsetel. Venelasi sagib lakkamatult teel. Autodes. Arvamisi: «Et mootorid ei külmuks», «meeste väljaõpetamiseks», «sõidab aero-

droomile — võtit pole, sõidab tagasi — vale võti, alles III reis õnnestub!» Distsipliin olevat omapärane. Soobik koos ülemusega. Kirvest tarvis. Sõdur raiub hea kirvega. Ülemus küsib, sõdur ei anna. Piinlik. Küsib uuesti, sõdur juhatab vana nüri kirvekontsu. Poolvägisi läheb korda kirvest saada. Aga... Talumees müüb kartulaid venelastele. Sõdurid võtavad ka teisest kuhjast. Ülemus saab kuulda, läheb koos talumehega ja laseb sõnalausumata maha omavolitarvitaja. Talumees päris kokkunud. Mängime Soobik, Söbin ja veel üks (+3×37).

18. märts. Vab. Val. koosolek 16.30—18.45. Rootslasi olevat Soomes olnud ainult 3200. Prantslased tahtnud saata Soome 50 000 Prantsusmaale pagenenud Hispaania sõdurit. Soome muidugi ütlend ära.

19. märts. «Centumis» Lorenz, Braun, Johani, pärast Käärrik (+33×30).

20. märts. Lehed mõistatavad Mussolini-Hitleri kohutumise mõtet. Rahuaktsioon? London ja Pariis pessimistlikud. Chamberlain kõneles parlamendis Soome abistamisest, et jaan. Soome (Mannerheim) arvanud, et nendel mehi tarvis vahest maikuul. Soovinud vabatahtlikke, et mitte häirida Skandinaaviat. Niipalju vabatahtlikke aga (100 000) olnud võimata kokku saada. Sellep. koostatud vägi juba märtsi alguseks valmis ja soovitud, et Soome pöörduks vormiliselt Inglise ja Prantsuse poole abipalvega, kes siis Rahvasteliidu pakt § 16 kohaselt oleks marssinud läbi Rootsi kasvõi vägisi. Soome aga pole pöördunud, vaid tegi rahu. Kl. 17—21 Vab. Val. koosolekul. Vene küsimused võtsid kõik aja. Laidoner triumfeerib liiga seletades, et tema juba ammu soovitas lubada venelastel ehitada ka väljaspool baase. Siis oli valitsus vastu. Presidendiga olnud tal valitsuse koosolekul isegi konflikt. Kordab neid mõtteid pool tosinat kordi, ilmselt suurendades asju. Tupits ütleb minule omavahel, et ajalehtedele saadetud kätte *Havas*'i ja Ameerika telegrammid, kus toodud Mussolini-Hitleri rahukava — 11 punkti. Neid aga ei saa avaldada. Olevat niisuguseid punkte:

Rahvasteliit kaotatakse, selle asemele nelja suurriigi — Saksa, Itaalia, Inglise ja Prantsuse — liit. Kolooniaid Saksale. Restaureeritakse 11 milj. elanikuga Poola, väljapääsuga merele Gdynia kaudu. Restaureeritakse tšehhi-slovakkia-madjaaride riik, kusjuures Ungari iseseisev. Ja kõige sensatsioonilisem — nelja suurriigi risticsõda kominterni vastu. Kas on see kõik otsast otsani bluff või on siin ka terakene tõtt, raske öelda. Kuna teated tulevad kahest hallikast, võiks oletada viimast. Et tõsisemat käimas, näitab ka see, et Daladier lahkus hääletuse tagajärjel, mis toimus parlamendi kinnise koosoleku puhul. Kuuldavasti on ta saanud ligi 300 häält poolt, 1 hääle vastu ja 300 on jäänud erapooletuks. Kuna enamust poolt ei olnud, lahkus Daladier. On imelik, et sõja ajal nii paljude erapooletutega kukutati valitsus. Päälegi valitses D. kaunis diktaatorlikult ja kui ta kukkus, pidi olema põhjusi, mis kaugemale ulatavad kui Soome affäär. Öhtul Terrase pool. Akel, samuti Orasmaa on arvamisel, et kui neilt nõuu küsitaks, siis oleks nad kas või Mus.-H. rahu poolt. Mängisin *bridge*'i Palvadre, Puhki ja vaheldumisi Orasmaa, Assor ja Grabbiga (+5×10). Muidugi peaks olema bluff H.-M. plaan risticsõjast — praegu, kus Venemaa Saksa tugevam trump, on hädaohtlik sellest isegi mõelda.

24. märts. Kell 19—¹/₂3 Massode pool. «Liivika» mehi hulka. Mängisime Masso, Reigo, Langi ja Liigandiga (+28×20). Tagasi tulles haruldaselt suured virmalised.

25. märts. Kl. 17—24 Teaste pool. EÜS-i rahvast palju. Mängisime Assor, Matto ja Vosmi (+114×30).

26. märts. Käisin öhtul «Centumis». Rahva puudusel tulin ära. Ainult Soomani kohtasin seal. Küsisin, kuidas lugu «Ideed» sulgemisega. S. arvas, et selle abil saab ka vahest Ruusi ohjeldada. Arvasin, et kuigi Moskva ausalt mõtleb pakti kohta, on Vene korra juures vahest võimalik kominterni lahkuminev tegevus. S. ütleb, et meie tööliste meeoleolu kindel, vähemalt praegu. Kui peaks tulema raskusi, siis selles asjas pole meie esimesed. Lee-

dus olevat pilt harilik, et Leedu sõjaväelased punaarmee-
lastega kaelastikku koos. Ka Vilnius oli selles mõttes
Trooja hobuseks. Samuti Lätis raskusi. Arvan, et Ulmanis
hilines parlamendi ellukutsumisega. Sooman ütleb, et
seda tunnevad lätlased ka ise. Juba läinud kevadel käi-
nud Läti politsei direktor siin ülesandega järele kuulata,
kuidas Eestis uus parlamentline kord välja näeb. Sooman
vastanud, et tema võib seda vaid soovitada. Ka Eestis
olnud politsei uue põhiseadusliku korra maksmapanemise
mõtte algataja. Peale 8. detsembrit tema, Sooman, soovi-
tanud seda teha. Eenpalu saanud alguses pahaseks, aga
ka temal polnud midagi vastata väitele, et kui ühe ini-
mesega midagi juhtub, kes võtab ohjad? Ka paistnud, et
ilma parlamendita võib süveneda korrupsioon. S. tähendab,
et pole just andmeid olnud, et keegi varastaks, aga
nii mõnelgi mehel olnud usk, et ta on ise kõrgeim kohtu-
mõistja ja mis teeb, see on tehtud ja pole kellegil ütlemist.
Nüüd aga avalik arvustus parlamendis loob tasa-
kaalu. S. käinud hiljuti Lätis ja seal laiad hulgad opposit-
sioonis Ulmanisega. Liig kitsaks jäänud ring, kellele
U. toetab. Ka järglase küsimus, sest U. ei usaldavat
kedagi. Põhiseaduse muutmist ei võetud ette, kuna puu-
dunud silmnähtav tõuge meie 8. dets. näol. Kõik see
tegevat sekeldusi lõunanaabrite juures ja meelitavat osa
rahva liikmeid kominterni orbiiti.

27. märts. Läänefrondil jällegi muutuseta. Sõjatege-
vus puudunud peaaegu täielikult. Sõdijate rahvas nagu
paistab uskuvat, et tal õigus nõuda sündmusi, kuid need
visad tulema. Soome—Vene konflikt oli nendele nagu
Jumalast antud juhus, kuid jällegi libises see viivitamise
ja passiivsuse tõttu. Prantslane kui impulsiivne rahvus
reageeris kõige kiiremini Daladier' kukutamisega. Et
plaanid olid laiad, tõendab ka Lloyd George «Rahva-
lehes». Ta ütleb, et mitte üksi põhjas ja Skandinaavias,
vaid ka Mustal merel ja Balkanil oleks süttinud sõja-
tuluke, kuna ei Maginot' ega Siegfried-liinide rünnata-
vusse tema ei usu: peaks leitama võimsam lõhkeaine kui

senitunud, et võtta ette offensiivi nendele. Paistab tõepoolest, et on jälle tekkinud olukord, analoogiline kesk-aegsele: fortifikatsioonikunst on ette jõudnud rünnakrelvadest. Seepärast Saksa doktriin — rünnata, rünnata ja rünnata — peab kõrvale jääma, aset andes «piiramisele»-blokaadile. Või leitakse siiski rely, mis küllalt võimas ründamiseks? Kas oli Saksa kuuldused *Blitzkrieg*'ist ainult hooplemine, või on seal midagi? Kell 17 maj.-komitee koosolek. Mamin-i ametkond sooviks üle võtta rahva nõudmised usaldusvalitsuse vastu, kuna viimane üksikisikuid šikaneerida püüdvat ja pakkuvat 30—40% akkorde. Ometi tehtakse mõistlik otsus, et organiseerida nõudjaid kas pankade või advokaatide büroo ümber, kes oleks parajaks partneriks usald.-valitsusele. Sõja- ja välisministeeriumid on tahtnud tarvitada riigi ostueesõigust, et osta maju us.-val. Mamin. küsib, kuidas toimida. Soovitan küsimust laites igal üksikul juhul lasta kaaluda mamin-i eelarvekomisjonis, kes laseks asjatundjatel majad üle vaadata ja siis saaks asi otsustatud valitsuses. Jürima — vastu. Arvab, et V. V. peaks kõigepealt otsustama, kas tarvis osta või mitte. Mamin. arvab, et inseneeride komisjon peaks läbi vaatama maja, hinna ja tarviduse kohta peaks seisukoha võtma eelarvekomisjon ja siis otsustaks Vab. Val. Nii ka jääb. Selgub, et tehingud, mis seni tehtud, on hinnalt soolased (Jakobi maja — 20 /28?/ 500 kr. jt. sarn.). Arvatakse, et peaks kõvemini kontrollima, et pangad ei annaks laenu. Ka valitsus ei peaks ruttama ostma, sest see ergutaks kodanikke veel rõhkem seda tegema, mis hindu veel kõrgemale ajaks. Läti kred.-pank olevat ostnud Saksa maju — 4000 tükki 50 milj. lati eest. A. Behrzins tähendanud Piipi küsimuse peale, et tema ei tea, kas maksis palju või vähe, see selgub nii 5 aasta pärast, kui majad müüdüd. Jälle arvab osa, et ka meil valitsus peaks katsuma äraosta. Mina küll ei poolda, et seda teeks riik otseselt, sest riik on halb varanduste reäliseerija: ta ei taha kodanikult võtta täit hinda. Soodsatel tingimustel andes aga tuleb — või vähe-

malt tundub — korrupsioon. Arvatakse, et praegu ei maksa niisuguse pakkumisega minna — ka see tõstaks hinda. Nottbeckki olevat Kaskile öelnud, et Teemant soovitanud usaldusvalitsusele maju mitte liiga odavalt müüa — see ajaks meil majade hinna alla! Kui see tõsi, siis on ju lugu ennekuulmatu! Usaldusmees hoolitseb ju siis selle eest, et meil rohkem tuleks maksta Saksamaale!

28. märts. V. V. koosolek kl. 17—1. Päevakorras ka seaduse eelnõusid. President küsib, kui kaua mõeldakse parlamenti koos pidada, et ikka uusi seadusi esitatakse. Kuuldub, et aprilli lõpuni. President käseb otsus valmis teha, et 10. aprillil lõpeks istungjärk. Tähendab, et vaja ka tööle asuda. Kusagil ei istu parlament praegu nii koos kui meil. Osa seadusi võib anda dekreediga — dekreet pole mitte mõni seadusevastane asi, vaid otseselt põhi-seaduses ettenähtud. «Suur Tõllu» Rootsi reisi asjus kõvad rääkimised. Edasi varustamine välismaa toorainetega. Õigusega märgitakse, et selles asjas tundub kesk-koha nõrkust. Puudutatakse Soome abistamise aktsiooni. Leitakse, et see pole praegu kohane, sest venelased võiksid saada umbusklikuks. President ütleb, et peaks naisi, kes sõjaväe varustamiseks tahavad tööle rakenduda, juhtima meie oma sõjaväele sukki jne. kuduma. Kindral Orasmaa aga olevat selle ära keelanud koos Jeetsiga. Laidoner saab ägedaks. Ütleb, et tema tunneb end ka vastutavaks Orasmaa korralduste eest ja kui nendega rahul ei olda, palub ennast ametist vabastada. Ka ütleb, et juba Soome välisministril olevat teada, et tema ühel koosolekul hoiatas Soomele abi andmisega ruttamise eest. Välisminister olevat öelnud Varmale, et kõik oleks Soome-Eesti vahel hea, aga Laidoner Soomele vaenulik. President soovitab mitte nii ägedaks minna, kuna ju temal ka õigus sõjaväe ja kaitseliidu asjadest kõnelda. Arvab, et Rootsi peale peaks käega löödama. Kui Soome edasi tahab Rootsi sabas sörkida, pole meil midagi parata — vägisi ei saa kedagi ennast armastama panna. Meil tuleb rehkendada Saksaga ja Venega. Olevat selgunud, et sügisel

olevat Venes ärevust tekitanud just sakslaste allkirjade kogumine, kus Hitlerit kutsuti Baltimaid okkupeerima. Vene olevat teatanud siis Saksale, et tema ise okkupeerib Baltikumi. Saksa lubanud saata toleleks juhiks Tallinna 4 drednooti — oma tõukaaslaste kaitseks. Lõpuks lepitud kokku, et sakslased viiakse siit ära ja Vene katsub saada kokkuleppe teel omale baase ja kaitset Baltikumis. Nüüd aga olevat Saksa asunud seisukohale, et tema huvi Baltimaade vastu kestab edasi ja viimased pole üksi Vene huvikonda kuuluvaks maanurgaks. Kui siis Saksa oma käed Läänes vabaks saab, olla loota tema huvi suurenemist Baltikumis. Seepärast ei peaks meie vastu olema Saksa kapitalide investeerimisele meil. K. P. usub, et baasid ei jää Venele igaveseks, vähemalt selles ulatuses kui praegu. Aeg toob lahenduse tema arvates. Soomes on riiki kandvaks (nimelt juhtimise mõttes) elemendiks rootslus. Relander, osalt Ståhlberg, Svinhufvud — need kõik rootslased. Ka Eesti sõpru Soome rootslaste seas (Svinhufvud, Enckell jne.). Söögilauas kaldub jutt maailmasõja-aegsete Tallinna olude kirjeldamisele. Päts ütleb, et Balti laevastiku ülem adm. Nepenin olnud väga toores. Kord kirjutanud ühe kindrali ettekandele resolutsiooni 2 sõnast: «В жопу» // - - // . Staabiülem pole saanud niisugust resolutsiooni kuidagi edasi teatada. Kord, kui ta oli veel miinilaevastiku juhiks ja sellena luuresõidul, nõudnud ristlejate ülem liig tihti teateid — kõik šiffreeritult muidugi. N. vastanud järjest, et vaenlast pole näha. Kui aga tülitamine liiale läinud, vastanud juba lahtiselt: «Никого не вижу, пошли к ебит. матери!» /ei näe ma kedagi, / - - // .

30. märts. Meil Derrick ja Sossi (+25×20).

31. märts. Väga ilus ilm. Käisime lastega Pirital suusatamas ja merel jalutamas.

(Järgneb)

ARVUSTUS

Jutta Zilliacus. Toisenlainen lapsuus. Helsinki, Tammi, 1989. 256 s.

Jutta Zilliacuse (sünd. 1925) nimi oli Eestis veel hiljuti peaaegu tundmatu. 1988. aasta «Vikerkaares» (nr 4, lk 49—53) ja möödunud aasta «Loomingus» (nr 4, lk 517—525) on tõlgitud katkendid kahest tema teosest: «Vikerkaares» «Eestin perunat» debüütraamatust «Suitsurõngad» (1970), «Loomingus» «Eesti suved» tookord veel ilmunata «Teistsugusest lapsepõlvest». Tänavuse «Eesti Naise» veebruarinumbris avaldati Jutta Zilliacuse kirjutis «Tulin tagasi Tallinna» (lk 4—5).

Jutta Zilliacuse viies raamat «Teistsugune lapsepõlv» ilmus 1989. aastal Helsingis üsna üheaegselt rootsi keeles ja soome tõlkes. Teoses vaadeldakse läbi lapsepõlve ja kujunemisaastate Soomes autori suhet ta vanemate sünnimaa Eestiga. See on üks neid belletristika ja memuaristika piiril olevaid raamatuid, mille žanrinimetusena võiks Valmar Adamsi eeskujul kasutada ka Laurence Sterne'i «tundelist teekonda».

Jutta Zilliacuse «tundeline teekond» viib lapsepõlveni eelkõige inimeste kaudu, vaatab tagasi, ühtaegu täis küpse ea mõistmist ja igavesti noort leppimatust. «Teistsugune lapsepõlv» on mälestusteraamat, ja samas väga hästi ja hoolikalt komponeeritud ilukirjanduslik teos. Sellisena on ta lähemal näiteks Käbi Laretei samuti rootsi keeles kirjutatud raamatule «Peotäis mulda, lapike maad» (mida romaaniks arvamata ometi ilukirjanduseks võib pidada) kui arvukaile mälestustele. Seigad «Teistsuguses lapsepõlves» on järjestatud kindla seesmise loogika järgi, ühtegi lugu ei jutustata ainult seetõttu, et mälu on ta juhtumisi pinnale tõstnud, vaid pigem seepärast, et üksikasjade kaudu kujundada tervik. Jutta Zilliacuse esimese raamatu tõlkekatkend «Vikerkaares» kattub paljudes motiivides, isegi repliikides ja tõdemustes, ta viimase raamatu samade teemadega. Ainult suhe kujutatavasse on pisut muutunud. Esimene teos tundub tõlgitud katkendi järgi novellistlikum, sihikäeselt artistlikum. Viimane raamat on memuaarraaman, milles on tunda vilunud publitsisti kogemust —

tekst on muutunud poliitiliselt teravamaks, emotsionaalselt paisutatumaks.

Jutta Zilliacus ei tuleta meelde niivõrd minevikus olnud, ununevaid pilte, kuivõrd nende piltide tähendust. Tähenduses on universaalset, püsivat, üle «mina» ulatuvat. Nii tekib selles mälestusteraamatus tänu ta kunstilisele tihedusele paradokklik seos üldise ja samas kategooriliselt isikliku vahel. Autor on halasamatult aus, ta pigem paljastab kui ilustab, pigem avab eesriide, et selle taha vaadata, kui halastab ja teeskleb mittemärkamist. Jutta Zilliacuse publitsistihoiak on kirglik, mõistlikkusest kammitsemata, ta peab oma kohuseks olla hüüdjaks hääleks, rääkida petetute ja röövitute nimel. Jutustades lapsepõlvest Soomes, kuulub kogu ta teose paatos Eestile, läbi oma raamatu otsib ta ennast ja kadunud Eestit:

«Kuigi olen sünnilt eestlane, ei ole ma kunagi elanud Eestis kauem kui mõned suvekuud. Siiski on mul oma ettekujutus sellest, milline on eesti rahvas» (lk 81). «Eestlane on eurooplane, vilgas, mõjudele aldus ja teadlik muust maailmast, mis on veidi kaugemal kui ta oma eeskoda. Ta ei taha elada suletud ühiskonnas, aga ei nõustu sulama suuremasse tervikusse. Teadmine sellest, mis on ta koht maailmas, tugevdab ta identiteeti ja rahvustunnet, kuid ta pole fanaatik» (lk 82). «Eestlase eriline olemus ja käitumine asetab mind sageli piinavalt raskesse olukorda. Tahtsin olla lojaalne mõlemale isamaale, ei tahtnud olla kummagi suhtes erapoolik» (lk 84).

Kuid alati ei ole J. Zilliacus nii erapooletu. Juba raamatu alguses pihib ta: «Mina olen seega Soomes sündinud maapaos elav eestlane: isamaata, emakeele, ilma identiteedita» (lk 17), olles eelnevalt sõnanud: «Valge vares, kuigi olen sündinud Soomes, ikka ja alati valge vares» (lk 16).

«Teistsugusel lapsepõlvel» on kaks raskuskeset. Ühe võtab kokku «Eesti Naises» avaldatud artikkel, milles kirjanik esitab retoorilisi küsimusi: Mis on minu Haapsaluga tehtud? Kuhu on jäänud minu lapsepõlve ilus liivarand? Miks sunniti varem nii heal järjel ja õitsevale Eestile peale see kurnav süsteem? Miks võeti neilt elurõõm ja kisti käest töövili? Kirjanik kasutab tugevaid väljendeid nagu «sunnivalla ja hirmu silmapiir» või «jõhkrad okupandid». Sellega kõlavad kokku «Teistsuguse lapsepõlve» küsimused: «Milline oli see ebainimlik süsteem, mis ei leppinud sellega, et tungis mu vanemate isamaale, vaid röövis ka minult jõulud, hävitas pere ja kodud, häbistas pühad traditsioonid, keelas rahval mõelda oma peaga ning sundis neid vägivalla ja hirmu jõuga võõrastesse ja vihatud käitumisnormidesse, mis olid kaugel nende oma kultuurist» (lk 178). Kirjaniku protest ja valu oma

vanemate kodumaa pärast toetub tunnetele ja alles seejärel mõistusele, ammutab jõudu lapsepõlve ideaalseist mälestustest.

Jutta Zilliacuse raamatu teine raskuskese seostub tema lapsepõlve mälu teise poolega. Tema jaoks on endiselt lõpuni lahendamata küsimused: kes ta on, kuhu ta kuulub. Ta võimendab oma identiteedi kriisi, sest see aitab tal — kodakondsuselt soomlasel ja keelelt soomerootslasel — olla kirglik eestlane. Lapsepõlve teise kodumaa kibe saatus teravdab ta kodumaatust, sest tal pole toetuda muule kui kaugetele mälestustele ja ägedale vastuhakule.

Eesti suved moodustavad Jutta Zilliacuse lapsepõlvest ainult väikese osa, raamatus 13. peatüki. Eesti-seoseid käsitlevad ka teose esimene («Kahe maailma kokkusaamine») ja viimane («Ei eestlane ega soomlane») peatükk. Kõige enam vaatleb ta juuri (vanemad, sugulased — peatükid «Isa», «Ema», «Olga-tädi» jt), aga samuti ka toleaegset olustikku, kombeid, kultuuri, arvamusi ja eelarvamusi (peatükid «Balti parunid», «Eesti selts», «Meie teistsugused jõulud», «Revolutsioon», «Talvesõda» jt). Olles sageli halastamatu nii enese kui oma lähedaste vastu (moodsa memuaarbelletristika tunnusjoon), püüab ta ometi mõista ja sallida. «Ma ei või siiski tunda kibedust oma vanemate vastu. Nad tegutsesid nii hästi, kui nad oskasid, kuid nad oskasid nii ebausaldusväärset vähe. Neil ei olnud mingeid eeldusi oma vanemarolli täitmiseks» (lk 79). See on teise ajastu ja mentaliteedi, psühhoanalüüsi, sotsioloogia ja teiste teadmistega varustatud sõltumatu isiksuse tarkus.

Jutta Zilliacus räägib oma mässust, tegelikkuse eest põgeneemisest, vaatleb eri kultuure, jälgib iseene näitel isiksuse kujunemislugu. Olemata lõpuni eestlane või soomlane, on ta endale suurepärase uurimisobjekt. Süütunne vaheldub poliitiliste süüdistustega. Samas teab poliitikuna tegev olnud kirjanik, et vaevalt jõuavad ta südamepuistamised ja etteheited okupandini, vaevalt ka kollaboratsioonistideni. Ta võib apelleerida vaid lugejate kaastundele Eesti saatuse pärast ning kaasajooksikute ja kinnimakstule hukkamõistule. (Ilmekad on episoodid kohtumisest Valentina Tereškovaga ja viide H. H. järelsõnale Nõukogude Eestit ülistavas brošüüris.) Süüta süüdlase süümepiinad mõjuvad paadunud valetajate kõrval lunastavalt. Jutta Zilliacuse nostalgia võib tunduda isegi ülepaisutatuna. On ju 20. sajand väljarändajate ja pagulaste sajand. Uue kodumaa leidmine, kultuuride ühtesulamine, üldine nivelleerumine on nii tavaline. Jutta Zilliacuse vanemad olid väljarändajad. Hariduslik valik põhjustas hilisema kultuurilise ja keelelise eelistuse, vanemate kodumaa hilisem okupeerimine pagulashoiaku, mis teistsugustes oludes ei

oleks ehk kujunenud. Teise põlvkonna väljarändajate suhe vane-
mate kodumaasse on ju sageli üsna formaalne, nad püüavad
sulada uue asukohamaa kultuuri. Kuuludes Soome rootsikeelsesse
vähemusse, on poliitiku ja kultuuritegelase Jutta Zilliacuse jaoks
rahvusliku identiteedi probleemid ühtlasi õiguse ja õigluse küsi-
musteks, nii isiklikeks kui üldinimlikeks probleemideks. Aino
Kallas kirjutas 1908. aastal teise kultuuri juurdumist üle elades:
«Jaa, juuretus! Selles võiks peituda minu elu traagika aine /- - -.
Mina ei suuda enam intuiitiivselt mõista selle rahva hinge, seda,
mis on just soomlaslik. Olen ma seda kunagi mõistnud? Vaevalt.
Olin küll kasvatatud fanaatiliseks patrioodiks, kuid minu isa-
maalitus oli rohkem tundetõus. /- - -/ Sest Soomes oleksin vaevalt
suutnud selgi määral tõelisesse sisse elada kui Eestis, kus võõrad
olud avasid mu silmad.» Ja edasi: «Veel aasta tagasi uskusin
kindlasti siin kord kodunevat. See on eksitus. Kuid milleks seda
kahetseda. Ka parteidest, kodakondsusest sõltumata inimesel on
oma eluväärtused. Nii et kui mina võiksin vabalt valida, ei paluks
ma endale juuri ei Soomes ega Eestis, vaid selles suures inim-
konnas, kuhu me igaüks võime juurduda ja seal kasvada.»
(Päiväkirja vuosilta 1907—15. Helsinki, 1954, lk 62—63).

Suures inimkonnas saab juurduda vaid vabatahtlikult, võrd-
suse ja vabaduse tingimustes. Sund ja vägivald jätvad igale
saatusele oma pitseri, võtavad midagi minevikult ja olevikult ka
siis, kui nad igaüheni tegelikult ei jõuagi. Nii lisab Jutta Zillia-
cuse raamat eesti pagulaste mälestustele uue tahu, pakkudes
teavet, mida pole sõjapõgenike lugudes. Ta haakub pagulasmäles-
tustega tundetoonilt, on aga samas avatum, vahendab eri kultuu-
ride piiril asumise lugu. «Teen vaimus kaasa,» lõpetab kirjanik
oma «Eesti Naises» avaldatud kirjutise. «Teistsugune lapsepõlv»
tunnistab, et vaimus on Jutta Zilliacus kaasa teinud Eesti kogu
sõjajärgse ajaloo.

Rutt Hinrikus

ÜHE EESTI JURISTI AUTOPOORTREEST

Artur Taska. Õigusteaduslikke mõtteid. Lund, 1989. 365 lk.

Alles see oli, kui meie kirjandusteadlased said võimaluse täiel
rinnal tunnistada, et pole olemas kaht erinevat eesti kirjandust,
vaid eksisteerib ühtne eesti kirjandus, kuigi kirjanike elukohad
võivad asuda väga erinevates maailma paikades. Täna see nii kii-

resti muutuvast ajast peaksid meie juristid aegast raiskamata võimast kohe üle analoogilise teesi: eksisteerib vaid üks rahvuslik õiguskultuur. Peaksime nüüd püüdma eksilis töötanud juristide tööst integreerida selle, mis võiks tänapäeval rakendust leida.

Võttes kätte Tartu Ülikooli kasvandiku, 1940. aastast õigusteaduskonnast lõpetanud ja praegu Lundis elava õigusteaduse doktori Artur Taska (1912) viimase artiklitekogu «Õigusteaduslikke mõtteid», tundsin tõsisest heameelst. Tõdesin rõõmuga, et A. Taska on saanud vanuigi hakkama veel ühe meie õiguskultuuris loodetavasti järgimist leidva pretsedendiga. Asi on selles, et eestikeelne õigusteadus on kogu senise ajaloo jooksul olnud tohutult pragmaatiline ning niivõrd seotud igapäevamuredega, et tegelikult meil puudub isegi selline žanr nagu õigusteaduslik esse. Meie juristidel on ikka olnud vaja kirjutada seadusetekest, kommenteerida seadusi, koostada väitekirju; ja isegi siis, kui oleme avaldanud ajakirjanduses populaarsemas vormis kirjatõid, pole meil jätkunud enam aegast ega võimalusi (aga ehk on enam süüdi traditsiooni puudumine) need kokku koguda ja ühiste kaante vahel välja anda. Nii jäävad aegast meie juristide vägasti tõsised mõtted n-õ ühapäevaliblikateks ja järgnevatel põlvkondadel pole mahti neid üleski otsida — seetõttu algab jalgratta leiutamine ikka ja jälle uuesti. Kokkuvõttes tähendab see seda, et meil on jäänud puudu millestki, mis aitaks tõsta hoopis uuele tasemele meie õiguskultuuri tervikuna või vähemalt pikendada meie õiguskultuurilist mälu.

Kogunud ühiste kaante vahele oma põhiliselt juriidilise sisuga artiklid, pöördub A. Taska meie poole (sest eksilis on need artiklid põhimõtteliselt ammu tuntud) oma mõtetega, mida ta on tahtnud meiega jagada juba aastakümneid tagasi. Nende artiklite esmailumise ajal oli Eestis väga vähestel võimalus nendega tutvuda ja seetõttu tulevad kolleegi arutlused (muuseas on A. Taska Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi välisliige) meie ellu mitmekümneaastase hilinemisega. Sellest ka nii mõnigi A. Taska raamatu tugev ja nõrk külge. Esimeseks ja väga tugevaks küljeks on kahtlemata lugeja ette tulek oma mõtetega. Seda tõestab ka see, et autor põhimõtteliselt hoidub aastaid tagasi avaldatud artiklite sisu muutmast ja isegi neid redigeerimast. See on tõestuseks ka sellele, et autor on kirjutades oma mõtted lõpuni mõelnud.

Samaaegselt pöördub see põhimõttekindlus ka raamatu nõrkuseks. Adressaadi probleem on üldse väga keeruline. Ajalugu on tahtnud meiega mängida nii, et täna, vaatamata väga paljule meid ühendavale, oleme paraku juba ka objektiivselt erinevad. Seetõttu oleks vaja mõndagi küsimust, mis autorile on olnud nii elementaarne, et ta pole pidanud vajalikuks pikemaid seletusi,

kodeesti juristidele põhjalikumalt selgitada. Arvan, et seda vajaks täna ka mööda maailma laiali paisatud eestlaskonna noorem põlvkond. Oma vaimusilmas ma näen, et kui A. Taskat oleks abistanud selle raamatu koostamisel üks noorema põlvkonna jurist, vaadanud neid tekste läbi oma põlvkonna silmade ja esitanud toimetamise käiguski küsimusi, mis meie põlvkonda huvitavad, varustanud mõnegi artikli vajalike kommentaaridega, oleks sellest raamatust võinud kujuneda meie eksillis olevate rahvaskaaslastest juristide omapärane kroonika. Täna võime aga jällegi tunnistada: me oleme nii vaesed, et ikka ja jälle saab meil miski teoks vaid mõne mehe isikliku võitluse tõttu oludega, mitte aga ühisel jõul. Seda enam on kahju sellest, kui tehtud suurest tööst ei saa väärilist tervikut. Eelnevast tulenevalt võiks antud raamatut nimetadagi ühe meie juristi autoportreeks, mis tegelikult annab omapärase pildi siiski ka tervest põlvkonnast. A. Taska on kogunud juba vana mehena kokku oma kirjatööd, teinud nende hulgast ise valiku, vähendades sellega järgnevate põlvede uurimistöö vaeva. Juba selle valikuga on A. Taska artiklitega toimunud semiootiline efekt — autori enesehinnang oma loomingule —, mis loonud juba uue terviku. Kujundlikult on selles raamatus tegu justkui A. Taska personaalnäitusega, maalide asemel kirjatööd. Lugejal-arvustajal jääb retsensendi arvates vähemalt kolm võimalust: 1) hinnata ikkagi vaid üksikuid artikleid selle järgi, mida nad täna uut ütlevad, 2) hinnata A. Taska raamatut kui uut tervikut; ning 3) püüda hinnata seda valikut, lähtudes A. Taska kogu loomingust ja isegi tegevusest. Viimast teed tahaks A. Taska viimase raamatu hindamisel minna ka retsensent.

A. Taska on raamatusse võtnud oma 54 artiklit ja liigendanud nad seitsmesse peatükki: «Tartu Ülikoolist ja selle õigusteaduskonnast»; «Haldus- ja kriminaalõigusest»; «Kirikuõigusest»; «Rahvusvahelisest õigusest»; «Eesti Teaduslikust Instituudist ja selle õigusteaduskonnast»; ning viimase osana «Muid õigusteaduslikke ja õigusteadusele lähedasi küsimusi.»

Arvustajale on uurimisproblemaatikalt väga südamelähedane just esimene peatükk, mis puudutab Tartu Ülikooli ajalugu. (Tegelikult tundub A. Taska teost lugedes, et Tartu Ülikooli mälestus on autorile nii kallis, et ilmselt vaid tagasihoidlikkus pole lubanud kogu raamatut pühendada oma *alma mater*ile.) Sellesse peatükki on paigutatud artiklid: «Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõudude koosseis ja õppeained 1913—1917 (*incl.*)» (lk 16—18), «Märkmeid Tartu ülikooli õigusteaduskonna ajaloo» (lk 19—31), «Jooni eesti õigusteadusliku terminoloogia ajaloo» (lk 32—41), «Haldusametnike Instituudist Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli juures» (lk 42—43) ja «Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kogu viimase

koosseisu saatusest» (lk 44—45) jm. Kahju on sellest, et vaadeldavatest artiklitest pole võimalik teada saada, et A. Taska ise immatrikuleerus esmakordselt Tartu Ülikooli õigusteaduskonda juba 1931. a (tõsi, vaid aastaks) ja omandas ülejäänud täiskursuse seal aastatel 1938—1940. Autori püüe hoiduda põhjalikumatest ekskurssidest ei tule siin asjale kasuks. Teksti allutamine kunagi omaksvõetud käsitluslaadile mõjub mõnigi kord surmavalt uutele lähenemistele. Kui vaatame vaid A. Taska matrikliraamatut (EAA, f 2100, n 1, s 16 082), siis leiame teda õpetanud-eksamineerinud õppejõudude hulgast selliseid mehi nagu Ants Piip, Jüri Uluots, Leo Leesment, Juhan Vaabel, Ernst Ein, Artur-Tõeleid Kliimann, Nikolai Maim, Elmar Ilus, Helmut Kadari, Richard Räägo, Timotheus Grünthal, Mart Nurk jt — kas või mõnigi isikupärane kommentaar nende kohta oleks muutnud huvitavamaks meie õigusteaduse ajaloo tervikuna. Artiklis «Haldusametnike Instituudist» (lk 42—43) on esitatud väga huvitavat ainet, mida tuleks arhiiviandmetele toetudes lähemalt uurida (EAA, f 2100, n 10, s 86, 97, 106). Väga kahju on aga sellest, et A. Taska on piirdunud vaid 1963. a ilmunud artikli uuestitrukiga «Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kogu viimase koosseisu saatusest» (lk 44—45). Nii mõneski suhtes oleme täna Eestis targemad (vt «Nõukogude Õigus», nr 5, 1989); lünki meie teadmistes ei kaota paraku aga A. Taskagi, kes võiks teada nii mõndagi meid huvitavat. Võibolla on antud peatüki artiklitest tulevikus kõige tähtsam «Jooni eesti õigusteadusliku terminoloogia ajaloost» (lk 32—41), sest terminoloogia probleemid peaksid lähemal ajal omandama suure praktilise tähtsuse. On ju viimase poolsajandi jooksul meie juriidiline terminoloogia väga tugevalt eemaldunud nii emakeelest kui ka roomaõiguslikust alusest. Samal ajal, meie üldises rutus, on meid ähvardamas terminoloogiline ekspansioon Läänest, kui me võtame emakeelse õigusterminoloogia traditsioone tundmata mõjutusi vastu ilma kriitikata. Siin viitab A. Taska tervele uurimisvaldkonnale. Seda mõistis 1920. a meie juristkond väga selgelt, asudes vastavat suunda arendama ajakirja «Õigus» veergudel. Ilmne on, et sama tee ootab meidki.

Teise peatüki paigutatud artiklitest (haldus- ja kriminaalõigusest) on ajalooliselt väga huvitav «Isikuvastane vägivald kehtivas kriminaalseadustikus» (lk 49—66). Asi on nimelt selles, et artikkel on A. Taska poolt 1940. a õigusteaduskonna lõpetamisel kirjutatud lõputöö. Esiteks annab see meile mingi ülevaate sellest, millised nõuded esitati Tartu Ülikoolis juristide lõputöödele ja teiseks võime seda tööd vaadelda ka kui üht Tartu Ülikoolis kriminaalõiguse alal levinud uurimissuuna esitust — suuna, mis ilmselt on alguse saanud kuulsast Andreas Bjerrest (1879—

1925) ning tänu prof. H. Kadarile (1903—1981) jõudnud tänasesse päeva (Albert Paltser, Jaan Sootak). Põhimõtteliselt võime rääkida siin ju koolkonnast, millesse kuuluks ka Artur Taska.

Raamatu kolmandaks osaks (lk 107—158) on tänapäeva Eesti juristide jaoks kõige uudsemad artiklid valdkonnast, millega kuni viimase ajani pole nt Tartu Ülikoolis tegeldud, — kirikuõigusest.

Et Artur Taska oli 1952. a Kieli ülikoolis promoveerunud juuradoktoriks just rahvusvahelise õiguse alal, siis on peatükk «Rahvusvaheline õigus» kahtlemata üks huvitavamaid. Kui me tahame tulevikus mõista selgemalt meie õiguskultuuri, siis peaksite teadma, et 1940. a said Tartu Ülikoolilt lõpudiplomi kaks tulevast rahvusvahelise õiguse spetsialisti: A. Taska ning hilisem Tartu Riikliku Ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Abner Uustal (1915—1985). Viimasest asjaolust on tingitud autori mure selle aine õpetamise pärast Tartus («Rahvusvahelisest õigusest Tartu Ülikoolis», lk 246—252).

Sellest retsensioonist A. Uustali rahvusvahelise õiguse õpikule (1984) leiame ka huvitava ülevaate eestlaste ja üldse baltlaste rahvusvahelise õiguse alastest publikatsioonidest eksiilis (lk 250—251). Oma eestikeelsed loengud* rahvusvahelisest õigusest avaldas Rootsisis muuseas ka A. Taska ise (1977). Meie õiguskultuuri seisukohalt on väga huvitav kahe spetsialisti dissertatsiooni temaatika: A. Taska kaitses oma töö saksa keeles 1952. a (raamatuna ilmus «Die Grenzen des Küstenmeeres Estland» Lundis 1974. a) ja õpingukaaslane A. Uustal vene keeles 1961. a «Международно-правовой режим территориальных и внутренних морских вод». Lisaks A. Uustali õpikule on eraldi vaatluse alla võetud ka prof. E. Mattieseni monograafia «Tartu rahu» (1988) (lk 161—163). Ülejäänud artiklid on: «Tartu rahuleping ja Lenin» (lk 164—166; ilmunud ka bülletäänis «Eesti Jurist», nr 1, 1990); «Dominium Maris Baltici und die Sowjetunion» (lk 167—174); «Enesemääramisõigusest rahvusmõrvani — Nõukogude Liidu sõnad ja teod Eesti Vabariigi ja rahva suhtes» (lk 175—188; ilmunud ka «Loomingus», nr 2, 1989, lk 235—244); «Eesti Vabariigi Presidendi ameti ülevõtmisest 1940. a.» (lk 189—192); «Veel Eesti Vabariigi Presidendi ameti ülevõtmisest 1940. aastal» (lk 193—196); «Tänavate, avalike platside, puisteede, sildade jne. nimedest Eesti linnades pärast 21. juunit 1940» (lk 197—201); «Eesti Vabariigi kohtukorralduse hävitamisest 1940. aastal» (lk 202—210); «Kommunismi olemusest õigustealuslikus valguses» (lk 211—214); «Kõigi maade proletaarlased, ühinege» (lk 215—219); «Rahvusmõrva probleem rahvusvahelises õiguses ja Eestis alates 21. juunist 1940. a.» (lk 220—226); «Rahvusvaheline mereõiguse konverents Genfis 24. veebruarist kuni 27. aprillini 1958. a.» (lk 227—235);

«Rahvusvahelisest õigusest enne ja nüüd» (lk 236—239); «Rahvusvahelisest mere- ja ilmaruumi õigusest» (lk 240—245) ja «Kuri-tegevusest erinevates riikides» (lk 253—259). Kui siis lisada veel «Saksa välisministeeriumi teise Maaailmasõja aegne diplomaatiline korrespondents on avatud teaduslikuks uurimiseks» (lk 349—350), on see kõik omapäraseks dokumendiks ühe teadlase aastakümnete jooksul tehtud isiklikust panusest küsimuste selgitamisse, mille juurde meie saime asuda alles mõni aasta tagasi. Paljude vastusteni on tänaseks Eestis jõutud ka iseseisvalt. Tulevasi diplomaate peaks huvitama käsitlus «Diplomaatia ajaloo põhijooni» (lk 329—348), mis on kokkuvõtte A. Taska poolt Eesti Teadusliku Instituudi õigusteaduskonnas 1959/60. a peetud loengutest «Valitud peatükke rahvusvahelisest õigusest».

Püüdes leida *dr. jur.* Artur Taska kohta meie rahva õiguskultuuris, ei hakkakski* ma otsima seda rahvusvahelise õiguse alalt (tuleb võrrelda selliste meestega nagu Friedrich v. Martens (1845—1909), Ants Piip (1884—1942), Nikolai Kaasik (1900—1950) jt), sest tal on olemas oma kindel ja vääramatu koht organisaatorina. Väga kahju, et peatükis «Eesti Teadusliku Instituudi ja selle õigusteaduskonnast» (lk 263—274) ja artiklis «Juristide klubist» (lk 320—321) on piiratud vaid kõige kokkusurutuma faktistikuga. Juristide klubi asutamine Lidingös 1953. a Elmar Andersoni, Ilmar Rebase ja Artur Taska poolt oli kahtlemata ajalooline sündmus. Nagu teame, avaldas esimese üleskutse eesti rahvusest juristide ühinemiseks Mihkel Pung (1876—1941) ajakirjas «Seadus ja kohus» juba 1909. a. Paraku polnud eesti juristidel oma organisatsiooni kuni 1920. aastani. See mõte realiseerus esmakordselt alles rahvusliku Tartu Ülikooli õigusteaduskonna tegevuse algusega, kui asutati Tartu Õigusteadlaste Selts, mis kahekümne aasta jooksul suutis välja anda juriidilist ajakirja «Õigus» ning olla üks juristide päevade idee kandjaid, mille osa Eesti õiguskultuuris pole me siiani osanud veel õigesti hinnata. Nagu kirjutab A. Taska ise, oli just ohuseisund, millesse eesti õigusteadus ja õigusteadlaste pere oli sattunud seoses Teise maailmasõja ning sellega kaasnenuga, tõukejõuks, mis innustas idee algatajaid tegutsema. Juristide klubi saabki aluseks mitmele kahtlemata ajaloolisele ettevõtmisele. Sellest klubist võrsunud ideede toel sai jõudu 1952. a tööd alustanud õigusteaduskond. Õigusteaduskonna loengud toimusid Stockholmi ülikooli ruumides õhtuti. Tänu A. Taskale, aga samuti seal õpetanud *dr. jur.* Ilmar Arensile, *mag. jur.* Artur Mägile, *mag. jur.* Timotheus Grünthalile, riigikohtunik Paul Poomile, Gustav Taltsile, Aleksander Kaelasele, Teodor Künnapasele, *dr. jur.* Mart Nurgale jt me võime öelda, et kui teaduskond 1961. a lõpetas oma esimese süstemaatilise õigusteaduse kursuse, siis oli

nende aastate jooksul tegutsenud kaks eestikeelset õigusteaduskonda maailmas. Varem ega hiljem pole seda olnud. Me võime aastate tagant ehk leida sellele ka vastuväiteid, kuid selle mõtte teokstegijad on eksiilis kahtlemata teinud kõik võimaliku. Loomulikult ei saa Rootsis tegutsenud õigusteaduskond end võrrelda Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonnaga samal ajavahemikul üliõpilaste arvu poolest, kuid ilmselt kujuneb olukord omapäraseks, kui võtame mängu suhtarvud ja mõned muud võrdlust võimaldavad näitajad. Väga huvitavaks tuleb ka tänases päevas pidada A. Taska artiklit «Meie õigusteadlaste järelkasvu probleeme» (lk 265—266), mis, tõsi küll, on algselt kirjutatud 1955. a. Juristide klubiga ja kõige vahetumalt just A. Taskaga oli seotud veel üks meie õiguskultuurile oluline sündmus — eestikeelse juriidilise ajakirja asutamine eksiilis. «Õigusteaduslik Ajakiri», mis ilmus aastatel 1957—1960 Stockholmis ja 1963—1964 Lundis, oleks kindlasti vajanud A. Taska sulest eraldi käsitlust. A. Taska kuulub oma «Õigusteadusliku Ajakirjaga» eestikeelse juriidilise perioodika ajaloos ritta, mille ühes otsas asuvad «Seadus ja kohus» (1909—1913, 1912. a nime all «Õigus»; vastutav toimetaja Johannes Reinthal (Reintalu), tegevtoimetaja Mihkel Pung, 1913. a Ado Birk) ja «Õigus ja kohus» (1912—1914; tegevtoimetaja Jüri Vilms ja 1914. a Peeter Ruubel), ning kus on väärikal kohal 1920.—1940. a ilmunud «Õigus». Sellesse ritta tuleb paigutada ka bületään «Nõukogude Õigus» (nüüd «Eesti Jurist») ning Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi kavatses taastatud «Õigus». On ilmselt selgest selgem, et just juriidilisel perioodikal on meie õigusterminoloogia arengus olnud põhiosa. Ilma eestikeelse õigusterminoloogiata ei saa tõsiselt rääkida meie õiguskultuurist üldse.

Väga huvitava osa moodustavad raamatu lõppu paigutatud kirjutised juba probleemiasetuse tõttu. Nendes artiklites avab ehk autor oma mõtlejaloomust kõige enam; «Rahvus ja kultuur» (lk 277—280), «Rahvuslikust uhkusest, aust ja vihast» (lk 281—285), «Õiguse seisundist ja sisust 20. sajandi ajavaimu taustal» (lk 286—289), «Kesksed õiguse mõisted» (lk 290—291), «Eesti poliitilisest ajaloost» (lk 297—301), «24. veebruar» (lk 302—305), «Teise maailmasõja ideoloogiast» (lk 306—309), «Üksikisiku ja ühiskondliku elu probleemidest» (lk 322—324) ja «Kommunismen i praktiken» (lk 325—328) on teemad, mille üle peaksid lisaks juristidele aeg-ajalt mõtisklema teisedki.

Püüdes anda hinnangut A. Taska raamatule, peame aluseks võtma selle aja, kus nii autor kui retsensendid on pidanud tegutseda. Ehk resümeerib retsensiooni ka A. Taska ise, kes on valinud oma raamatu motoks Marie Underi luuleread: *Kuis iial vaev ka väänab meie õlgu / Me teame: elu on meil õigust võlgu.*

Arvustus

On selge ka see, et A. Taska näitab oma raamatuga veel üht rada, mis meil oma õiguskultuuri terviklikkuse huvides tuleks läbi käia. Täna meil peaaegu puudub selline õiguskultuuri järjepidevuse jaoks ülioluline komponent nagu «Eesti õigusliku mõtte ajalugu». Ideaalis peaks meil olema olemas sari, kus oleksid emakeeles saadaval tuntumate eesti rahvusest juristide tööd. Püüdmata mingil juhul mehi pingeritta seada, peaksin kindlasti vajalikuks Friedrich v. Martensi, Ilmar Tammelo, Nikolai Maimi, Ants Piibu, Artur-Tõeleid Kliimanni, Jüri Uluotsa, Nikolai Kaasiku, Leo Leesmendi, Ernst Eini, Ado Perandi, Mart Nurga, Elmar Ilusa, Juhan Vaabeli, Ilmar Arensi, Karl Auna, Jaan Tõnissoni, Konstantin Pätsi, Jüri Vilmsi jt tööde tutvustamist. Loomulikult peaksid selles sarjas aktiivselt osalema ka praeguse Tartu Ülikooli õigusteadlased, ja nii, et ei autoritel endil ega nende kolleegidel poleks vaja häbeneda. Proovime — kolleeg Artur Taska Rootsis suutis seda üksi ja omal käel.

Peeter Järvelaid

EDITORIAL NOTE

This issue of *Akadeemia* starts with a treatment by historian Evald Tõnisson of the earliest history of the Finno-Ugric peoples living on the Baltic coast, including the Estonians: the author revises several hitherto existing positions and gives a new vision of the ancient ethnic processes. The history of all the European peoples is touched upon in the Byzantine observation by Herbert Hunger, the professor of Byzantinistics at Vienna University. The Byzantine Empire has well deserved of the defence of the Continent from the eastern aggressors; on the other hand the Byzantine features have been characteristic of the Russian Empire and this way also of the communism of today. In addition we can read a *Christmas song* by Romanos, a prominent Byzantine poet, translated in prose by Kalle Kasemaa — that poem has indirectly influenced the poetry of many Christian peoples.

The generalizing treatment by Clifford Geertz, a US scientist, regards religion and its symbolism as a cultural phenomenon of fundamental importance. Aniela Jaffé observes the symbolism in visual arts: the first part of her article was published in the previous issue of *Akadeemia*.

Leafing through Francis Crick's book *What Mad Pursuit* that discusses the detection of the structure of DNA and the genetic code, psychologist Jüri Allik expresses his support to the idea, that intuition is of even greater moment for scientific detection than an extremely profound knowledge.

Editorial note

Artur Mägi (1904—1981), an Estonian lawyer, published in Sweden in 1967 a principal treatise in German about the development of the statehood of the Estonian Republic during the period of independence; we publish the translation of the chapter analysing the last Constitution from 1937, that is *de jure* valid up to now.

We continue the publication of State Controller Karl Soonpää's diary from 1939—1940.

In the section of criticism Rutt Hinrikus observes the book of memoirs by Jutta Zilliacus, an Estonian-born Finnish politician; and Peeter Järvelaid reviews the selected articles by Artur Taska — an Estonian lawyer living in Sweden.

From this issue we begin to publish the translation of *Signs and Symbols in Christian Art* by George Ferguson with illustrations.

How we became Balto-Finns

Evald Tõnisson

The paper is treating the formation of the Balto-Finns as an ethnic group of specific character. The main conclusion is that the Balto-Finns did not come to their Baltic coastal settlements «in their finished form», but they became such as they are known today on the spot. The author is proceeding from the opinion, that the typical comb pottery culture that spread in the Baltic countries, Finland and in the easterly neighbouring territories in the 3rd millennium B. C. is connectable with the population, * who spoke the dialects of the Lappic-Balto-Finnish basic language (so-called early Basic-Balto-Finnish) and who later formed the Balto-Finns and Lapps. The hypothesis of the former common basic language enables us to explain the linguistic relationship between the Lapps and Balto-Finns and is at the same time in accordance with the archaeological and anthropological evidence. Anthropologically the early Basic-Balto-Finnish population belonged to a certain protolaponoidic type with distinctive mongoloidic marks, that is noticeable in the later Lapps; the Balto-

Finns have, on the other hand, preserved only a few traces of that type.

The linguistic, anthropological and archaeological evidence assure in concord that the differentiation of the Balto-Finns from the common Lappic-Balto-Finnish ancestors or the early Basic-Balto-Finns is essentially influenced by the contacts with the neighbouring North-German and Baltic population. The formation of the Balto-Finns has not taken place through the linguists-assumed common basic language and basic population — so-called late Basic-Balto-Finnish, but by steps.

One can observe the earlier mainphase of the differentiation — during the Bronze Age and the beginning of the Iron Age (2nd and 1st millenium B. C.) — in the western part of the Balto-Finnish-Lappic territory — in West- and South-West-Finland, in a great part of Estonia and North-Latvia — where at the end of the antiquity formed the Livonian, Estonian, Finnish and Häme tribes. In the east the population following the Lappic-Balto-Finnish or early Basic-Balto-Finnish traditions survived; the ancestors of the later Balto-Finns stayed here in association with the Lapps and the Volga-Finns. Maybe the same

Summaries

population was meant by the name *fenn's*, one can meet in Germania by Roman historian and writer Tacitus, that was later in the Indo-European languages generally used for the Finns. Naturally the easterly population did not stay out of touch with the westerly linguistical, anthropological and cultural changes. Even more important is the counter-effect from here to the west, that played an essential role, that the population in West-Finland, Estonia and North-Latvia did not germanize, but remained at least linguistically Balto-Finnish.

The differentiation of the eastern Balto-Finns — Karelians, Izhorians, Vepsians, Votians — cannot be observed until the end of the first and the beginning of the second millenium A. C. That is the second, later mainphase of the formation of the Balto-Finns.

Symbolism in visual arts

Aniela Jaffé

Everything can assume symbolic significance: natural objects, man-made things, abstract forms. For marking the inexplicable and the inexpressible stones and animals are often used in different eras and in different cultures. Supported by a num-

ber of examples the reasons are introduced why and how just these objects became so widespread symbols. Probably the most universal symbol — the circle — has been employed in so many different spheres and combinations, that only a rather general overview of it is given. Some architectural principles, the symbol of the circle in the creational myths of various nations, etc. are introduced.

The symbols occurring in the artists' works are interpreted as archetypes emerging from the unconscious. At the beginning of the century the «death» of hitherto firm points of support, such as god and science, forced many of the artists to look for new means to restore their entire perception of the world. So is the modern painting regarded as a symbol of its own. Although it seems, that radically different ways were chosen — some placed the concrete reality in the foreground, others searched the way out in complete abstraction — a rather similar result was gained.

What mad pursuit: A personal view of Francis Crick

Jüri Allik

Francis Crick, who in 1953 together with James Watson ascertained the structure of DNA, describes in his book «What Mad Pursuit» the logic of a scientific detection. Crick's version of investigating the correct structure of DNA does not essentially differ from the one given by Watson

in his Double Helix. Concerning the history of science the description of the detection of the genetic code is remarkable. Lately Crick has been occupying himself with neurophysiology and psychology. He describes the situation in these fields of science from the new-comer's point of view. Crick is one of the most colourful figures in the contemporary science and his quite different, as a rule, opinions of science are of interest.

ОТ РЕДАКЦИИ

Настоящий номер журнала «Акадеэмиа» открывает статья историка Эвальда Тьниссона о ранней истории финно-угорских народов, живущих на побережье Балтийского моря, в том числе и предков эстонцев: автор пересматривает несколько существующих до сих пор точек зрения и предлагает новое прочтение древних этнических процессов. Историю всех европейских народов затрагивает профессор византистики Венского университета Герберт Хунгер в обзоре о Византии. У Византии были большие заслуги в защите континента от восточных агрессоров; с другой стороны византийские черты характерны для Российской империи и через нее современному коммунизму. Кроме того мы можем прочитать рождественскую песню видного византийского поэта Романа Сладкопевца в переводе Калле Каземаа — это поэтическое произведение повлияло на поэзию многих христианских народов.

Обзорное исследование американского ученого Клиффорда Геэртса посвящено религии и ее символике как явлению культуры с основополагающим значением. Символику в изобразительном искусстве рассматривает Аниела Жаффе: первая часть ее статьи появилась в предыдущем номере журнала «Акадеэмиа».

Перелистывая книгу Френсиса Крика «Какое безумное стремление», в которой говорится об открытии структуры ДНК и генетического кода, психолог Юри Аллик согласен с мыслью, что при научных откры-

тиях интуиция более существенна, чем самые основательные знания.

Артур Мяги (1904—1981), эстонский юрист, опубликовал в 1967 году в Швеции капитальное исследование на немецком языке о государственном развитии Эстонской Республики в период самостоятельности; предлагаем перевод главы, в которой анализируется последний основной закон 1937 года, действующий *de jure* до сих пор.

Продолжем публикацию дневника за 1939—40 гг. государственного контролера Карла Соонпяэ.

В разделе критики Рутт Хинрикус рассматривает мемуары политической деятельницы Финляндии, эстонки Ютты Зиллиакус и Пеэтер Ярвелаид — избранные статьи эстонского правоведа Артура Таска, живущего в Швеции.

В настоящем номере начинаем публикацию перевода произведения Джорджа Фергусона «Signs and Symbols in Christian Art» («Знаки и символы в христианском искусстве») вместе с иллюстрациями.

Как мы стали прибалтийскими финнами

Эвальд Тыниссон

В статье рассматриваются вопросы формирования прибалтийских финнов как этнической общности. Выдвигается тезис о том, что прибалтийские финны пришли на свою территорию у Балтийского моря не «в готовом виде», а стали такими, какими они известны, в более позднее время, в результате местного развития. Автор присоединяется к мнению, что распространенная в III тыс. до н.э. в Прибалтике, Финляндии и на соседней восточной территории неолитическая культура ямочно-гребенчатой керамики была связана с населением, говорящем на диалектах общего для лопарей — саами — и прибалтийских финнов праязыка — т.е. раннего прибалтийско-финского языка. Это население являлось, следовательно, общим предком как будущих лопарей так и прибалтийских финнов. Гипотеза о существовании подобного общего праязыка дает возможность объяснить языковое родство между лопарями и прибалтийскими финнами, а также согласуется с данными археологии и антропологии. В антропологическом отношении население ямочно-гребенчатой культуры относит-

ся к протолапоноидному типу, для которого характерны некоторые монголоидные признаки; этот тип хорошо известен у лопарей более позднего времени; у прибалтийских финнов от него сохранились лишь слабые следы.

Данные языкознания, антропологии и археологии сходятся в том, что выделение прибалтийских финнов от общих с лопарями предков могло произойти только в условиях значительного влияния со стороны соседнего северогерманского и балтского населения. Но это выделение произошло не сразу, а постепенно. Более ранний, датируемый, в основном, бронзовым и началом железного века этап — II—I тыс. до н.э. — прослеживается в западной части прибалтийско-финской территории — в западной и юго-западной Финляндии, Эстонии и северной Латвии, где формировались известные по средневековым письменным источникам западно-финские, эстонские и ливские племена. На соседней же восточной территории сохранилось в то же время население, в котором предки прибалтийских финнов остались связанными как с лопарями — саами так и финноуграми Верхнего Поволжья. Возможно, именно к этому населению относится

упомянутое римским писателем и историком Тацитом этноним «фенны», которое позднее стало названием финнов в ряде индоевропейских языков. Это население не могло оставаться в стороне от тех языковых, антропологических и культурных изменений, которые произошли в западной части прибалтийско-финской территории. Но еще более важным оказалось противодействие этим населением в западном направлении, благодаря которому население западной Финляндии, Эстонии и северной Латвии не германизировалось или балтизировалось, а осталось, по крайней мере в языковом отношении, финно-угорским. Выделение и формирование восточных прибалтийских финнов — в карелов, ижоров, вепсов и воедь — прослеживается только в конце I — начале II тыс. н.э. Это второй, более поздний этап вычленения прибалтийских финнов.

Символика в изобразительном искусстве (I, II) Аниела Жаффе

Любой предмет или любое явление могут иметь символическое значение — объекты природы; вещи созданные руками человека; абстрактные формы. Для обозначения необъяснимого и невыразимого часто в разные времена

и в разных культурах использовались камни и животные. Опираясь на многие примеры, автор знакомит с причинами, почему и как именно эти объекты стали столь широко распространенными символами. Круг — вероятно самый универсальный символ — использован в очень многих различных областях и комбинациях, поэтому ему посвящен только общий обзор. Представлены некоторые архитектурные принципы, а также символ круга в созидаемых мифах разных народов и т. д.

*

Символы, которые можно встретить в работах художников, объясняются через универсальные архетипы, возникающие из несознания. «Потеря» до сих пор стойких точек опоры — таких как бог и наука — заставила многих художников в начале столетия искать новые средства для возобновления их мирового познания. В этом аспекте рассмотрена современная живопись: как самостоятельный отдельный символ. Хотя художники шли разными путями: одни поставили на первый план конкретную реальность, другие искали пути избавления в полной абстракции — был достигнут достаточно одинаковый результат.

Какое безумное стремление: Личное мнение о Френсисе Крике

Юри Аллик

Френсис Крик, который в 1953 году с Джеймсом Уотсоном обнаружил структуру ДНК, в своей книге «Какое безумное стремление» описывает логику научного открытия. Версия Крика о поисках правильной структуры ДНК существенно не отличается от данной Уотсо-

ном в «Двойной спирали». В истории науки — данное описание открытия генетического кода примечательно. В последнее время Крик занимается неврофизиологией и психиатрией. С точки зрения неопита он описывает ситуацию в этих областях науки. Крик — одна из самых колоритных фигур в современной науке и его, как правило, довольно разнообразные взгляды на науку представляют интерес.

MÄRGID JA SÜMBOLID KRISTLIKUS KUNSTIS

George Ferguson

Tõlkinud

Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto

I

**Signs and Symbols in Christian Art. London—Oxford—New
York, Oxford University Press, 1954.**

Hea lugeja!

Käesoleva tõlke ilmumise eest eesti lugejate ette võlgnevad tõlkijad tänu paljudele inimestele.

Algtõlke eest pälvivad tänu Carol Merzin, Maarika Kokka, Madis Palli, Rena Tõnnov, Anu Varrak ja Angela Saks.

Asjatundjate abi oli vaja ka eestikeelse religioosse terminoloogia nappuse tõttu. Kasulike sisuliste ja keeleliste näpunäidete ja juhatusõnade eest tahaksime tänada Georg Allikut, Kaur Alttoad, Kalle Kasemaad, Toomas Kiho, Jaan Kiivitit, Kaarel Tarandit ja Rein Õunapuud.

Tõlkijad

SISU

Põhjus, miks . . . *Rush H. Kress*

Sissejuhatus

I Loomad, linnud ja putukad

II Lilled, puud ja taimed

III Maa ja taevas

IV Inimkeha

V Vana Testament

VI Ristija Johannes

VII Neitsi Maarja

VIII Jeesus Kristus

IX Kolmainsus, Madonna ja inglid

X Pühakud .

XI Aupaisted, tähed, värvid ja arvud

XII Religioosne riietus

XIII Religioossed esemed

XIV Tehised

*See raamat on sügava austusega pühendatud
Rush H. Kressile*

PÕHJUS, MIKS ...

Mu seitsmeaastane tütar vaatas kord Tiepolo maali «Madonna ja ohakalind» värvilist reproduktsiooni. Selle pildi oli mulle äsja saatnud Washingtoni Rahvusgalerii direktor kolonel H. A. McBride. Mu tütar küsis: «Mida tähendab see ohakalind lapse käes?»

See küsimus, mille mu tütar esitas aastaid tagasi, sai nurgakiviks käesolevale raamatule. Ma hakkasin otsima infoallikaid, millest võiks leida lihtsaid ja adekvaatseid tähendusi sümbolitele, mida religioosetel maalidel on väga laialdaselt kasutatud.

Avastasime, et religioosest sümboolikast on väga palju kirjutatud, eriti renessansiajastu kohta. Sealjuures oli üks ilmne raskus — kogu see informatsioon oli väga laiali paisatud. Selgus, et paljude aastate jooksul ei olnud keegi püüdnud kirjutada põhjalikku raamatut, mis hõlmaks kogu religiooset sümboolikat. Pidanud nõu paljude kristlikust kunstist huvituvate ja seda ala tundvate inimestega, leidsime, et uus käsitlus võiks äratada huvi ja olla suureks abiks. Seejärel otsustasimegi kirjutada selle uuri-muse religioosest sümboolikast ja illustreerida ta renessansiajastu religioosete maalidega.

See raamat on meie viimase viie aasta põneva töö tulemus. Usaldame oma raamatu teie kätte koos selle esimese lugeja kommentaaridega. Nimelt palusime käsikirja läbi lugeda kaheteistkümneaastasel tütarlapsel. Tema kommentaarid väljendavad paremini kui miski meie poolt kirjutatu seda tunnet, millest võib osa saada iga lugeja:

«Sümboolika ja tema tähendus kristlikus kunstis on ala, mille kohta on kirjutatud vähe raamatuid. Seda raamatut on väga kerge lugeda ja igale kunstist huvitatule saab see suureks varanduseks tema raamatukogus. Ma avastasin, et see raamat on väga huvitavalt ja kütkestavalt kirjutatud. Sõnade valik ja haaravad kirjeldused teevad selle erakordselt nauditavaks. Kõige rohkem meeldib mulle peatükk lindudest ja loomadest. Toredad olid ka kirjeldused erinevatest loomade, lindude, liblikate ja putukate sümbolitest. Veel olid väga armsalt kirjutatud peatükid lilledest ja ka Vanast Testamendist. Tahaksin väga seda raamatut trükituna näha, see tundub mulle nii ainulaadne ja ka väga huvitav.»

Tahaksin väljendada suurimat tunnustust autorile George Fergusonile, USA Arizona osariigi Tucsoni Püha Filippuse (Saint Philip's in the Hills) kiriku vaimulikule, kes on andnud lugejale täiesti värsket ja ainulaadset käsitlust sümboolikast kristlikus kunstis. Tahaksin loota, et lugeja huviga kaasneb uus arusaam kristliku religiooni kõikehõlmavusest. Kristliku pärandi lastena peaksime olema tänulikud, et nagu möödunud aegadelgi, võib meie usk sütitada meie mõtteid, sõnu ja igapäevast tegevust.

Rush H. Kress

SISSEJUHATUS

Kristlane väidab, et inimene on loodud Jumala näo järgi. Ta ütleb, et Jumal on andnud inimesele hinge, mis suudab taeva endani tõusta ja inspireerida inimvaimu selle kõige õilsamas püüdluses — Jumala otsimises.

Just see vaimne püüdlus tõstab inimest suurimatesse kõrgustesse. Ei ole veel leitud sõnu, mis oleksid piisavad, et seda püüdlust rahuldavalt kirjeldada. Kuid sellel on oma põhjus. Jumal on andnud inimhingele eelise tajuda pidevalt elu realiteete. Neid realiteete võib kirjeldada inimese lõpmatute tõe, ilu ja headuse tajumustena. Need elamused on nii elavad ja liigutavad, et inimesel on pidev tung neid teistele edasi anda. Neid kellegagi jagades annab ta tunnistust tõest, et ta on tõepoolest loodud Jumala näo järgi.

Nende elamuste edasiandmiseks on olemas üks keel. See on väga ilus ja lihtne keel, mida inimene on teadnud ja kasutanud aegade algusest saadik. Seda kutsutakse märkide ja sümbolite keeleks, selle abil antakse välises ja nähtavas vormis edasi sise-
misi ja nähtamatuid reaalsusi, mis liigutavad ja suunavad inim-
hinge. Võtkem üks lihtne näide. Kas on olemas sõnu, mis suudak-
sid edasi anda inimlikku armastust? Käepuudutus, silmade sära
ja näo kiirgus — need armastuse sümbolid on palju väljendus-
rikkamad kui kõik sõnad. Või näiteks kurbus — kuidas võiks
tema sügavusi teatavaks teha? Üksainus mööda põske allapoole
veerev pisar võib väljendada seda, mida ial ei suudaks sõnad.
Või näiteks headus — kas suudab keegi seda adekvaatselt kirjel-
dada? Loomulikult mitte. Me tunneme seda kui tegu, kui sadu
tegusid, kui hinge kalduvust, mis suunab mõistust mõtlema ja
keha tegutsema lahkuses ja õrnuses, ohverdama iseennast teisi
teenides. Neid sümboleid on inimesed alati mõistnud. Ei ole ole-
mas sõnu nende väljendamiseks. Et selliste sümbolite kaudu
antakse edasi hinge elamusi elu kõige sügavamatest reaalsustest,
siis kujutavad nad endast tõepoolest kõikehõlmavat keelt. Need
märgid ja sümbolid on hinge keel.

Me oleme kinnitanud, et sisemised reaalsused tehakse teata-
vaks märke ja sümboleid kasutades. Tavapraktikas kasutatakse
neid ühes tähenduses. Märk on sümbol, sümbol on märk. Soovi-
mata arendada tehnilist mõttekäiku, tuleks nende vahel siiski
vahet teha, et neid paremini eristada. Märk *esindab*. Märk osu-
tab millelegi ja ta saab oma omadused temaga sooritatavaist
tegudest. Rist esindab ristiusku ja viitab Kristuse ristilöömisele.
Sümbol aga *sarnaneb* millelegi ja on omandanud palju süga-
vama tähenduse kui märk, ta samastub palju täielikumalt sellega,

Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis

mida ta esindab, ja tema omadused tulenevad sellest, mida tema kaudu teada saadakse. Talle, juudiusu ohvrilooma, ohverdati altaril kui lepitust patu eest. Kristust samastati Jumala Tallega, sest tema eneseohverdus ristil sarnanes selle lepitusohvriga. Rist sümboliseerib Jumala armastust inimese vastu, sest Ta ohverdas Oma Poja maailma pattude eest.

Just kristlikus sümboolikas saavutab selle sõnatu keele universaalsus täiuslikkuse. Me võime mõista selle arengut kui kristlase loomulikku reageeringut oma maailmale. Oma Jumala otsinguis omistab kristlik inimene müstilise või vaimse tähenduse üldtuntud sõnadele, tegudele või asjadele. Sel moel tuntakse ära jumalik tõe ja inimesele antakse sügavam võimalus mõista Jumala kohalolekut kõiges, mis loodud. Et kristlik Kirik uskus, et Kristus on kõigi inimeste Lunastaja, siis kasutas ta märkide ja sümbolite universaalset keelt. Kirik oli veendunud, et tema ülesandeks on lunastada maailm ja kõik inimesed, nagu see oli Jumala tahte kohaselt teada antud Tema Poja suu läbi. Püüdes täita talle usaldatud ülesannet, võttis Kirik sümboleid üle kõigist olemasolevaist allikaist. Nii antigi inimkogemuse valdkonnas kõige levinumatele märkidele ja sümbolitele kristlik ja vaimne tähendus.

See raamat ei püüa religioosse sümboolika kirjeldamisel väljuda renessansiaja piiridest. Me oleme kokku kogunud ainult kõige üldisemalt tuntud märgid ja sümbolid sellest vägevast ajast, mis vastavalt religioosse kunsti olemusele andis neile kindla kuju, millest on vähe kõrvalekaldumisi. Renessansiaja kunstnikud tõid Kiriku valitsuse all kunsti vähe uut. Nad vaid korrastasid ja kinnistasid kristlikku sümboolikat, mis oli tuntud kogu kristliku ajastu. Meieni on kristlik sümboolika jõudnud peamiselt sel põhjusel, et see kujutas endast kristlase tunnetuslikku täius tumist kunsti vormis.

Varakristlane nägi Jumalat kõiges. Jumalas ta «elas, liikus ja oli oma olemist». Ja see oli päris loomulik, et kõik oli tema silmis Jumala sümbol. See raamat tahabki jutustada lugu sellest, kuidas kristlane andis religioosse ja vaimse tähenduse kõigele, mida ta tajus. Just seetõttu otsustasimegi lisada mitu peatükki, mis rangelt võttes ei mahu märkide ja sümbolite pealkirja alla, näiteks peatükid Vanast Testamendist, Pühast Ristija Johannest, Neitsi Maarjast ja Jeesus Kristusest. Nendes peatükkides sisalduv ainek on see, mida renessansiaegsed kunstnikud kõige sagedamini kujutasid. Oma maalide jaoks neid suurima kujundirikkusega stseene välja valides avardasid nad antud ala ulatust, kus märgid ja sümbolid loomulikult esile tulid kindlas vormis. Teistel juhtudel, nii nagu võib näha peatükkides religioosse riie-

tuse, religioosete objektide ning tehiste kohta, ei olnud sümboolika algselt kirjeldatavate asjadega kokkulangev. See tekkis nende asjade kasutamisest, assotsiatsioonidest ja samastamisest kristlase mõtetes, et ta nendele asjadele sümboolse tähenduse andis.

See ongi «põhjus, miks...», nagu Rush H. Kress väljendas meie motiivi oma eessõnas. Tema huvi ja entusiasm on olnud püsivateks ja õnnelikeks kaaslasteks selle raamatu kirjutamisel. Olen tänulik tema nõustumise eest põhimõttega, et illustratsioonid sellele raamatule peaksid pärinema Samuel H. Kressi ulatuslikust renessansiaegse kunsti kollektsioonist. Kõik Piibli tsitaadid on võetud väljaandest «Authorized King James Version»¹.

Hindamatut abi osutas mulle Kress Foundationi personal. Washingtoni Rahvusgalerii direktor John Walker on olnud autorile pidevaks sõbraks ja nõuandjaks. Lakkamatu oli koostöö tema muuseumi personaliga. Andreas Andersen, Arizona Ülikooli kunstiprofessor, oli hinnatud kolleeg kogu raamatu ettevalmistusperioodi vältel. Mark Voris, Arizona Ülikooli kunstidotsent, ja Enid Bell teostasid külgjoonistused. Avaldan tänu Jean Cardile abi eest selle raamatu ettevalmistamisel.

George Ferguson

¹ Eestikeelses tõlkes vastavalt — Piibel: Vana ja Uus Testament. Eesti Kristlik Ministri väljaanne. Kirjastaja Rahvusvaheline Piibliselts. St. Michel Print, proovitrükk dets. 1988. Apokriiva osas on kasutatud Eesti Piibli 200. juubeli puhul 1938.—1940. a ilmunud Suurt Piiblit. *Tlk.*

I Peatükk

LOOMAD, LINNUD JA PUTUKAD

Ahv. Kristlikus kunstis on ahv olnud kasutusel patu, õeluse, kavaluse ja himu sümbolina. Ta võib sümboliseerida ka inimese laiska hinge, mis on sõge, ahne ja patune. Vahel kujutatakse Saatanat ahvina ja juhul kui teda on kujutatud ahelais, on sellega väljendatud ideed vooruse ja usu poolt võidetud patust. Mõnikord esineb ahv koos teiste loomadega ka Hommikumaa Tarkade külaskäiku kujutavatel maalidel.

Basilisk. Basilisk on muinasjutuline kukk-lohe. Legendi järgi võis basilisk surmata ainuüksi pilguga. Varakristlikus sümboolikas peeti basiliski üldiselt Kuradi ja Antikristuse sümboliks. Selline tõlgendus põhines Lauludel (91:13), mille ingliskeelses Douay tõlkeversioonis on järgmine lõik: «Sa astud üle rästikute ja basiliskide, noored lövid ja lohed sa lõmastad!»². Neid nelja looma tõlgendas Püha Augustinus kui võidutseva Kristuse poolt jalge alla tallatava Kuradi nelja maist kaju. Kuigi basilisk oli keskajal küllaltki tuntud ja üsna sageli esinev sümbol, esineb ta itaalia renessansimaalidel harva.

Delfiin. Delfiini on kristlikus kunstis kujutatud palju sagedamini kui mõnda teist veelooma. Üldiselt on ta saanud ülestõusmise ja lunastuse sümboliks. Et teda peeti tugevaimaks ja kiireimaks kalaks, kujutati teda tihti surnute hingi üle vete teispoolsesse maailma kandmas. Maalituna koos ankru või paadiga sümboliseeris ta kristlikku hinge või Kirikut, keda Kristus juhatab lunastusele. Joona loo kujutamisel asendas delfiin sageli vaala. Seetõttu hakati delfiini kasutama Kristuse ülestõusmise, mõnikord ka Kristuse sümbolina.

² Eestikeelses Piiblis on see lõik tõlgitud järgnevalt: «Sa astud üle lõvide ja rästikute, noored lõukoerad ja lohed sa lõmastad!» *Tlk.*

Eesel. Eesel esineb renessansimaalidel sageli, eriti aga Iisaki ohverdamist, Jeesuse sündi, Egiptusesse põgenemist ja Kristuse Jeruusalemma tulekut kujutavatel piltidel. Kõige sagedamini näeme eeslit Jeesuse sündi kujutavatel maalidel. Eesel ja härg sümboliseerivad seda, et alandlikemad loodud loomade seast viibisid Jeesuse sünni juures ja tundsid Temas ära Jumala Poja. Nende viibimisele Kristuse sünni juures vihjab Jesaja ennustus (1:3): «Härg tunneb oma peremeest ja eesel oma isanda söime.» Selle tõlgendusega on võib-olla seotud ka legend Padua Pühast Antoniusest, kes tagajärjetult püüdis üht juuti ristiusku pöörata. Lõpuks kaotas ta kannatuse ja ütles, et kergem on metseeslit sakramendi ette põlvitama panna kui veenda juuti pühaku väidete toesuses. Seepeale soovitas juut tal seda eesliga katsetada. Kohalviibijate imestuseks laskuski metseesl põlvili ning hulk juute ja uskmataid pöörati ristiusku.

Koduloomana esineb eesel sageli ka teistes pühakulegendides. Tüüpiline legend, mille võib leida Püha Hieronymuse eluloost, jutustab eeslist, kes vedas kloostrile puid.

Fööniks. Müüdi järgi oli fööniks väga ilus lind, kes elas Araabia kõrbes. Tema eluea pikkus olevat olnud 300—500 aastat. Perioodiliselt põletas ta ennast tuleriidal, siis aga tõusis taas iseenese tuhast ellu, taastas täielikult oma noorusvärskuse ja võis jälle alustada uut eluringi. Fööniks võeti kristlikku sümboolikasse üle juba esimestel sajanditel, pärast seda kui Püha Clemens jutustas sellest linnust oma esimeses kirjas korintlastele. Varakristlikus kunstis esineb fööniks sageli hauakividel, viidates surnute ülestõusmisele ja igavese elu võidule surma üle. Hiljem saab fööniks Kristuse ülestõusmise sümboliks ja esineb sageli seoses Kristuse ristilöömisega. Teises tähenduses sümboliseerib fööniks usku ja igipüsivust. Kuigi fööniks on populaarne keskaegses kunstis, esineb ta itaalia renessansimaalidel küllalt harva.

Juan de Flandes
KRISTUSE SÜND

Greif. Seda muinasjutulist olendit, keda tavaliselt kujutati kotka pea ja tiibade ning lõvi kehaga, on kasutatud erinevas ja vastandlikus tähenduses. Ühes tähenduses oli ta Õnnistegija sümbol, teises aga, tänu kombinatsioonile kiskjalikust kotkast ja metsikust lõvist, sümboliseeris ta neid, kes kristlasi rõhuvad ja taga kiusavad.

Hani. Hani on olnud juba roomlaste ajast saadik ettenägelikkuse ja valvsuse sümbol. Hästi on teada legend Kapitoolumi hanedest, kes päästsid Rooma gallialaste sissetungist. Kristlikus kunstis on hani mõnikord Tours'i Püha Martinuse atribuudiks, sest hani olevat Tours'i elanikele kätte näidanud pühaku elupaiga, kui need läksid teda oma piiskopiks kutsuma.

Hirvesokk. Hirvesokk on saanud oma sümbolise tähenduse Lauludest (42:2): «Otseku hirm igatseb veeojade järele, nõnda igatseb mu hing sinu juurde, Jumal!» Nii on hirm saanud vagaduse ja usulise püüdluse sümboliks. Et hirm otsib kõrgmägedest vabadust ja varjupaika, on teda kasutatud ka üksinduse ja elu-puhtuse sümbolina.

Püha Eustachiuse ja Püha Huberti atribuudiks on sarvede vahel krutsifiksi kandev hirvesokk. Krutsifiksita hirvesokk on Püha Julianus Hospitaliidi atribuut.

Hobune. Antiikmütoloogias oli hobune päikese sümbol, nii nagu härg oli kuu sümbol. Renessansikunstis sümboliseeris hobune siiski kõige sagedamini himu. See tõlgendus põhineb Jeremijal (5:8): «Nad on indlevad, kangestunud kürvaga täkud: igaüks hirnub oma ligimese naise järele!»

Hunt. Hunti kasutati vahel Assisi Püha Franciscuse atribuudina. See põhineb tuntud lool Gubbio hundist. Samal ajal kui Gubbio elanikud jahtisid hunti, kes oli neile suurt kahju tekitanud, kohtas teda Püha Franciscus. Ta pöördus looma kui «Vend Hundi» poole ja kait-

ses teda kui kaasolevust, kes ei tea, mis on hea, ning asus teda ümber kasvatama.

Härg. Juutide ohvrilooma härga kasutati renessansimaalidel sageli juudi rahvuse tähistamiseks. Ta oli ka kannatlikkuse ja tugevuse sümbol. Peaaegu alati esinevad eesel ja härg koos Jeesuse sünni kujutatavatel pildidel (vt *Eesel*). Mõningates varakristlike usuisade kirjutistes on härg Kristuse kui tõelise ohvri sümboliks. Härga kasutati kunstis tavaliselt kõigi nende tähistamiseks, kes kannatlikult taluvad oma iket ja vaikides töötavad teiste heaks. Tiivuline härg on Püha Luuka atribuut, sest Luukas rõhutab oma evangeeliumis Kristuse lunastuslikke aspekte ja samuti Tema jumalikku preesterlust.

Jänes. Jänes, kaitsetu loom, sümboliseerib inimesi, kes rajavad oma pääsemislootuse Kristusele ja Tema kannatusele. Samas on ta aga hästi tuntud ka himu ja sigivuse sümbolina. Mõnikord on valget jäneist kujutatud Neitsi Maarja jalge ees, mis sümboliseerib Maarja võitu himu üle.

Jäär. Et jäär on karja juht, kasutati teda vahel Kristuse sümbolina. Nii nagu võitluses hundiga võidab jäär, nii jääb heitluses Saatanaga peale Kristus. Et jäär oli loom, kes sattus Jumala tahtel okaspöösasse, nii et Aabraham võis ta oma poja Iisaki asemel ohverdada, siis sümboliseerib ta Kristust, kes krooniti okaskrooniga ja ohverdati inimkonna eest. Üldises tähenduses kasutati jäära jõu sümbolina.

Kaamel. See loom on saanud vastupidavuse sümboliks arvatavasti seetõttu, et ta suudab väga kaua joomata olla. Kaamel oli Idamaades veovahend, kuid ta ei olnud üksnes koormaloom, vaid tähistas ka kuninglikkust ja väarikust. Rakmed, millega teda ehiti, olid sageli rikkalikult kaunistatud ja kallihinnalised. Renessansikunstis kasutati kaamelit sageli Piiblis leiduvate Idamaaga seotud sündmuste

kujutamisel. Eriti sageli on kaamelit kasutatud piltidel kolmest Hommikumaa Targast, kes tulevad Petlemma Jeesust kummardama. Kaamelikarvad on alati olnud Püha Ristija Johannese sümboliks, tänu tema riiete kirjeldusele Piiblis: «Ja Johannes oli riidetud kaameli karvusse ja tal oli nahkvöö vööl [---]» (Mk 1:6).

Kaelkirjak. Kaelkirjakut kujutati renessansikunstis pigem tema imeliku välimuse ja harulduse tõttu Euroopa loomade seas kui mingi erilise sümboolse tähenduse tõttu.

Kala. Kala kasutati kõige sagedamini Kristuse sümbolina, sest viis tähte, mis moodustavad kreekakeelse sõna «kala», on algustähtedeks viiele sõnale: «Jeesus Kristus Jumala Poeg Lunastaja» (Ιχθυς). Selles tähenduses kasutati kala kui sümbolit varakristlikus kunstis ja kirjanduses väga sageli. Samuti on kala kasutatud ristimise sümbolina, sest nii nagu kala ei saa elada veeta, ei saa õige kristlane elada ilma lunastuseta ristimisvee läbi.

Renessansikunstis on kala Toobija atribuudiks, sest kalasapi abil sai Toobija isa oma nägemise tagasi. Kala on ka Püha Peetruse atribuut, kes pidas kalale jutlust.

Karu. Karu kui metsloom on sümboliseerinud julmust ja halba mõju. Vanas Testamendis on karu kasutatud sümboliseerimaks Pärsia kuningriiki, mis tõi maailma surma ja laost ja mille Jumal lõpuks hävitas (Tn 7:5). Seal on juttu kahest karust, kes tulid metsast ja kiskusid lõhki prohvet Eliisat tema kiilaspäisuse pärast pilkavad poisikesed (2 Ku 2:24).

Vanasti usuti, et karupojad sünnivad vormituna ja et oma kaju saavad nad alles emakaruga abiga. See legendaarne protsess sai üheks ristiusu sümboliks, sest ristiusk kujundab ümber paganliku inimese. Samamoodi võib tõlgendada mitmeid legende, kus pühakud taltutavad karu. Tüüpiline on legend Pühast Euphemiast, kes visati metsloomade puuri ja

Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis

kelle ees karu kummardas, selle asemel et teda ära süüa.

Kass. Kassist sai ta eluviiside tõttu himu ja laiskuse sümbol. Kuid on olemas ka legend «Madonna kassist» (*gatta della Madonna*), mis jutustab sellest, et Jeesuse sündimise ajal poegis samas laudas kass. Kunstis on seda kassi tavaliselt kujutatud ristimärgiga seljal.

Kentaur. Sellel muinasjutulisel olevusel on hobuse kere ning inimese pea ja ülakeha. Kristlikus kunstis on teda kasutatud metsikute kirgede ja ohjeldamatuse, eriti aga abielurikkumise sümbolina. Seda looma on sageli kasutatud jõu ja kättemaksuhimu tähistamiseks, ketseri sümbolina ja samas ka selleks, et kujutada hea ja kurja vahel heitlevat, seesmiselt lõhestunud inimest. Vahel on kentauri kujutatud vibu ja nooli käes hoidmas, et sümboliseerida õelate raevukaid rünnakuid.

Kentauri võib sageli leida piltidel, mis kujutavad abt Püha Antoniust, sest legendi järgi juhatanud see muinasjutuline loom talle teed eremiit Püha Pauluse juurde.

Koer. Koera valvsuse ja truuduse tõttu on teda peetud nende vooruste sümboliks. Ustavatest koertest on väga palju lugusid, näiteks Toobija koerast või siis Püha Rochuse koerast, kes tõi pühakule leiba ja jäi tema juurde. Abielutruuduse sümbolina on koera sageli kujutatud abielu naise ees lamavana või tema süles. Põlevat tõrvikut suus hoidev koer on Püha Dominicuse sümbol.

Mõnikord kasutati koeri dominiiklaste sümbolina, kes kandsid must-valgeid rõivaid (ladina k *Domini canes* — «Issanda koerad»).

Konn. Konna pideva krooksumise pärast ja seetõttu, et konnad olid üheks egiptuse nuhtluseks (2 Mo 8), on konnale antud kuratlik tähendus ja mõnikord on konni võrreldud ketseritega. Tavaliselt sümboliseerib ta maalidel

patu eemaletõukavat külge. Laiemas tähenduses sümboliseerib konn neid, kes igatsevad mööduvaid naudinguid ja tähistab seetõttu maiseid asju üleüldse.

Kotkas. Kotkast võib üldiselt vaadelda Kristuse ülestõusmise sümbolina. See sümbolika põhineb vanal uskumusel, et erinevalt teistest lindudest lendab kotkas ajuti Päikese lähedale ja seejärel vette sukeldudes uuendab niimoodi perioodiliselt oma sulestiku ja taastab nooruse. Sellist arusaama võib kohata ka Piiblis: «... et su iga saab uueks nagu kotkal!» (L 103: 5.)

Kotkast on kasutatud ka selleks, et sümboliseerida uue elu algust ristimisel ja kristliku hinge tugevnemist armu läbi: «aga, kes ootavad Jehoovat, saavad uut rammu, need tõusevad tiibadega üles nagu kotkad [- -]» (Js 40: 31). Usuti, et kotkal on võime lennata nii kõrgele, et ta kaob meil silmist, ning siiski säilitab ta võime üksisilmi vaadata lõõmavat keskpäeva päikest. Sel põhjusel on ta saanud Kristuse sümboliks. Laiemas tähenduses sümboliseerib ta õiglasi või siis selliseid väärtusi nagu julgus, usk ja kontemplatsioon. Harvemini, juhul kui teda on kujutatud röövlinnuna, sümboliseerib kotkas inimeste hingi röövivat demonit või siis kõrkusest tingitud patte ja maist võimu.

Kotkas sümboliseerib ka suuremeelsust. Usuti, et ükskõik kui näljane kotkas ka on, siiski jätab ta alati poole oma röövsaagist teistele lindudele.

Kotkas on evangelist Johannese eriline atribuut. Nimelt tõlgendati Hesekieli nägemust (1: 5, 10) kui viidet neljale evangelistile: «Ja keset seda paistis midagi, mis koosnes neljast olendist! [- -] Ja nende näod olid niisugused: esiküljes inimese nägu, neliku paremal pool lõukoera nägu, neliku vasakul pool härja nägu ja neliku tagaküljes kotka nägu!» Et Püha Johannes oma evangeeliumis pürib üha kõrgemale oma mõtiskluses Önnistegija jumaliku loomuse üle, sai kotkas tema sümboliks.

Palju üldisemas tähenduses sümboliseerib kotkas evangeeliumest ammutatavat inspiratsiooni ja seetõttu on laialisirutatud tiibadega kotkast sageli kujutatud kiriku lugemispuldi esiküljel.

Kukk. Kukk on oma varahommikuse kiremise tõttu saanud valvsuse sümboliks. Maalidel, kus kukk esineb koos Püha Peetusega, sümboliseerib ta Peetuse salgamist ja järgnenud kahetsust. Seetõttu on kukk üks Kristuse kannatuse sümbolitest. Niisugune käsitlus põhineb Kristuse vastusel Peetuse truudusvande: «Tõesti, tõesti ma ütlen sulle, et kukk ei laula mitte enne, kui sa mind juba kolm korda oled salanud!» (Jh 13 : 38.)

Kurg. Kurg on valvsuse, truuduse, õige elu ja töö ning hästi korraldatud kloostrielu sümbol. Kõik need head tähendused tulenevad selle linnu legendaarsetest eluviisidest. Arvati, et igal öhtul kogunevad kured ringikujuliselt oma kuninga ümber. Siis valitakse välja vahikured, kes peavad iga hinna eest ärkvel püsima. Sel eesmärgil seisab iga valvur oma vahikorra lõpuni kord ühel, kord teisel jalal. Ülestõstetud jalas aga hoiab vahikurg kivi, mis ei lase tal uinuda, sest uinumise korral kukuks kivi teisele jalale ja ärataks ta üles.

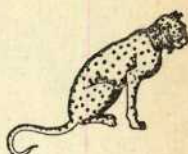

Kärbes. Kärbest on väga pikka aega peetud kurjuse ja katku kandjaks. Kristlikus sümboolikas on kärbes patu sümbol. Mõnikord esineb kärbes piltidel, mis kujutavad Neitsit ja Jeesuslast, et vahendada ideed patust ja lunastusest. Kärbest kui haigusetoajat on mõnikord kujutatud koos ohakalinnuga, keda peeti haigusevastaseks «päästja-linnuks».

Kärp (Hermeliin). Seda väikest looma kasutati puhtuse sümbolina, sest tal on valge kasukas ja tema kohta on olemas legend, et ta oli nõus pigem surema kui roojaseks saama.

Leopard. Leopard on patu, julmuse, Kuradi ja Antikristuse sümbol. Vahel esineb ta piltidel, mis kujutavad Hommikumaa Tarku Jeesuslast kummardamas, viidates sellele, et Kristuse Lihakssaamine oli vajalik patu lunastamiseks.

Liblikas. Liblikat võib vahel kohata maalidel Neitsist ja Lapsest ning tavaliselt hoiab Jeesuslaps teda käel. Ta on Kristuse ülestõusmise sümbol. Laiemas tähenduses võib liblikas sümboliseerida kõigi surnute ülestõusmist. See tähendus on tuletatud tema kolmest elustadiumist — röövik, nukk ja liblikas —, mis selgelt sümboliseerivad elu, surma ja ülestõusmist.

Linnud. Kristliku kunsti algpäevist saadik on linde kasutatud «tiivuliste hingede» sümbolina. Ammu enne seda, kui kunstnikud püüdsid linde kujutada vastavalt liikidele, oli linnukuju sümboliks vaimsele, vastandudes materiaalsele. Komme kasutada lindu hinge sümbolina pärineb veel vanaegiptuse kunstist. Selline sümbolika võib esineda piltidel Jeesuslapsel, kus ta hoiab lindu käes või paela otsas. Assisi Püha Franciscust on sageli kujutatud lindudele jutlust pidamas.

Lohe (Madu). Lohe või madu oli see loom, kelle renessansikunstnikud valisid välja Kuradi sümboliseerimiseks. Lohet kui Jumala vaenlast on eredalt kirjeldatud Johannese ilmutuses (12:7—9): «Ja sõda tõusis taevas: Miikael ja tema inglid sõdisid lohe vastu, ja lohe sõdis ja tema inglid. Ja ta ei saanud võimust ja nende aset ei leitud enam taevast. Ja suur lohe, see vana madu, keda hüütakse Kuradiks ja Saatanaks, kes eksitab kogu maailma, visati maa peale, ja tema inglid visati välja ühes temaga.» Taevast välja heidetud lohe jätkab sõda Jumala vastu ning seetõttu on teda kujutatud õgiva koletisena, kes raevukalt oma ohvreid hävitab.

Lohe on Püha Margareeta ja Püha Marta atribuudiks, mõlemad olevat lohega võidelnud

ja temast võitu saanud. Lohe on ka paljude teiste pühakute, eelkõige aga Kapadookia Püha Georgi atribuudiks, kes surmas lohe «Jeesus Kristuse jõu abil». Lohe esineb ka piltidel koos apostel Filippuse, Püha Silvesteri ja peaingel Miikaeliga, keda on sageli kujutatud jalge ees oleva lohega, vihjena Miikaeli võidule pimedusjõudude üle.

Madu, kes samuti sümboliseerib Kuradit ja Saatanat, on sageli kujutatud Eevat ja Aadamat ahvatlemas: «Ja Jehoova Jumal küsis naiselt: «Miks sa seda tegid?» Ja naine vastas: «Madu pettis mind, ja ma sõin!»» (1 Mo 3: 13.) Seega esindab madu üldiselt kavalat kiusajat, kes inimest patule ahvatleb. Vahel on madu kujutatud Kristuse risti jalamil, mis sümboliseerib seda, et inimese pattulangemise eest vastutavast kurjast jõust on üle saadud Kristuse jõu abil. (Vt *Aadam ja Eeva*, V ptk.)

Lööke. Seetõttu, et ta lendab kõrgel ja laulab vaid taeva poole lendamise ajal, on löokest hakatud pidama preesterkonna alandlikkuse sümboliks.

Lövi. Renessansikunstis on lövi kasutatud sõltuvalt olukorrast väga mitmes tähenduses. Üldiselt sümboliseerib lövi tugevust, majesteetlikkust, julgust ja meelekindlust. Legendaarne looduslugu väidab, et lövipojad sünnivad surnult, kuid elustuvad kolm päeva pärast sündi, kui isa neile peale hingab. Seepärast seostati lövi Kristuse ülestõusmisega ja ta on Kristuse kui Elu Issanda sümboliks.

Lövi on üks neljast loomast, kes esineb Hesekeeli nägemuses (1: 10) ja seega on ta saanud evangelist Markuse sümboliks, sest Markus kirjeldab kõige põhjalikumalt Kristuse ülestõusmist ja rõhutab Kristuse kuninglikku väarikust. Tiivuline lövi on eranditult Püha Markuse atribuut ja esineb ka Veneetsia vapil, sest see linn oli Püha Markuse kaitse all. Samuti seostatakse lövi Püha Hieronymusega: see pühak olevat lövi kápast välja tõmmanud

valutekitava okka, mispeale lövi sai tema lähedaseks ja ustavaks sõbraks.

Keskajal usuti, et lövi magab avatud silmadega ja seetõttu sai lövi ka valvsuse sümboliks. Harvemini kasutati lövi tema uhkuse ja metsikuse tõttu Pimeduse Vürsti sümbolina. Seda tõlgendust toetavad ka Laulud (91:13): «Sa astud üle lõvide ja rästikute [- -]». Seda löiku tõlgendatakse kui Kristuse võitu Kuradi üle. Peale selle esinevad lõvid ka Egiptuse Püha Maarja, Püha Euphemia, Püha Onuphriuse ja eremiit Püha Pauluse atribuutidena.

Merikarp. Merikarpi, südakarpi või kammkarpi on kristlikus kunstis kasutatud palverännaku tähistamiseks. Kammkarpi on kasutatud Püha Jakobus Vanema atribuudina. Üldiselt arvatakse, et ta viitab arvutuile palverännakuile, mida tehti Püha Jakobuse pühitsetud säilme-kirstu juurde Compostellasse Hispaanias. Püha Rochust on tavaliselt kujutatud palveränduri rüüs südakarbiga kübaral.

Mesilane. Mesilane on saanud tänu oma töö-
kale eluviisile aktiivsuse, usinuse, töökuse ja korraarmastuse sümboliks. Et ta toodab mett, on teda hakatud pidama ka magususe ja religioosse ilukõne sümboliks. Seetõttu peetakse mesilastaru Püha Ambrosiuse ja Clairvaux' Püha Bernardi üldtunnustatud atribuudiks — nende kõne olevat olnud magus nagu mesi. Mesilastaru on ka jumalakartliku ja kokku hoidva koguduse sümboliks. Püha Ambrosius võrdles kirikut mesilastaruga ja kristlast mesilasega, kes alati ja ustavalt oma taru heaks töötab. Et ta toodab mett, mis on Kristuse sümbol, ja tema vooruslike eluviiside tõttu on teda kasutatud Maarja neitsilikkuse sümbolina.

Ühe muistse legendi järgi ei magavat mesilane mitte kunagi ja seetõttu on teda vahetevahel kasutatud selleks, et sümboliseerida kristlikku valvsust ja agarust vooruste omandamisel. (Vt *Mesilastaru*, XIV ptk.)

Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis

Muna. Muna on lootuse ja ülestõusmise sümbol. See tähendus tuleneb viisist, kuidas tibu purustab sündimisel munakoore.

Musträsta. Musträsta on oma musta sulestiku ja meloodilise laulu tõttu saanud patupimeduse ja meelitavate lihalike ahvatluste sümboliks. Selles tähenduses esineb musträsta sageli pildidel, mis kujutavad Püha Benedictuse elulugu, kes tegi suuri jõupingutusi ihuliste ahvatluste võitmiseks. Legend jutustab, et ühel päeval, kui Püha Benedictus palvetas, ilmus tema juurde musträsta kuju võtnud Kurat ja püüdis pühaku tähelepanu kõrvale juhtida tema pühendusolekust. Pühak aga, tundnud linnus ära Kuradi, peletas ta ristimärgiga eemale.

Ohakalind. Ohakalind armastab süüa ohakaid ja okkaid, ja et kõiki okkalisi taimi seostati Kristuse okaskrooniga, siis sai ohakalind Kristuse kannatuse sümboliks. Selles tähenduses esineb ta pildidel sageli koos Jeesuslapsega, mis vihjab tihedale seosele Tema lihakssaamise ja kannatuse vahel.

Paabulind. Kristlikus kunstis on paabulindu kasutatud surematuse sümbolina. See sümbolika tuleneb legendaarsest uskumusest, et paabulinnu liha ei mädane. Selles tähenduses on teda kasutatud ka Jeesuse sündi kujutatavatel pildidel. «Sadade silmade» tõttu paabulinnu sabasulgedel on teda mõnikord kasutatud «kõikenägeva» Kiriku sümboliseerimiseks. Samas aga on paabulinnu komme oma ilusa sulestikuga uhkeldada põhjustanud selle, et temast on saanud ka maise uhkuse ja edevuse sümbol. Paabulinnu sulg on sageli Püha Barbara atribuudiks, viidates tema sünnilinnale Heliopolisele.

Pelikan. Legendi järgi armastab pelikan oma järglasi rohkem kui ükski teine loom, sest ta torgib oma rinda, et toita poegi omaenda verega. Selle legendi tõttu on pelikan hakanud

George Ferguson

Giovanni Battista Tiepolo
MADONNA JA OHAKALIND

sümboliseerima kogu inimkonda armastava Kristuse ohverdust ristil. Antud tähenduses sümboliseerib ta ka armulaua sakramenti. Sellist tõlgendust toetavad ka Laulud (102:7): «Ma olen nagu puguhani kõrbes [---]». See on vihje Kristusele. Mõnikord on pelikani kujutatud Kristuse risti otsas pesitsemas.

Pistrik. Religiooses sümboolikas on kahte tüüpi pistrikke: metsikuid ja kodustatuid. Metsik pistrik sümboliseerib kurja mõtet või tegu, kodustatud pistrik aga püha inimest või ristiusku pöördunud paganat. Hea jahilinnuna esinevad kodustatud pistrikud sageli piltidel, mis kujutavad renessansiaegseid vaatemänge või õukonnastseene. Sageli on teda kujutatud Hommikumaa Tarkade paaži käel.

Pull. Üldiselt sümboliseerib pull toorest jõudu. Mõnikord on pulli kujutatud põlvitamas Püha Silvesteri jalgade ees, kes sooritas imeteo, äratades ellu surnud pulli. Vasest pull on Püha Eustachiuse atribuut, kes suri koos oma perega märtrisurma, vangistatuna vasest pulli sisse, mille alla tehti suur tuli. (Vt *Härg*.)

Põldpüü. Heas tähenduses kasutati põldpüüd Kiriku ja tõe sümbolina, kuid enamasti oli ta pettuse ja varguse sümboliks ning veel üldisemalt Kuradi sümboliks: «Nagu põldpüü, kes haub, mida ta ei ole munenud, on see, kes kogub rikkust ülekohtuselt; pooles eas peab ta selle jätma ja oma elu lõpus on ta jöle!» (Jr 17: 11.)

Pääsuke. Renessansikunstis oli pääsuke Kristuse lihakssaamise sümboliks. Seetõttu esineb ta piltidel Maarja kuulutusest ja Jeesuse sündimisest, kus teda kujutatakse pesitsemas seinaukudes või katuseräästaste all. Arvati, et pääsuke talvitub mudas ja tema saabumist kevadel vaadeldi kui taassündi talvisest surmataolisest olekust. Seetõttu sai ta ka ülestõusmise sümboliks.

Rebane. Sümboliseerides traditsiooniliselt petust ja kavalust, oli rebane ühtlasi Kuradi sümbol. Kuigi keskaegses skulptuuris kujutati teda üsna sageli, esines ta renessansikunstis peamiselt raamatuillustratsioonidel.

Rohutirts (Ritsikas). Rohutirtsud olid üheks nuhtluseks, mis tabas egiptlasi selle eest, et vaarao süda oli suletud Issanda Sõnale. Seetõttu sümboliseerib rohutirts, keda hoiab käes Jeesuslaps, rahvaste pöördumist ristiusku. Sama tähendus tuleneb ka Õpetussõnadest (30:27): «Rohutirtsudel ei ole kuningat, ometi lähevad nad kõik rühmadena välja»; seda lõiku tõlgendati vihjena varasema perioodi rahvastele, kellel ei olnud Kristust kuningaks. Püha Ristija Johannese kohta on öeldud, et ta toitus rohutirtsudest.

Ronk. Üks juudi legend räägib, et ronk oli algusest valge, kuid tema sulestik muutus mustaks pärast seda, kui ta ei pöördunud tagasi laevale, kust Noa oli ta läkitanud uurima, kas veeuputuse tase on juba langenud. Tema sulestiku musta värvuse tõttu usuti, et ta õgib surnute silmi ja ajusid, ning seetõttu, et talle meeldib roiskunud liha, hakkas ta sümboliseerima Kuradi, kes paiskab hingi pimedusse, vallutab mõistuse ja tunneb heameelt hävingu üle. Palju meeldivamas valguses esineb ronk mõne pühakuga seoses. Ronk on Püha Vincentiuse atribuut, sest Jumal saatis rongi ta pühi säilmeid valvama. Ronk on ka abt Püha Antoniuse ja eremiit Püha Pauluse atribuut, kellele ta tõi iga päev pätsi leiba, sellal kui nad kahekesi kõrbes elasid. Koos nende pühakutega esinev ronk on üksinduse sümbol.

Rott (Hiir). Rott või hiir on oma hävitava tegevuse tõttu saanud kurjuse sümboliks. Renessansikunstis esineb ta väga harva, näiteks Püha Fina atribuudina.

Rähn. Rähn sümboliseerib tavaliselt Kuradi või ketserlust, mis õõnestab inimloomust ja viib ta hukatusse.

Mürgid ja sümbolid kristlikus kunstis

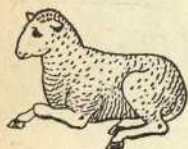
Siga. Siga on kasutatud õgardluse ja meeleliuse deemoni sümbolina. Ühtlasi on ta selle deemoni üle võitu saanud abt Püha Antoniuse atribuudiks.

Sikk. Varakristlikus kunstis sümboliseeris sikk Viimsepäevakohtus äraneetuid. See tõlgendus põhineb pikal lõigul Piiblist (Mt 25: 31—46), kus jutustatakse, kuidas Kristus taastulles eraldab usklikud uskmatutest, nagu karjane eraldab lambad sikkudest. Renessansimaalidel kasutati sikku tavaliselt selleks, et eristada patuseid õigetest.

Skorpion. Skorpion on üks kurjuse sümbolitest, sest ta sabaastel on mürgine ja põhjustab suuri piinu isikule, keda on salvatud. Tihti mainitakse teda ka Piiblis (Ilm 9: 5) «... ja nende piinamine on otsekui skorpioni piinamine, kui ta inimest nõelab.» Reetliku hammustuse tõttu on ta saanud Juuda sümboliks. Reetlikkuse sümbolina esineb skorpion Kristuse ristilöömise juures viibinud sõjameeste lippudel ja kilpidel.

Tall. Kristuse sümbolina on tall üks populaarsemaid ja enam kasutatavaid sümboleid kõigil kristliku kunsti perioodidel. Selle sümboolika aluseks on paljud kohad Piiblist. Tüüpiline näide on Johannese evangeeliumis (1: 29): «Järgmisel päeval näeb Johannes Jeesust tulevat tema juurde ja ta ütleb: «Vaata, see on Jumala Tall, kes võtab ära maailma patu!»»

Püha Talle on sageli kujutatud nimbusest ümbristetuna seismas väikesel mäel, millest voolab välja neli oja (Ilm 14: 1). Mägi sümboliseerib Kristuse Kirikut, Jumala koja mäge. Ojad esindavad nelja paradiisijõge, mis igavesti voolates värskendavad Kiriku karjamaid maa peal.

Piltidel, kus Kristust on kujutatud päästva karjusena, kasutati talle tavaliselt patuse inimese sümboliseerimiseks. See teema, nimetatuna enamasti Heaks Karjaseks, esineb väga

sageli varakristlikus kunstis, kuid harva renessansi ajal. Renessansiaegsetel maalidel kujutati talle väga sageli koos Püha Perekonna ja väikelaps Johannesega. Sel puhul vihjab tall Püha Johannese missioonile Kristuse eelkäijana ja sellele, et tema tundis ristimise ajal Kristuses ära Jumala Talle. Nagu ka neil piltidel, kus Püha Ristija Johannes osutab tallele, keda ta tavaliselt hoiab vasakul käel.

Tall (ladina k *agnus*) on atribuudiks Pühale Agnesele, kes suri märtrisurma, sest ta keeldus abiellumast, kuulutades, et on Kristuse pruut. Tall on ka Püha Clemensi atribuut, kelle ta juhatas kohani, kust võis leida vett.

Tigu. Usuti, et tigu sünnib mudast ja ka toitub sellest. Seetõttu sai temast patuse inimese ja ka laiskuse sümbol, sest ta ei pinguta, et otsida toitu, vaid sööb kõike ettejuhtuvat.

Toonekurg. Toonekurg on ettenägelikkuse, valvsuse, vagaduse ja vooruslikkuse sümbol. Teda seostati Maarja kuulutusega, sest nõnda kui toonekurg teatab kevade saabumisest, nii on Maarja kuulutus sõnumiks Kristuse tulemisest. On võimalik, et kaasajal Põhja-Euroopas levinud arvamus, et vastsündinud tuuakse emadele toonekurgede poolt, tuleneb selle linnu seostamisest Maarja kuulutusega.

Tuvi. Tuvi on olnud nii kristlikus kui ka antiik-kunstis puhtuse ja rahu sümbol. Veeuputuse loos toob Noa laevast väljasaadetud tuvi tagasi saabudes õlipuu oksa, näidates sellega, et veed on alanenud ja Jumal on inimesega rahu sõlminud (1 Mo 8).

Moosese seaduses väidetakse, et tuvi on puhas lind ja seetõttu kasutati teda puhastusliku ohvriannina pärast lapse sündi. Maalidel, kus kujutatakse Kristuse viimist templisse ettenäitamiseks, võime sageli näha Joosepiti kahte valget tuvi korvis kandmas: «Ja kui nende puhastuspäevad täis said Moosese käsüõpetuse järgi, viisid nad lapse Jeruusalemma,

et teda seada Issanda ette... ja tuua ohver, nagu Issanda käsuõpetuses on öeldud: paar turteltuvi või kaks muud tuvi.» (Lk 2: 22, 24.) Puhtuse sümbolina näeme tuvi mõnikord ka Joosepi kepi otsas, mis viitab sellele, et ta valiti Neitsi Maarja abikaasaks. Siena Püha Katariina isa nägi tuvi oma palvetava tütre pea kohal.

Kõige olulisem on siiski tuvi kasutamine kristlikus kunstis Püha Vaimu sümbolina. See sümboolika esineb esmakordselt Kristuse ristimise loos: «Ja Johannes tunnistas ning ütles: «Ma nägin Vaimu taevast alla laskuvat nagu tuvi; ja ta jäi tema peale.»» (Jh 1: 32.) Püha Vaimu sümbolina esineb tuvi maalidel Kolmainisusest, Kristuse ristimisest ja Maarjale kuulutamisest. Seitset tuvi on kasutatud kujutamaks seitset Jumala vaimu või Püha Vaimu seitset andi. Selle aluseks on Jesaja (11: 1, 2) ettekuulutus: «Aga Iisai kannust tõuseb vit-suke ja võsu tema juurtest kannab vilja! Ja tema peal hingab Jehoova Vaim, tarkuse ja mõistuse Vaim, nõu ja väe Vaim, Jehoova tundmise ja kartuse Vaim!».

Tuvi on seotud ka mitme pühakuga. Ta on Püha Benedictuse atribuudiks, kes nägi oma surnud õe Scholastika hinge valge tuvi kujul taevasse lendamas. Tuvi on kasutatud ka Püha Gregorius Suure atribuudina: Püha Vaimu tuvi laskus tema õlale sel ajal, kui ta tegeles kirjatööga.

Vaal. Muistse legendi järgi pidasid meremehed vaala tema suure keha tõttu saareks ja laevad, mis tema juurde ankrusse heitsid, kisti kaasa meresügavustesse, kui see suur loom äkitselt sukeldus. Seetõttu hakati vaala kasutama Kuradi ja tema kavaluse sümbolina ja vaala avatud suud kujutati sageli põrguvärvate tähistamiseks.

Ta esineb ka piibliloos Joonast, kelle vaal alla neelas ja kolm päeva hiljem välja oksendas. Allegooriliselt on Joonas seiklusi samastatud Kristuse hauasolemisega ja tema

George Ferguson

Juan de Flandes
MAARJA KUULUTUS

ülestõusmisega kolmandal päeval. Itaalia renessansiajastu kunstnikud ei tundnud vaala välimust ja käitumist ning samastasid teda sageli piibelliku merekoletisega, ja see takistas neil maalimast tõelisi loomulikke vaalu. Sageli kujutati Joonat alla neelanud koletist mingi lohe, suure karvase kala või delfiinina.

Varblane. Et varblast peeti kõige alandlikumaks linnuks, hakati teda kasutama alandlike ja lihtsate inimeste sümbolina. Ka need inimesed on Jumala-Isa kaitse all, sest isegi varblane loodi maailma üksnes Jumala tahte tõttu ja saab Temalt kõik eluks vajaliku.

Ämblik. Ämblikku kasutati esmalt ihnuri sümbolina, sest ta imeb kärbse verest tühjaks, nagu ihnur imeb tühjaks vaese. Teiseks esindas ta Kuradit, kes seab oma lõkse, nii nagu ämblik koob oma võrku. Kolmandaks esindab ta pahatahtlike inimeste õelust, kelle võrgud hävivad nagu ämblikuvõrgudki. Ämblikuvõrk on inimliku hapruse sümbol.

Öökull. Et öökull varjab end pimeduses ja kardab valgust, on ta saanud Saatana ja Pimeduse Vürsti sümboliks. Nii nagu Saatana petab inimkonda, nõnda petvat öökull teisi linde, meelitades neid jahimeeste poolt üles seatud silmuspüünistesse. Öökull sümboliseerib ka üksindust ja selles tähenduses esineb ta sageli maalidel palvetavatest eremiitidest. Eelkõige on ta siiski olnud tarkuse sümbol ja selles tähenduses on teda mõnikord kujutatud koos Püha Hieronymusega.

Öökull on ka atribuudiks Kristusele, kes ohverdas end inimkonna päästmiseks ja tuli «paistma meile, kes istume pimeduses ja surma varjus [- -]» (Lk 1:79). See seletab öökulli esinemist Kristuse ristilöömist kujutataval maalidel.

Ükssarvik. Müüdi järgi oli üks sarvik väike — lapsesuurune, kuid samas üllatavalt metsik ja

kärmas loom, kelle otsmikul oli üksik terav sarv. Arvati, et ükski jahimees ei suuda seda looma jõuga kinni võtta, küll aga kavalusega. Selleks pidi jahimees ükssarviku lemmikpaika viima ühe neitsi ja ta sinna üksi jätma. Neitsi puhtust aistides jooksis ükssarvik tema juurde, pani oma pea tema sülle ja uinus. Nii oli ükssarvikut võimalik kinni võtta. Silmanähtavail põhjusil hakati ükssarvikut varakult pidama puhtuse, eriti naise vooruslikkuse sümboliks. Kristlikud kirjamehed tõlgendasid seda legendi Maarja kuulutuse ja Neitsist sündinud Kristuse lihakssaamise allegooriana.

Seetõttu on ükssarvik tavaliselt Neitsi Maarja atribuut, aga ka Padua Püha Justina ja Antiokia Püha Margareeta atribuut, kes säilitasid oma puhtuse ka suure kiusatuse küüsis.

(Järgneb)

Fra Angelico ja Fra Filippo Lippi
TARCADE KUMMARDAMINE

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

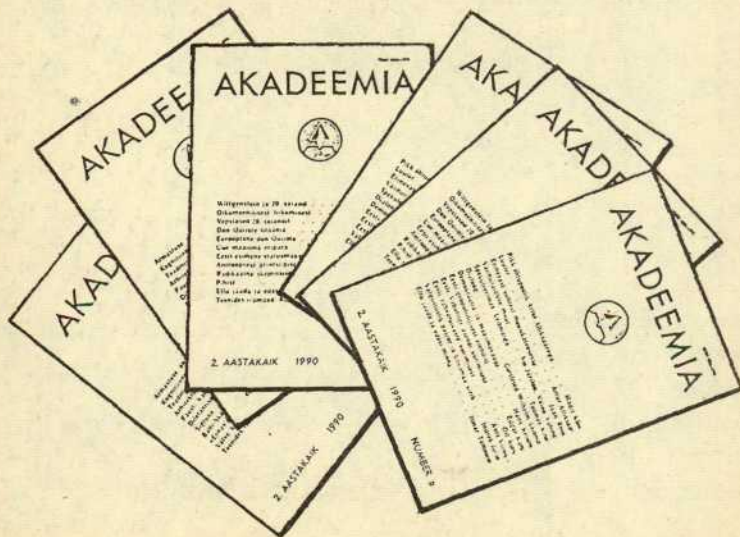
«Akadeemia» is a monthly of the Estonian Writers' Union.

«Akadeemia» is a cultural journal, which aspires to introduce the modern level and development of scientific disciplines to the readers.

«Akadeemia» publishes scientific treatises, essays, surveys, reports etc.; translations and reprints from the bequest of classic essays and articles; publications of source materials and memoirs; reviews of works connected with Estonia.

«Akadeemia» comes out 12 times a year, all in all approximately 2700 pages.

Address: «Akadeemia», Postkast 14, Postimaja, 202400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia. Tel 31 373, 31 117.

AKADEEMIA

Subscription prices for 1991:

	USD	FIM	SEK
6 months —	30	130	180
Year —	55	220	330

The subscription can be made at:

Akateeminen Kirjakauppa, 128 SF-00101, Helsinki, Finland; Bibliotekstjänst AB, 200 S-221 00, Lund, Sweden.

Or, one can pay direct to:

Kansallisosakepankki (KOP), Länsi-Pasila, Helsinki, Periodika Publishing House account no. 145410/24817, if you send the cheque and the following notice to *Periodika Publishing House*.

I subscribe «Akadeemia» for 1991:

no 1—6   no 7—12   year

Name _____

Address _____

Country _____

Please mail it to:

«Periodika»

Postkast 107

Pärnu mnt 8

202090 Tallinn

Estland/Estonia

I have enclosed the bank-cheque

CONTENTS

How we became Balto-Finns	<i>Evald Tõnisson</i>	2243
Emission of Byzantine rays onto the culture and spirit in Europe	<i>Herbert Hunger</i>	2264
The Virgin today . . . : Christmas song	<i>Romanos</i>	2291
Religion as a cultural system	<i>Clifford Geertz</i>	2301
Symbolism in visual arts	<i>Aniela Jaffé</i>	2330
What mad pursuit: A personal view of Francis Crick	<i>Jüri Allik</i>	2363
Constitution of 1937	<i>Artur Mägi</i>	2380
In the service of his country: The diary of State Controller Karl Soonpää 1939—1940. V		2405
Review: Jutta Zilliacus. Toisenlainen lapsuus. Helsinki, Tammi, 1989	<i>Rutt Hinrikus</i>	2428
Review: Artur Taska. Oigusteaduslikke mõtteid. Lund, 1989	<i>Peeter Järveld</i>	2431
Editorial note. Summaries		2439
Signs and Symbols in Christian Art. I	<i>George Ferguson</i>	2449

СОДЕРЖАНИЕ

Как мы стали прибалтийскими финнами	<i>Эвальд Тыниссон</i>	2243
Излучение Византии на культуру и духовную жизнь Европы	<i>Герберт Хунгер</i>	2264
Дева сегодня . . . : Рождественская песня	<i>Роман Сладкопевец</i>	2291
Религия как культурная система	<i>Клиффорд Геэртс</i>	2301
Символика в изобразительном искусстве	<i>Аниела Жаффе</i>	2330
Какое безумное стремление: Личное мнение о Френсисе Крике	<i>Юри Аллик</i>	2363
Основной закон 1937 года	<i>Артур Мяги</i>	2380
Служа отечеству: Дневник государственного контролера Карла Соонпяэ 1939—1940 гг. V		2405
Рецензия: Jutta Zilliacus. Toisenlainen lapsuus. Helsinki, Tammi, 1989	<i>Рутт Хинрикус</i>	2428
Рецензия: Artur Taska. Oigusteaduslikke mõtteid. Lund, 1989	<i>Пеэтер Ярвелаид</i>	2431
От редакции. Резюме		2439
Знаки и символика в христианском искусстве. I	<i>Джордж Фергусон</i>	2449

PE A
A-1194 90

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 1 rubla